

Selye János Egyetem
Bratislavská cesta 3322.,
945 01 Komárno
Juhász György rektor
Tel.: 00421-35-6408 853
E-mail: sje@selyeuni.sk

Konstantin Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Dražovská cesta 4., 949 74 Nitra
Bárczi Zsófia dékán
Tel.: 00421-37-6408 853
E-mail: dfss@ukf.sk

Comenius Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Gondova 2., 818 01 Bratislava
Misad Katalin tanszékvezető
Tel.: 00421-2-593-39-484
E-mail: kmjl@fphil.uniba.sk

Katedra Alapítvány
Palác Duna Palota
Galantská cesta 658/2F
92901 Dunajská Streda
Tel. 00421-31-552 90 28
mobil: 0903 287 772
E-mail: katedra@katedra.sk
Németh Margit elnök

Vámbéry Polgári Társulás
Palác Duna Palota
Galantská cesta 658/2F
92901 Dunajská Streda
Tel. 00421-31-552 90 28
mobil: 0903 215 714
E-mail : vambery@vambery.sk
Hodossy Gyula igazgató

Mátyusföldi Muzeológiai Társaság
925 26 Boldog 159.
Tel.: 00421-2-459 15 298
Danter Izabella ügyvivő

Ára: 3 €

Új könyveink:

Borsos Mihály: Küldtek és mentem. Ennyi az egész! Szépirodalmi és szociográfiai művek 1930–1974. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2022, 352 p. /Borsos Mihály plébános írásai, III./

Gecse Annabella: Gömör szíve. Tanulmányok a dél-szlovákiai Gömör népi vallásosságáról. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2021, 368 p. /Lokális és regionális monográfiák, 9./

Gyurgyík László: Szlovákia lakosságának községsoros nemzetiségi és felekezeti összetétele az 1950. évi népszámlálás adatai alapján. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2021, 224 p. /Nostra Tempora, 32./

L. Juhász Ilona: Ruszlik, haza! Adalékok Csehszlovákia 1968-as katonai megszállása szlovákiai magyar emlékezetéhez. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2023, 424 p.

Keresztes Veronika: A Pozsonyi Jogakadémia története (1777–1914). Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2022, 200 p.

Lang Tamás: A kettős kereszt árnyékában. Zsidóellenes törvénykezés és zsidóüldözés Szlovákiában (1938–1945). Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2022, 480 p.

Liszka József: Kísérletek. Kritikák, vitairatok (és egyéb úri huncutságok) a néprajzi tudományok köréből. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2023, 320 p.

Liszka József (összeáll.): Acta Ethnologica Danubiana 25. Az Etnológiai Központ Évkönyve / Ročenka Výskumného centra európskej etnológie / Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2023, 344 p.

Mrva Marianna (összeáll.): Identitás- és támogatáspolitikák, kulturális fogyasztás és médiahasználat. Interdiszciplináris tanulmányok a szlovákiai magyar kulturális mezőről. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2022, 160 p. /Nostra Tempora, 33./

Simon Attila: Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023, 248 p. /Nostra Tempora, 30./

A szerkesztőség címe:

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Parková 4, 931 01 Šamorín
www.forumszemle.eu
E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk

Fórum Társadalomtudományi Szemle

A tartalomból:

Fedinec Csilla

Az orosz–ukrán háború az ukrán jogszabályokban (2014–2023)

Somorjai Ádám

A szlovákiai magyarok Mindszenty hercegprímás leveleiben, 1945–1948

Keresztes Csaba

Menekült pedagógusok a 2. világháború utáni Magyarországon

Miklós Dániel

Schultz Ignác 2. világháború alatti tevékenységéről

Dančo Jakab Veronika

Középiskolai tanulók vélekedése a kódváltásról

Gazdag Vilmos

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat sajátosságai egy járási lap alapján

Fülöp László

Kövesdy Lukács 1556-ban kelt végrendeletéről

Hadas Miklós

Fórum-monológok 1. A földönkívüli

Liszka József

Végh László 75. születésnapjára

Könyvek

FÓRUM KISEBBSÉGGUTATÓ INTÉZET

Parková 4., 931 01 Šamorín
Tel.: +421 908 400 441
E-mail: simon.attila@foruminst.sk
Simon Attila igazgató

A Fórum Kisebbségkutató Intézet Könyvtára – Bibliotheca Hungarica
Parková 4., 931 01 Šamorín
Tel.: +421 908 400 498
E-mail: roncz.melinda@foruminst.sk
Roncz Melinda igazgató

A Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja – Komárom
P. O. Box 154., 945 01 Komárno 1
Tiszti pavilon, Hradná 2., Komárno
Tel.: +421 908 400 435
E-mail: liskajozsef@azet.sk
Liszka József igazgató

Gramma Nyelvi Iroda

Parková 4., 931 01 Šamorín
E-mail: gramma@foruminst.sk
Lanstyák István irodavezető

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XXVI. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Gyurgyík László (Komárom, Szlovákia), **Hunčík Péter** (Dunaszerdahely, Szlovákia),
LampI Zsuzsanna (Nyitra, Szlovákia), **Lanstyák István** (Pozsony, Szlovákia), **Liszka József**
(Komárom, Szlovákia), **Mészáros András** (Pozsony, Szlovákia), **Simon Attila** (Somorja,
Szlovákia), **Végh László** (Somorja, Szlovákia), **Vajda Barnabás** (Komárom, Szlovákia).

Nemzetközi szerkesztőbizottság

Bíró A. Zoltán (Csíkszereda, Románia), **Csernicskó István** (Beregszász, Ukrajna),
Csergő Zsuzsa (Kingston, Kanada), **Fedinec Csilla** (Budapest, Magyarország), **Holger Fischer**
(Hamburg, Németország), **Susan Gal** (Chicago, USA), **Petteri Laihonen** (Jyväskylä, Finnország),
Kovács Attila (Lendva, Szlovénia), **Laczó Ferenc** (Maastricht, Hollandia), **K. Lengyel Zsolt**
(Regensburg, Németország), **Szarka László** (Budapest, Magyarország),
Andrej Tóth (České Budějovice, Csehország).

Tartalom

Tanulmányok

FEDINEC CSILLA

Az orosz–ukrán háború az ukrán jogszabályokban (2014–2023) 3

SOMORJAI ÁDÁM

A szlovákiai magyarok Mindszenty hercegprímásnak a nyugati államfőkhöz
írt leveleiben, 1945–1948 31

KERESZTES CSABA

Menekült pedagógusok a második világháború utáni Magyarországon,
különös tekintettel az újjáalakult Csehszlovákiából érkezőkre 51

MIKLÓS DÁNIEL

Aktivizmus bármilyen irányba. Vázlat Schultz Ignác második világháború
alatti tevékenységéről 75

DANČO JAKAB VERONIKA

Középiskolai tanulók vélekedése a kétnyelvű környezetben történő
kódváltásról 99

GAZDAG VILMOS

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat sajátosságai az 1980–90-es évek
fordulóján a Vörös Zászló járási lap anyagai alapján 113

Közlemények

FÜLÖP LÁSZLÓ

Kövesdy Lukács 1556-ban kelt végrendeletéről 131

Fórum-monológok

HADAS MIKLÓS

A földönkívüli. Zsóka monológja 137

Köszöntő

LISZKA JÓZSEF

Az Integrátor. Végh László 75. születésnapjára 155

Könyvek

NAGY ZSÓFIA

Durst Judit–Nyíró Zsanna–Bereményi Ábel (szerk.): A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei 159

DUDICS LAKATOS KATALIN–BÁRÁNY ERZSÉBET

Kiss Anita: Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvhasználathoz és nyelvi változatosságához kapcsolódó attitűdjei 167

POLGÁR ANIKÓ

Pusztai-Varga Ildikó: Mézescsók, dögcédula, szauna. A finn költészet fordításának kulturális dimenziói 169

CSEHY ZOLTÁN

Ladányi István: Megújuló befejezetlenség. Az Új Symposion folyóirat arculata, szerkesztési gyakorlatai és műfajai 172

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett. Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adecta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 500 • Ára: 3 € • 2024. március • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adecta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 500 • Cena: 3 € • Marec 2024 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

Az orosz–ukrán háború az ukrán jogszabályokban (2014–2023)¹

CSILLA FEDINEC

The Russian–Ukrainian War in Ukrainian Legislation (2014–2023)

Keywords: Temporarily Occupied Territories of Ukraine, Anti-Terrorist Operation, Joint Forces Operation, hybrid warfare, Russia's full-scale war against Ukraine

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.01>

A Párizsi Kartától az új hidegháborúig

A második világháború után kialakult kétpólusú világrendben a biztonságot két nagy katonai tömb szolgáltatta – a NATO és a Varsói Szerződés. A negyven éven át húzódó hidegháború a berlini fal leomlásával, a két Németország egyesülésével, a szocialista tábor összeomlásával, a közép-európai rendszerváltásokkal, végül pedig a Szovjetunió felbomlásával és új országok létrejöttével ért véget. Formálisan a hidegháborúnak nem volt győztese. Zbigniew Brzeziński lengyel származású amerikai nemzetbiztonsági főtanácsadó úgy fogalmazott, hogy a hidegháború langyos békével ért véget, ellentétben a „hideg békével”, amely általában a forró háborút követi. Nem történt kapituláció, mint 1918-ban Compiègne-ben² vagy 1945-ben Reimsben.³ Mindazonáltal az 1990. novemberi párizsi konferencia, a kelet-nyugati megbékélés színhelye, valójában a Nyugat geopolitikai és ideológiai győzelmének megerősítése volt.⁴

- 1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 129243 számú, „Hagyomány és rugalmasság Oroszország biztonság- és védelempolitikájában” c. projektje keretében készült.
- 2 Az 1918. november 11-i compiègne-i fegyverszüneti egyezmény véget vetett a harcoknak az antant és utolsó ellenfele, Németország között.
- 3 Németország feltétel nélkül megadta magát 1945. május 7-én a nyugati szövetségeseknek Reimsnél, május 9-én pedig a szovjeteknek Berlinben.
- 4 Zbigniew Brzezinski: The consequences of the end of the cold war for international security. *The Adelphi Papers*, 32 (1991) 265, 3. p.

Az 1990. november 19–21-én Párizsban tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten elfogadott Párizsi Karta az Új Európáért kinyilvánította a második világháború óta fennálló európai megosztottság megszűnését, meghatározta az együttműködés új alapelveit. Ez azonban politikai dokumentum volt, nem pedig szerződés. Richard Sakwa értelmezése szerint a hidegháború utáni európai biztonsági rend felbomlása egyszerre volt oka és következménye az ukrajnai válságnak, nem sikerült megvalósítani a Párizsi Kartában megfogalmazott, „egész és szabad Európa” megteremtésére irányuló törekvéseket, a pánkontinentális egység terve kudarcot vallott, Oroszország azzal a tudattal reagált, hogy kizárták az új európai rendből és elmozdult a neorevizionizmus felé.⁵

A hidegháború két katonai tömbje közül a Varsói Szerződés felbomlott, a hidegháború csúcspontján 16 tagországot számláló NATO viszont 2020-ra 30 tagúra bővült. A hidegháború utáni NATO-tagságra törekvő országok úgy vélték, hogy a szövetséghez való csatlakozás döntő fontosságú a Nyugathoz való integrálódásra és az Oroszországtól való védelemre irányuló céljaik megvalósításához, amellyel sokuknak problémás múltja volt. Akik a NATO bővítését szorgalmazták, úgy vélték továbbá, hogy az elengedhetetlen a demokrácia előmozdításához és megszilárdításához a hidegháború utáni Európában. A terjeszkedés ellenzői viszont arra figyelmeztettek, hogy az visszaállítja a hidegháború légkörét a kelet-nyugati kapcsolatokban.⁶

Oroszország fenntartotta háborúk árán is az 1990-es évek fordulóján kialakult befagyott konfliktusokat (frozen conflicts). A kifejezés ritkán szerepel a nemzetközi dokumentumokban, de a politikusok és a szakértők széles körben használják a Moldovához tartozó Transznisztria, az Azerbajdzsánhoz tartozó Hegyi-Karabah,⁷ valamint a Grúziához tartozó Dél-Oszétia és Abházia esetében. E szeparatista területek közös jellemzője, hogy de jure a nevezett országokhoz tartoznak, de facto azonban nem azoknak alárendelt helyi közigazgatás irányításával, hanem idegen állam támogatásával működnek.⁸ Emellett már az 1990-es évektől egyre nagyobb teret nyertek Alekszandr Dugin, a putyini Oroszország nem hivatalos ideológusa nézetei, aki szerint a hazafiság az, hogy az Egyesült Államok vezette atlantista világgal szemben fel kell építeni egy új

5 Richard Sakwa: The death of Europe? Continental fates after Ukraine. *International Affairs*, 91 (2005) 3, 557. p.

6 Rajan Menon–William Ruger: NATO enlargement and US grand strategy: a net assessment. *International Politics*, 57 (2020), 371. p.

7 2023 szeptemberével de facto, 2024. január 1-jével pedig de jure megszűnik létezni, Hegyi-Karabah Köztársaság vezetése megadta magát és elfogadta a reintegrációt Azerbajdzsánba.

8 Thomas D. Grant: Frozen Conflicts and International Law. *Cornell International Law Journal*, 50 (2017) 3, 376. p.; Adriana Cuppuleri: Russia and Frozen Conflicts in the Post-Soviet Space. In Oliver Richmond–Gëzim Visoka (eds.): *The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies*. Palgrave Macmillan Cham, 2020, 1–9. p.

birodalmat, egy eurázsiai szuperhatalmat, amely Oroszország védőszárnyai alatt a volt szovjet tagköztársaságokat integrálja az új szövetségbe. Ennek az eurázsiai birodalomnak feltétlenül kijáratot kell szereznie a „meleg tengerekhez”, akkor tud szembeszállni az atlantizmus jelentette globális kihívással. Ebben az akadályozó tényező Ukrajna, amely vagy Moszkva meghosszabbított keze lesz, vagy pedig ezt elutasítva kérdőjelesé teszi Oroszország biztonságát, és háborús tényezővé válik.⁹

2007-ben, a negyvenharmadik müncheni biztonsági konferencián az ott először részt vevő Vlagyimir Putyin orosz elnök váratlanul harcias beszédet mondott: élesen támadta az Egyesült Államokat és a NATO-t, új külpolitikai stratégiát, az addigi partnerséggel szemben az Egyesült Államokkal való nyílt szembenállást hirdetett. Ezt úgy lehetett értelmezni, hogy kezdetét vette a második hidegháború.¹⁰ Oroszország 2012-től hivatalosan is fő külpolitikai céljává tette az „orosz világ” (Русский мир / Russian world) és az Eurázsiai Unió hatósugarának és befolyásának kiterjesztését, az „eurázsiai” eszmékre hivatkozással, amelyek az orosz világhoz kötik az orosz nyelv és kultúra, a közös történelem és örökség (a Kijevi Rusztól kezdve), az ortodoxia, a konzervatív értékek, a gazdasági integráció szükségessége mentén a posztsovjet térség jelentős részét.¹¹ Andrej Kolesznyikov, a moszkvai Carnegie Központ igazgatója a tízéves évfordulón Putyin fultoni beszédének nevezte el: „szókimondásával meg akart ijeszteni a Nyugatot, abban a hitben, valószínűleg, hogy a »nyugati partnerek« talán figyelembe veszik majd aggodalmait, és tesznek irányába gesztusokat. [...] A hatás az ellenkezője volt, de még ezt a B lehetőséget is előre belekalkulálta: nem akarjátok, akkor Oroszország a Nyugat egy szeletéből szuverén szigetté fog átalakulni”.¹²

A békefenntartás fogalma

Az ENSZ Alapokmánya (1945) szerint: „[m]inden olyan viszály esetében, amelynek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet, a felek mindenekelőtt közvetlen tárgyalás, kivizsgálás, közvetítés, békéltetés, választott bírósági vagy bírósági eljárás, regionális szervek, vagy megállapodások igénybevétele vagy általuk választott egyéb békés eszközök útján tartoznak megoldást keresni.” (VI. fejezet 33. cikk. 1. pont) Ha a nemzetközi béke és biztonság fenntartása

9 Anton Shekhovtsov: Putin's brain? Eurozine, 12 September 2014, <https://www.eurozine.com/putins-brain/>

10 Simon Dalby: *Creating the Second Cold War: The Discourse of Politics*. Bloomsbury, 2016.

11 Tatiana Zhurhenko: From Borderlands to Bloodlands. Eurozine, 19 September 2014, <https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/>

12 Андрей Колесников: Его Фултон: к десятилетию Мюнхенской речи Владимира Путина, 10 февраля 2017, <https://www.rbc.ru/opinions/politics/10/02/2017/589d716d9a79476fb72a221a>

vagy helyreállítása érdekében tett békéltető javaslatok nem vezetnek eredményre, a Biztonsági Tanács „légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket fogantatosíthat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához, vagy helyreállításához szükségeseknek ítél. Ezek a műveletek az Egyesült Nemzetek tagjainak légi, tengeri és szárazföldi hadereje által fogantatosított tüntető felvonulásból, zárlatból (bloká) vagy egyéb műveletekből is állhatnak.” (VII. fejezet 42. cikk)

A hidegháború időszakában a békefenntartás elsősorban a demilitarizált zónák, a tűzszünet fenntartását jelentette, azóta pedig megnőtt egy-egy zajló konfliktusba való beavatkozás szerepe.

A békefenntartás nemzetközi szinten az ENSZ hatáskörébe tartozik, emellett a fogalmat egyes országok is ismerik, s eltérően interpretálják. Oroszországban az Alkotmány (1993) szerint a hadsereg külföldi bevetésének lehetőségéről az elnök dönt a parlament felsőházának felhatalmazása alapján (102. cikk 1.d) pont). A Szovjetunió 1991-es felbomlása után Oroszország mint annak jogutódja lett az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja. Az ENSZ békefenntartáshoz való viszonyban Vlagyimir Putyin hatalomra kerülése hozott fordulatot, amikortól kezdve Oroszország annak hangsúlyozását helyezte előtérbe, hogy ezek a békemissziók a Nyugat érdekeit szolgálják. Az Orosz Föderáció az ENSZ keretében visszafogta a részvételét békefenntartó műveletekben, illetve ezekbe csak speciális egységeket és néha csak katonai szakértőket küldött.¹³

Az 1990-es években a Grúziához tartozó Abháziában az ENSZ, Dél-Oszétiában az EBESZ közreműködésével avatkozott be. Ezt a status quót a 2008-as orosz–grúz háború változtatta meg, amit már nem lehetett békefenntartásként interpretálni, azt a nemzetközi közösség széles körűen elítélte, miközben Grúzia beláthatatlan időre elvesztette annak lehetőségét, hogy beleszólása legyen a két régió életébe. Más helyzet alakult ki Transznisztríában, ahol Oroszország nemcsak békekontingenst állomásoztatott, hanem sokoldalúan támogatta a helyi szeparatistákat, beleértve a katonai támogatást is. A moldovai konfliktus egyfajta „tesztpálya” lett az új orosz koncepció számára, amelynek célja, hogy megőrizze befolyását a posztszovjet térségben. Az Orosz Föderáció taktikája a „ellenőrzött káosz”, amely a megoldatlan és „befagyasztott” fegyveres konfliktusokon alapul.¹⁴ Moszkva értelmezésében békefenntartás volt a beavatkozás Tádzsikisztánban (1992) és Kazahsztánban (2022) is. Azt, amit Moszkva konfliktusövezetekben végrehajtott nemzetközi műveletekként tüntetett fel, Alexander Nikitin találóan „szimulált békefenntartásnak” írta le.¹⁵

13 Michał Romańczuk: The Russian Federation’s involvement in peace missions after the dissolution of the USSR. *Acta Politica Polonica*, vol. 44 (2018) 2, 43–44. p.

14 Romańczuk 2018, 47–49. p.

15 “simulative peacekeeping” – military “operations with various legal underpinnings but not United Nations mandates” Alexander Nikitin The Russian Federation. In Alex J. Bellamy–Paul D. Williams (eds.): *Providing Peacekeepers. The Politics, Challenges, and Future of United Nations Peacekeeping Contributions*. Oxford University Press, 2013, 158–180. p. Vö. Paul

Miután Oroszország 2014-ben beavatkozott Ukrajnában – megszállta a Krímet, és burkolt támogatással kirobbantotta a fegyveres konfliktust a Donbaszban –, viszonylag rövid ideig tartó vita folyt arról, hogy lehetséges-e ENSZ békefenntartókat küldeni Kelet-Ukrajnába. A kérdést nem lehetett előmozdítani a Biztonsági Tanácsban, így az EBESZ megfigyelői¹⁶ maradtak az egyetlen legitím békefenntartók Ukrajnában. Néhány nappal azelőtt, hogy Vlagyimir Putyin 2022. február 21-én bejelentette a Luhanszki és a Donecki kváziállamok elismerését, Sztanyiszlav Zasz, a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének főtitkára Moszkvában exkluzív interjút adott a Reutersnek, amelyben kijelentette, hogy a KBSZSZ békefenntartókat (peacekeepers) küldhet a Donbaszba, ha nemzetközi konszenzus születik egy ilyen bevetésről. „Nem hiszem, hogy a helyzet most vissza fog térni ahhoz, ami korábban volt, amikor a tankok a bázisokon voltak, a katonák pedig a laktanyákban. Ez nem fog megtörténni. Meg kell érteni, hogy le kell ülni a tárgyalóasztalhoz, és meg kell állapodni valamiben. Ez az új valóság” – mondta. Zasz elutasította, hogy a KBSZSZ az orosz befolyás előmozdításának eszköze lenne, ugyanakkor kétséget sem hagyott afelől, hogy „[k]olosszális potenciál van a kezünkben”, „[h]iggyék el, annyi katonát tudunk küldeni, amennyit csak szükséges”.¹⁷

A KBSZSZ bevetésére nem került sor, hanem a reguláris orosz haderő rohanta le Ukrajnát 2022. február 24-én a KBSZSZ tagországai közül Oroszország és Belarusz területéről.

Az orosz–ukrán háború: jogi státusz

Miután 2014 elején a második Majdan-tüntetéshullám nyomán Viktor Janukovics ukrán államfő elmenekült az országából, az oroszországi Szocsiban megrendezték a téli olimpiát, és az ukrán határ mentén rendkívüli hadgyakorlatot tartottak, február 27-én a Krím félszigeten azonosító jel nélküli katonák jelentek meg. Kijev orosz alakulatokként azonosította őket, Moszkva ezzel szemben azt állította, hogy nem katonák, hanem a helyi „népi önvédelem” tagjai. Az ukrán és az orosz sajtó is azonnal „kis zöld embereknek” nevezte el a fegyvereseket (népi nevén lásd még „deszantos turisták”), akik elfoglalták a kormányzati épületeket, blokkolták a katonai létesítményeket és a flottát. A legitimitás nélküli új miniszterelnök, Szerhij Akszjonov Vlagyimir Putyinhoz fordult, hogy biztosítsa a félsziget „békéjét és nyugalját”. Az orosz elnök március 1-jén kezdte

D. Williams: Putin's „Peacekeepers”. *IPI Global Observatory*, 23 February 2022. <https://theglobalobservatory.org/2022/02/putins-peacekeepers/>

16 OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine, <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine-closed>

17 Andrew Osborn: Exclusive: Post-Soviet military bloc says it could send peacekeepers to Donbass if needed. Reuters, 19 February 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-post-soviet-military-bloc-says-it-could-send-peacekeepers-donbass-if-2022-02-19/>
Vö. Williams 2022.

ményezte az orosz hadsereg bevetését, amit a parlament felsőháza még aznap jóváhagyott. Március 16-i kvázinépszavazás után, március 20-án az orosz parlament ratifikálta a Krímnek Oroszországhoz való csatlakozásáról szóló szerződést.¹⁸

A Krím elcsatolását követően a kontinentális országrész keleti és déli megyéinek nagyvárosaiban tüntetések kezdődtek orosz zászlók alatt, melyek során a tüntetők elfoglalták a közigazgatási épületeket, kifosztották a rendőrségi fegyverraktárakat, embereket vertek meg, sőt, erőszakos halálestek is történtek, és újabb „Krímet”, azaz területfoglalást követeltek. Azonosítatlan orosz fegyveres csoportok szivárogtak be a Krím felől egy volt KGB-s tiszt, Igor Girkin-Sztrelkov vezetésével, aki maga nyilatkozta a következőket már 2014 novemberében: „Ez az ötödik háborúm. Volt két csecsen háború, Transznisztria és Bosznia.” „Amikor a krími események bekövetkeztek, világossá vált, hogy a Krím önmagában nem lesz a vége. A Krím mint Novorosszija része kolosszális szerzemény volt, gyémánt az Orosz Birodalom koronáján. De a Krím egyedül, egy ellenséges állam földszorosával elvágva, nem volt az igazi.” A Donbaszban „[e]leinte senki sem akart harcolni. Az első két hét annak jegyében telt el, hogy mindkét fél meg akarta győzni a másikat. Az első néhány napban Szlovjanszkban mind mi, mind ők rendkívül óvatosak voltunk a fegyverhasználattal kapcsolatban. [...] Áprilisban és májusban minden felfelé haladt, vagyis a felkelés területe egyre bővült, fokozatosan átvettük az irányítást a Donyecki Köztársaság lakott területein, és terjesztettük a mozgalmat, de júniusban elkezdtünk visszavonulni. [...] Az ellenség egyre motiváltabb lett a harcra.” „Abban a pillanatban tisztában voltam vele, hogy Donyeck és Luganszk egyedül nem lesz képes harcolni az ukránok ellen.”¹⁹ Jevgenyij Prigozsin, a magánhadsereg tulajdonosa is nyilvánosan elismerte, hogy a Wagner is részt vett a donbászi harcokban.²⁰ Szergej Mironov, az Igazságos Oroszország Párt elismerte, hogy 2014-től kezdve nemcsak gyógyszereket és élelmiszereket szállítottak a Donbaszba. „Tisztázzuk: kettős felhasználású termékeket szállítunk. Ma már nyíltan beszélhetünk erről.”²¹ A sor hosszasan folytatható, miközben a hivatalos oroszországi narratíva rendületlenül arról szólt, hogy Ukrajnában polgárháború zajlik.

A szeparatisták az általuk ellenőrzött területen lágert hoztak létre, ahol nemcsak a foglyokat, hanem a helyi lakosság megbízhatatlannak ítélt tagjait is fogságban tartot-

18 Hall Gardner: The Russian annexation of Crimea: regional and global ramifications. *European Politics and Society*, vol. 17. (2016), 490–505. p.; Jure Vidmar: The Annexation of Crimea and the Boundaries of the Will of the People. *German Law Journal*, vol. 16 (2015) 3, 365–383. p.

19 Александр Проханов: Кто ты, „Стрелок”? *Завтра* [Москва], (2014) 47 [2014. november 20.].

20 Аглая Чайковская: Пригожин: ЧВК «Вагнер» де-факто выиграла сирийскую войну. *ПолитРоссия*, 2023. január 26. https://politros.com/23865076-prigozhin_chvk_vagner_de_fakto_viigrala_siriiskuyu_voinu

21 Сергей Миронов, 2022. december 5. https://twitter.com/mironov_ru/status/1599715504880771072

ták, megkínózták.²² Az „átnevelés” nyolc éve sem vezetett azonban ahhoz, hogy a helyi lakosok az „orosz világ” – és „Novorosszija” – maradéktalan híveivé váljanak.

Ukrajna nyugati országrészében is elfoglaltak közigazgatási és rendőrségi épületeket, de azzal a különbséggel, hogy a hivatalok működését nem akadályozták, nem szólítottak fel külföldi erőket, például a NATO-t beavatkozásra, vagy nem hívták Lengyelországot, foglalja el az országrészt. A nyugati országrészben is vertek meg embereket a zavargások során, de csak egy esetben voltak halottak. A 2014. május 2-i odeszai eset²³ aztán Oroszország legfőbb hivatkozási alapjává vált Ukrajnával szemben. A kijevi vérengzés után voltunk, ahol a karhatalom a forradalmárok közé lőtt, aminek következtében több mint százan meghaltak, a Krím elveszett, Luhanszk és Doneck megyék nagy része fölött az államhatalom elvesztette az ellenőrzést. Ez nem magyarázat a kegyetlenségre, de fontos eleme a félelemnek, ami táplálta a kegyetlenséget.

A Donbász szóösszevonással keletkezett a Donec-medence szláv nevéből (ukránul: Донецький басейн / Doneckij bászejn, oroszul: Донецкий бассейн / Donyeckij bászejn). Nevét a Donec folyóról kapta, eredetileg földrajzi területet és iparvidéket jelöl, amely átlépi az államhatárokat, nagyobb része Ukrajnához, kisebb része Oroszországhoz tartozik. 2014 óta a közbeszédben a háborús terület, Luhanszk és Doneck megyék összevont neve. Az ukránban a kvázi-államalakulatok, a Luhanszki Népköztársaság (ukrán és orosz: ЛНР, angol: LPR) és a Donecki Népköztársaság (ukrán és orosz: ДНР, angol: DPR) kezdőbetűinek összevonásából keletkezett betűszó még az LDNR (ЛДНР). A földrajzi Donec-medence szédítő gyorsaságú ipari felemelkedése a 19. század második felében vette kezdetét. A század végére az Orosz Birodalom szénkitermelésének már majdnem fele innen származott. A rohamos ipari fejlődés a szovjet időszakban is folytatódott, a szovjet nehézipar és azon belül egyebek mellett a hadiipar egyik fellejvára volt, s végül a független Ukrajnának is az egyik legfontosabb gazdasági régiója, amely aztán a háború miatt kikerült az ország vérkeringéséből, a háborús cselekmények következtében pedig jelentős részben elpusztult.

Ukrajna a Nemzetbiztonsági Tanács „A terrorista fenyegetés leküzdésére és Ukrajna területi integritásának megőrzésére irányuló sürgős intézkedésekről” szóló 2014. április 13-i határozata alapján másnap, április 14-én a 405. számú elnöki rendelettel²⁴ indította meg a szakadár köztársaságok ellen a „terrorelhárító műveletet” – az

22 Stanislav Aseyev: "Isolation": Donetsk's Torture Prison. *Harvard International Review*, 4 December 2020, <https://hir.harvard.edu/donetsks-isolation-torture-prison/>

23 Roman Goncharenko: The Odessa file. *Deutsche Welle*, 5 February 2015, <https://www.dw.com/en/the-odessa-file-what-happened-on-may-2-2014/a-18425200>

24 Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України, 14 квітня 2014 року, № 405/2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>

ukrán és az angol megnevezésének egyaránt ATO a rövidítése (Антитерористична операція / Anti-Terrorist Operation), amely betűszó elsősorban a kárpátaljai magyar sajtónak köszönhetően a magyar köznyelvbe is bekerült. A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése az elnöki rendelet titkos záradékát képezte, szövege nem nyilvános. Az ATO speciális jogi rezsimet jelentett, hadiállapot bevezetése nélkül, az Ukrán Biztonsági Szolgálat (Служба безпеки України, СБУ / Security Service of Ukraine, SSU) irányításával.

A harmadik napon, 2014. április 15-én a parlament megszavazta a 1207-VII. sz. törvényt „A polgárok jogainak és szabadságainak biztosításáról és a jogrendről Ukrajna ideiglenesen megszállt területén”.²⁵ A törvényt második olvasatban fogadták el, közel kétszáz módosítást követően, egyebek között kikerült belőle a „kollaboráció” fogalma. A törvény meghatározza az Orosz Föderáció fegyveres agressziója következtében ideiglenesen megszállt terület státuszát („Az Orosz Föderáció által ideiglenesen megszállt ukrán terület [a továbbiakban: ideiglenesen megszállt terület] Ukrajna területének szerves részét képezi, amelyre Ukrajna alkotmánya és törvényei, valamint az Ukrajna parlamentje által ratifikált nemzetközi szerződések vonatkoznak.” 1. cikk 1. pont), az ideiglenes megszállás kezdetének 2014. február 19-ét tartja (2. cikk. 1. bekezdés), különleges jogrendet (особливий правовий режим) vezet be ezen a területen (4. cikk), meghatározza az állami szervek, helyi önkormányzatok, vállalkozások, intézmények és szervezetek e jogrend szerinti tevékenységének sajátosságait, valamint az emberi és polgári jogok és szabadságok, továbbá a jogi személyek jogainak, szabadságainak és jogos érdekeinek betartását és védelmét. A törvény kimondja, hogy Ukrajna állampolgárainak joguk van az ideiglenesen megszállt területre való szabad és akadálytalan be- és kiutazáshoz az ukrán állampolgárságukat igazoló okmány bemutatásával. Külföldiek és hontalan személyek be- és kilépése az ideiglenesen megszállt területeken külön engedélyhez kötött az ilyen személyek számára létrehozott be- és kilépési pontokon keresztül. A törvény azt is kimondja, hogy állampolgárai által más állam állampolgárságának kényszerű („kötelező automatikus”) felvételét (примусове автоматичне набуття) Ukrajna nem ismeri el (5. cikk 6. pont). 2022 decemberével bezárólag a törvényt huszonötöszer módosították.

2018. március 16-án Petro Porosenko államfő a donbászi harctéren jelentette be, hogy az ATO-korszak véget ért.²⁶ 2018. április 30-ával a 2018. január 18-án kelt 2268-19. sz. „Ukrajna állami szuverenitásának biztosítására vonatkozó állami politika sajátosságairól az ideiglenesen megszállt donecki és luhanszki területeken” c. törvénnyel²⁷

25 Закон України Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України, 15 квітня 2014 року, № 1207-VII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

26 Порошенко оголосив про завершення АТО. РБК-Україна, 2018. március 16. <https://www.rbc.ua/ukr/news/poroshenko-obyavil-zavershenii-ato-1521212346.html>

az ATO-t felváltotta az „egyesített erők hadművelete” (Операції Об’єднаних Сил, ООС / Joint Forces Operation, JFO) immár vezérkari irányítással (2022. február 24-ével bezárólag²⁸). Miért volt szükség erre a változásra? A „terrorelhárító művelet” alapja az volt, hogy az ukrán parlament a szakadár köztársaságokat terrorszervezeteknek minősítette, s ezeket a terrorszervezeteket tekintették ellenségnek. Az új jogállás Oroszországot agresszornak minősítette. Ukrajna nem terroristákkal harcol, hanem az orosz agresszonnal, ami nem a szolgálatokra tartozik, hanem katonai feladat. Az egyesített erők vezérkara irányítja a Donbászban az összes erőszakszervezetet, tehát nemcsak a katonaságot. A fő cél az ellenség „visszatartása”. Az ideiglenesen megszállt területek kimaradtak az azóta tartott parlamenti, helyhatósági és elnökválasztásokból.

Egészen 2022-ig mind a szakirodalom, mind a szélesebb nyilvánosság az „ukrán válság” (Ukraine crisis) vagy a „hibridháború” (hybrid warfar) fogalmakkal írták le a történéseket. A Budapesti Memorandum (1994), amelynek Ukrajna szuverenitását és integritását kellett volna biztosítani, többek között Oroszország által, nem szolgált az agresszió megakadályozására. Éppen ellenkezőleg, példaként szolgált arra, hogy a nemzetközi szerződéseket hogyan lehet figyelmen kívül hagyni. A hidegháborút mint a globális konfliktusok egyik formáját felváltja a hibridháború. A fogalomnak több definíciója létezik, lényege az, hogy az ilyen háborút folytató állam alkut köt nem állami végrehajtókkal – fegyveresekkel, a helyi lakosság csoportjaival, szervezetekkel, melyekkel a formális kapcsolattartás teljességgel lehetetlen –, s ezek olyasmiket tehetnek meg, amiket maga az állam nem. A kifejezést Ukrajnára Frank van Kappen holland politikus, nyugalmazott tábornok alkalmazta először 2014 áprilisában. A korábban Csecsenfölddel, Irakkal és Libanonnal kapcsolatban használt fogalom Ukrajna esetében a korábbiaknál szélesebb jelentéssel telítődött. Oroszország 2022-ig nyíltan fel nem vállalt ukrainai hibrid hadviselése nem kizárólag a harcterre vagy a műveleti szintre korlátozódott, hanem magában foglalta a politikai döntéshozatal legmagasabb szintjeinek befolyásolását is.²⁹

Oroszország 2022. február 24-i támadása után vált jelző nélküli háborúvá 2014-től visszamenőleg. A konfliktus 2022-es kiterjesztését többnyire a „széles körű invázió”-ként (повномасштабне вторгнення / full-scale invasion) írják le. 2023 januárjában az Emberi Jogok Európai Bíróságának nagytanácsa az Ukrajna és Hollandia kontra Oroszország ügyben hozott határozatában a kereseteket (8019/16., 43800/14. és

27 Закон України Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях, 18 січня 2018 року, № 2268-19, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

28 Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України, 21 квітня 2022 року, № 2217-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173>

29 András Rácz: Russia’s Hybrid War in Ukraine Breaking the Enemy’s Ability to Resist. *FIIA Report*, (2015) 43, 41–43. p.

28525/20. sz. ügyek) részben elfogadhatónak nyilvánította.³⁰ Ukrajna azt szeretné elérni, hogy nemzetközi bíróság is kimondja: 2014 áprilisa óta orosz katonaság volt jelen a Donbászban, orosz katonák harcoltak a fegyveres csoportok tagjaiként, és az orosz hadsereg magas rangú tagjai kezdettől fogva jelen voltak a szakadár fegyveres csoportok és szervezetek parancsnoki pozícióiban. Legkésőbb 2014 augusztusától az ilovajszki csatával összefüggésben orosz csapatok nagyarányú bevetésére került sor, tehát nem az oroszországi propaganda által terjesztett „polgárháború” zajlott, hanem az orosz–ukrán háború immár 2014 óta tart.

A Donbász reintegrációs törvény

2014. június 6-án a normandiai Bénouville-be, a normandiai partraszállás hetvenedik évfordulója alkalmából François Hollande francia államfő meghívta mások mellett a német kancellárt, az orosz elnököt és az ukrán államfőt is, és ekkor négyen megtárgyalták a békés rendezés lehetőségét. A „normandiai négyek” javaslatára felállt háromoldalú – az EBESZ, Ukrajna és Oroszország képviselőiből álló – kontaktcsoport keretében már júniusban megkezdődtek a tárgyalások a rendezésről.

A tárgyalások nyomán 2014. szeptember 5-én Minszkben az EBESZ égisze alatt a normandiai négyek aláírták a dokumentumot a kelet-ukrajnai háború eszkalálódásának megakadályozásáról. Ez volt az első minszki megállapodás, amely tizenkét pontban foglalta össze a rendezési tervet, köztük a legfontosabbak voltak az azonnali tűzszünet, annak EBESZ általi ellenőrzésének biztosítása, a foglyok azonnali feltétel nélküli szabadon bocsátása, amnesztia, törvényalkotás – beleértve az alkotmánymódosítást is – a keleti megyék különleges státusáról.

A Minszk-1. folyamatoként a háromoldalú kontaktcsoport, valamint a keleti megyék képviselői szeptember 19-én ugyancsak Minszkben jegyzőkönyvet írtak alá a tűzszünet körülményeiről. A teljes tűzszünet azonban nem valósult meg. 2015. február 11–12-én Minszkben újabb nekifutásra megszületett az „Átfogó intézkedések a minszki megállapodások végrehajtására” című dokumentum, azaz a második minszki megállapodás. Ezúttal Ukrajna, Oroszország, Németország és Franciaország vezetőinek közös sajtótájékoztatója elmaradt, csak a Kreml honlapján jelent meg rövid nyilatkozatuk, amelyben rögzítették a megállapodás együttes támogatását. A dokumentumot nem a tárgyaló felek, hanem csak a közvetítők írták alá. Február 17-én az ENSZ

³⁰ European Court of Human Rights, Grand Chamber: Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia (Applications nos. 8019/16, 43800/14 and 28525/20). Decision. Strasbourg, January 25, 2023. <https://www.courthousenews.com/wp-content/uploads/2023/01/Ukraine-and-the-Netherlands-V.-Russia.pdf>

Biztonsági Tanácsa Oroszország kezdeményezésére egyhangú határozatban üdvözölte az intézkedéscsomagot és a nyilatkozatot is.

A Minszk-2. tizenhárom pontban tovább részletezte a Minszk-1. által megfogalmazott javaslatokat: fegyverszünet, helyi választások megtartása, amnesztia minden résztvevőnek, fogolycsere, a humanitárius segélyek célba juttatásának biztosítása, Ukrajna többi területével való szociális-gazdasági kapcsolatok helyreállítása, a választások után a határelenőrzés visszaadása Ukrajnának, az idegen katonaság és haditechnika kivonása a területről, alkotmányos reform az érintett régiók sajátos státusáról, a háromoldalú kontaktcsoporton belül külön munkacsoportok megszervezése.³¹

Az aláírásra a debalcevei katlanért folytatott véres összecsapások napjaiban került sor. Ez, illetve az Ilovajszkért és a donecki repülőtéért folytatott harcok a háború legsúlyosabb összecsapásai voltak. A hónap végére jelentősen mérséklődött a harcok intenzitása, stabilizálódott a „határvonal” a kormányerők és a két megye területének mintegy egyharmadát kitevő, a szeparatisták által ellenőrzött területrészek között. A háromoldalú kontaktcsoport folyamatosan ülésezett, 2015 májusától a külön munkacsoportokat is létrehozták EBESZ-koordinátorok vezetésével, amelyek katonai, politikai, gazdasági és humanitárius kérdésekkel foglalkoztak. Tevékenysége azonban idővel kimerült az időszakos fogolycserékben, majd azok is abbamaradtak. Egyetlen általános fogolycserére került sor 2019-ben Volodimir Zelenszkij elnök beiktatása után, majd a folyamat ismét megszakadt.

Az EBESZ ukrán kérésre még 2014 márciusában elindította speciális megfigyelő misszióját, megbízottakat küldött Kijevbe, Lembergbe, Ivano-Frankivszkba, Csernyivcibe, Odeszába, Herszonba, Dnyiproba, Doneckbe és Luhanszkba. A minszki megállapodások nyomán kiemelt feladattá vált a tűzszüneti megállapodások betartásának ellenőrzése, amihez ellenőrzőpontot alakítottak ki az Orosz Föderáció területén is. A rendszeres és részletes jelentések tanulsága szerint a harcok intenzitása csak időlegesen csillapodott különböző időszakokban a közel nyolc év során (2014 áprilisától kezdve).³²

A minszki folyamatban a rendezés elfogadott elveit a felek eltérően értelmezték, így esély sem mutatkozott a megegyezésre. Ekkor Frank-Walter Steinmeier német külügyminiszter (2017 óta államfő) koncepciót dolgozott ki a minszki megállapodások politikai záradékainak végrehajtására. 2015. október 2-án a normandiai négyek vezetői-

31 Anatol Lieven: Ending the Threat of War in Ukraine: A Negotiated Solution to the Donbas Conflict and the Crimean Dispute. *Quincy Paper* 6. (2022) <https://quincyst.org/report/ending-the-threat-of-war-in-ukraine/>; Duncan Allan: The Minsk Conundrum: Western Policy and Russia's War in Eastern Ukraine. *Chatham House Research Paper*, May 22, 2020. <https://www.chathamhouse.org/2020/05/minsk-conundrum-western-policy-and-russias-war-eastern-ukraine-0/minsk-2-agreement>

32 OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine, <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine-closed>

nek párizsi csúcstalálkozóján bemutatta az utóbb róla elnevezett formula első változatát (amelyet az ezt követő években folyamatosan kiegészítettek a megegyezés érdekében). Ez a következő lépéseket irányozta elő: 1) alkotmányos rendelkezés a luhanszki-donecki terület különleges státuszáról; 2) amnesztiatörvény a régió felelős tisztviselőinek büntetlenségéről és 3) külön törvény a választások megtartásáról az adott területen. Az elképzelés szerint az ukrán parlament ideiglenesen, a választások megtartásának napján este hatályba léptetné a különleges jogállásról szóló törvényt, amely azután válna véglegessé, hogy az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala igazolja a választások megfelelését.

Steinmeier úgy vélte, meg kell tartani a választásokat bármilyen ellenőrzés alatt áll is a terület, s az így megválasztott vezetéssel és a minszki megállapodások szerinti különleges státus megadásával integrálható a régió. Eredményre azonban ez sem vezetett. Kijev úgy tudta volna legitimnek elismerni a választásokat, ha azokat nem az oroszok katonai ellenőrzése és az általuk létrehozott helyi közigazgatás árnyékában tartják, Oroszország pedig azon az állásponton volt, hogy a katonai erők kivonása és az ukrán ellenőrzés helyreállítása azután lehetséges, hogy ezeket a választásokat helyben megrendezték, és nemzetközi szinten jóváhagyták. Németország és Franciaország a választások megtartását szorgalmazta, az Egyesült Államok pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a választásokkal összefüggő politikai és technikai eljárások végrehajtása előtt biztonságos környezetet kell teremteni, aminek minimális előfeltételeként az orosz hadseregnek ki kell vonulnia a területről.³³

A donbászi terület különleges státuszával kapcsolatban Ukrajnában egyetlen jogszabály született, amely éppen a státust nem érintette. Ez volt a fent említett 2018. január 18-án kelt 2268-19. sz. törvény – népi nevén Donbász reintegrációs törvény –, amely bevezeti az „ideiglenesen megszállt területek” (тимчасово окуповані території / temporarily occupied territories) fogalmát (1. cikk. 1. bekezdés), Oroszországot „agresszornak” (агресор) (preambulum) és „megszállónak” (окупант) (7. cikk, 2. bekezdés) nevezi, valamint leszögezi, hogy „az Orosz Föderáció fegyveres agressziója azzal kezdődött, hogy az Orosz Föderáció fegyveres erőinek és más fegyveres szerveinek egységei bejelentés nélkül és titokban behatoltak Ukrajna területére, valamint terrorista tevékenységeket szerveztek és támogattak”, a két kvázi-népköztársaság illegális fegyveres csoportjai a megszállók támogatásával (за допомогою окупаційної адміністрації Російської Федерації) tartják kezükben a hatalmat és irányítják a régiót (preambulum).

A háromoldalú kontaktsoport mellett a normandiai négyek is folytatták a találkozót. Nem véletlen tehát, hogy az inváziót megelőzően éppen Emmanuel Macron fran-

33 Christopher Miller: Explainer: What is the Steinmeier Formula – and did Zelenskiy just Capitulate to Moscow? *Radio Free Europe*, October 2, 2019. <https://www.rferl.org/a/what-is-the-steinmeier-formula-and-did-zelenskiy-just-capitulate-to-moscow-/30195593.html>

cia elnök és Olaf Scholz német kancellár látogatott Kijevbe, majd Moszkvába 2022 februárjában. Scholz látogatásának napján, február 14-én Vadim Prisztajko, Ukrajna londoni nagykövete, volt külügyminiszter újságírói kérdésre azt találta mondani, hogy Ukrajna megfontolhatja a NATO-tagságról való lemondást, noha ez ellenkezik az ország alkotmányával.³⁴ Azonban a Scholzcal közös sajtótájékoztatón a Prisztajko kijelentésével kapcsolatos kérdésre Zelenszkij elnök már úgy válaszolt, hogy Ukrajna NATO-tag-sághoz való viszonya nem változott, de ez a kérdés nem rajta, hanem a nyugati partnereken múlik.³⁵

2022. február 21-én Putyin orosz elnök bejelentette a donbászi szakadár köztársaságok elismerését,³⁶ másnap újságíróknak adott válaszában pedig, hogy „a minszki megállapodásoknak – most már vége”.³⁷ Február 23-án ünneplik Oroszországban a Haza Védelmezőjének Napját. Másnap megindult az invázió Ukrajna ellen. Olaf Scholz német kancellár már ezen a napon Németország polgáraihoz intézett beszédében úgy fogalmazott: „Tisztelt polgártársaim, a mai nap szörnyű nap Ukrajna számára. És egy zord nap Európa számára. Mindannyian aggódunk a béke miatt. El tudom képzelni, milyen kérdéseket tesznek fel maguknak ma este. A helyzet nagyon súlyos. Egy olyan háború kezdetének vagyunk tanúi, amelyet több mint 75 éve nem láttunk Európában. Oroszország elnöke, Putyin úgy döntött, hogy katonai támadást intéz Ukrajna ellen. Ez egy független, szuverén ország lerohanása. Ezt nem lehet semmivel és senkivel sem igazolni.”³⁸

Nemzetbiztonsági törvény és stratégia

Ukrajnának eddig két nemzetbiztonsági törvénye volt, mindkettőt többször módosították. Ukrajna Alkotmánya 92. cikk 17) pontjával összhangban a jogszabály meghatározza az állami politika alapelveit, amelyek célja a nemzeti érdekek védelme, valamint az egyének, a társadalom és az állam biztonságának garantálása a külső és belső fenyegetésekkel szemben az élet minden területén.

34 Україна може відмовитись від вступу в НАТО - посол Пристайко. *BBC News Ukraine*, February 14, 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60373189>

35 Зеленський: НАТО є гарантією безпеки України, іншого шляху немає. *BBC News Ukraine*, February 17, 2022, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60417961>

36 Ukraine: Putin announces Donetsk and Luhansk recognition. *BBC*, February 21, 2022, <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-60470900>

37 Путин заявил, что минских соглашений больше не существует. *TACC*, 22 февраля 2022, <https://tass.ru/politika/13811259>

38 Ansprache von Bundeskanzler Olaf Scholz zum russischen Überfall auf die Ukraine am 24. Februar 2022 in Berlin, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/ansprache-von-bundeskanzler-olaf-scholz-2007936>

Az első jogszabály a 2003. június 19-én kelt 964-IV. sz. törvény³⁹ volt. Eszerint Nemzetbiztonsági Stratégia, Kiberbiztonsági Stratégia és Katonai Doktrína kerül kidolgozásra. Ezek kötelező érvényű dokumentumok, amelyek meghatározzák a katonai fejlesztések irányait egy adott helyzetben az Ukrajna nemzeti érdekeit fenyegető valós és potenciális veszélyek időben történő azonosítása, megelőzése és semlegesítése érdekében (2. cikk).

A hatályos nemzetbiztonsági törvény a 2018. június 21-én kelt 2469-VIII. számú jogszabály,⁴⁰ amely először definiálja jogilag az állambiztonság fogalmát. A törvény szerint

- a katonai biztonság – az állami szuverenitás, a területi integritás, a demokratikus alkotmányos rend és más létfontosságú nemzeti érdekek védelme a katonai fenyegetésekkel szemben (1. cikk 1. pont 2) bekezdés),
- az állambiztonság – az állami szuverenitás, a területi integritás és a demokratikus alkotmányos rend, valamint más létfontosságú nemzeti érdekek valós és potenciális nem katonai fenyegetésekkel szembeni védelem (1. cikk 1. pont 4) bekezdés),
- a nemzetbiztonság – az állami szuverenitás, a területi integritás, a demokratikus alkotmányos rend és Ukrajna egyéb nemzeti érdekeinek védelme a valós és potenciális fenyegetésekkel szemben. A törvény ugyanakkor nem határozza meg közelebbről, mit jelent a katonai és a nem katonai fenyegetés (1. cikk 1. pont 9) bekezdés),
- biztonsági erők – bűnüldöző és hírszerző szervek, bűnüldözési feladatokat ellátó állami különleges rendeltetésű szervek, polgári védelmi erők és más szervek, amelyeket Ukrajna alkotmánya és törvényei Ukrajna nemzetbiztonságának biztosításával kapcsolatos feladatokkal ruháznak fel (1. cikk 1. pont 17) bekezdés),
- védelmi erők – Ukrajna fegyveres erői, valamint az Ukrajna törvényeivel összhangban létrehozott más katonai alakulatai, bűnüldöző és hírszerző szervek, rendvédelmi feladatokkal rendelkező különleges szervek, amelyeket Ukrajna alkotmánya és törvényei Ukrajna államvédelmi feladatainak biztosításával ruháznak fel (1. cikk 1. pont 18) bekezdés),
- 7. cikk 3. pont foglalkozik a civil kontrollal: a végrehajtó hatalom központi szervei, amelyeknek a hatáskörébe tartoznak az Ukrajna törvényeivel összhangban létrehozott katonai alakulatok, hírszerző és bűnüldöző szervek 1) hatáskörük keretein belül biztosítják a polgári ellenőrzést; 2) megteremtik a szükséges feltételeket ahhoz, hogy más polgári ellenőrzési alanyok a törvényben meghatározottak szerint gyakorolhassák hatáskörüket; 3) biztosítják Ukrajna elnökének, parlamentjének, kormányának, Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsának objektív és időben történő tájékoztatását a biztonsági és védelmi ágazat alárendelt szerveinek helyzetéről;

39 Закон України Про основи національної безпеки України, 19 червня 2003, № 964-IV, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

40 Закон України Про національну безпеку України, 21 червня 2018, № 2469-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>

4) tájékoztatja a nyilvánosságot ezekről a kérdésekről az e törvényben és Ukrajna más jogszabályaiban meghatározott eljárásnak megfelelően.

Az első Nemzetbiztonsági Stratégiát a 2007. február 12-én kelt 105. számú elnöki rendelet,⁴¹ a másodikat a 2020. szeptember 14-én kelt 392. számú elnöki rendelet,⁴² a Kiberbiztonsági Stratégiát a 2021. augusztus 26-án kelt 447. sz. elnöki rendelet,⁴³ az első Katonai Doktrínát a 2004. június 15-én kelt 648. számú elnöki rendelet,⁴⁴ a hatályost a 2021. március 25-én kelt 121. számú elnöki rendelet léptette életbe.⁴⁵

A 2021-es Katonai Doktrína kulcsszava a totális védelem (всеохоплююча оборона / total defense). A hét legfontosabb célkitűzés:⁴⁶

- az állam megfelelő védelmi képességei, amelyek az Orosz Föderációra gyakorolt konszolidált nemzetközi nyomással együtt biztosíthatják az Ukrajna elleni fegyveres agresszió további eskalációjától való elrettentést és az Ukrajna államhatárán belüli területi integritás helyreállítását;
- erős területvédelem, amely az ellenállási mozgalommal együttműködve hozzájárul az állam védelmi képességének növeléséhez, a társadalom összefogásához, a polgárok hazafias neveléséhez, Ukrajna védelmének össznépivé tételéhez és ahhoz, hogy a lakosság felkészült legyen az állam védelmére;
- hatékony védelmi irányítás a demokratikus polgári ellenőrzés elveire, más euroatlanti elvekre és szabványokra, innovatív megoldásokra és modern üzleti gyakorlatokra, a védelmi erőforrások program- és projektmenedzsmentjére, a védelmi szükségletek meghatározása és biztosítása hatékonyságának javítására alapozva;
- Ukrajna Fegyveres Erőinek és a védelmi erők egyéb összetevőinek hivatásos állománya, amely a személyzeti igazgatás, a katonai szolgálatra való felkészítés és a fia-

41 Указ Президента України Про Стратегію національної безпеки України, 12 лютого 2007, № 105/2007, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>

42 Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року „Про Стратегію національної безпеки України”, 14 вересня 2020, № 392/2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>

43 Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року „Про Стратегію кібербезпеки України” 26 серпня 2021, № 447/2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12>

44 Указ Президента України Про Воєнну доктрину України, 15 червня 2004, № 648/2004, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>

45 Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року „Про Стратегію воєнної безпеки України”, 25 березня 2021, № 121/2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>

46 Андрій Задубінний: Стратегія воєнної безпеки України: цілі, принципи, аспекти. *АрміяInform*, 1 травня 2021, <https://armyinform.com.ua/2021/05/01/strategiya-voyennoyi-bezpeky-ukrayiny-czili-pryncyipy-aspekty/>

- talok katonai-hazafias nevelés javítása által rövid időn belül képzett és motivált katonai tartalékosokkal erősíthető;
- Ukrajna Fegyveres Erőinek és a védelmi erők más komponenseinek modern, csúcstechnológiás fegyverzete, katonai és speciális felszerelése, amely biztosítja feladataik ellátását, egyebek között a NATO-műveletekben;
 - fejlett katonai infrastruktúra, egységes logisztika és elegendő eszköztartalék, hatékony egészségügyi ellátórendszer, amely kielégíti a védelmi erők igényeit;
 - nemzeti és euroatlanti értékeken alapuló védelmi erők felépítése, amelyek megfelelnek Ukrajna teljes jogú NATO-tagságához szükséges kritériumoknak, kompatibilisek a NATO-tagállamok érintett illetékes hatóságaival, és képesek méltó módon hozzájárulni a NATO-műveletekhez.

Ukrajna a katonai bíróság intézményét a szovjet időszakból örökölte. Az 1993. február 3-án kelt 2979-XII. számú parlamenti határozattal a hadbírószágot (військовий трибунал) katonai bírósággá (військовий суд) nevezték át,⁴⁷ a 2010. július 7-én kelt 2453-VI. számú törvénnyel pedig felszámolták az intézményt.⁴⁸ A vonatkozó eljárásokat egységesen a Büntető Törvénykönyv szabályozza.⁴⁹

Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács

Ukrajnában a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács (Рада національної безпеки і оборони, РНБО / National Security Defense Council, NSDC)⁵⁰ az Alkotmány (1996)⁵¹ 107. cikke szerint az elnök mellett működő testület (1. bekezdés), amely a nemzetbiztonság és a védelem kérdéseiben koordinálja és ellenőrzi a végrehajtó hatalom szerveinek tevékenységét (2. bekezdés), elnöke az államfő (3. bekezdés), személyi összetételéről az államfő dönt (4. bekezdés), hivatalánál fogva a Tanács tagja a miniszterelnök, a védelmi miniszter, az Ukrán Biztonsági Szolgálat vezetője, a belügyminiszter, a külügyminiszter (5. bekezdés), a Tanács ülésein részt vehet a parlament (Verhovna Rada) elnöke (6. bekezdés), a Tanács döntései elnöki rendelettel lépnek életbe (7. bekezdés), a Tanács hatáskörét és feladatkörét törvény határozza meg (8. bekezdés).

47 Постанова Верховної Ради України Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів, 3 лютого 1993, № 2979-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12#Text>

48 Закон України Про судоустрій і статус суддів, 7 липня 2010, № 2453-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>

49 Володимир Пахомов–Руслана Дегтяр: Військові суди. *Правові горизонти*, 2016, 183. p.

50 Рада національної безпеки і оборони України, <https://www.rnbo.gov.ua/>

51 Itt és a továbbiakban lásd Ukrajna Alkotmánya, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

A Tanácsnak két elődszervezete volt: Ukrajna Védelmi Tanácsa (1991–1992) és Ukrajna Nemzetbiztonsági Tanácsa (1992–1996).

Ukrajna Védelmi Tanácsát az 1991. október 11-én kelt 1658-XII. számú parlamenti határozattal hozták létre.⁵² A legfelsőbb államhatalmi szerv volt hivatott dönteni védelmi és biztonsági kérdésekben, a szuverenitás, az alkotmányos rend, a területi sérthetlenség védelmének szervezésében, az állam védelmi képességeinek fenntartásában. Békeidőben a Tanács feladata többek között a hadsereg és a népgazdaság állandó készségben tartása bárhonnán jövő fegyveres agresszió elhárítására, az el nem kötelezettség és az atomfegyver-mentesség következetes biztosítása. Háborús fenyegetettség vagy háború idején: általános mozgósítás, a népgazdaság átállítása a hadiállapot szerinti működésre, a lakosság létfeltételeinek biztosítása a hadiállapot körülményei közepette. Az 1992. április 9-én kelt 2261-XII. sz. parlamenti határozat⁵³ alapján a Tanács elnöke az államfő, tagjai a parlament elnöke, a miniszterelnök, a parlament elnökének első helyettese, a külügyminiszter, a védelmi miniszter, a belügyminiszter, a hadiipari komplexumot felügyelő miniszter, az Ukrán Biztonsági Szolgálat vezetője, a Nemzeti Gárda parancsnoka, a Határőrség parancsnoka.

Ukrajna Nemzetbiztonsági Tanácsának létrehozását az 1992. július 3-án kelt 117/92-rp. számú elnöki rendelet mondta ki.⁵⁴ Eszerint a Tanács az államfő tanácsadó testülete a nemzeti érdekek védelmét és a nemzetbiztonságot érintő kérdésekben, előkészíti az erre vonatkozó elnöki rendeletek tervezeteit, ezenkívül kockázatelemzést is végez mind előrejelzések, mind a vonatkozó elnöki határozatokkal, a nemzetbiztonságot érintő törvénytervezetekkel kapcsolatban a várható következményeket illetően. Az állami szervezetek, intézmények, vállalatok, valamint nem állami struktúrák kötelesek a nemzetbiztonsággal kapcsolatos adatszolgáltatást akadálytalanul és ingyenesen biztosítani, ezenkívül a Tanács bevonhat állami és társadalmi szervezeteket, elemző mértékadó intézeteket, egyes elemzőket, bel- és külföldi kiemelkedő szakértőket s köthet velük szerződést a nemzetbiztonságot illető kérdésekkel összefüggő szakértői munkáról. Itt jelenik meg először, hogy a Tanács operatív vezetője a Tanács titkára. A Tanács elnöke továbbra is az államfő, állandó tagjai a miniszterelnök, a védelmi miniszter, a külügyminiszter, az Ukrán Biztonsági Szolgálat vezetője.

52 Постанова Верховної Ради України Про утворення Ради оборони України, 11 жовтня 1991, № 1658-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1658-12#Text>

53 Постанова Верховної Ради України Про внесення змін до Постанови Верховної Ради України „Про створення Ради оборони України”, 9 квітня 1992, № 2261-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2261-12#Text>

54 Указ Президента України Про Раду національної безпеки України, 3 липня 1992, № 117/92-рп, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/92-%D1%80%D0%BF#Text>

Az Alkotmány 1996-os elfogadása után 1998. március 5-én kelt 183/98-VR. számmal Ukrajna törvénye a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsról.⁵⁵ A törvényt többször módosították (2014-ben, 2018-ban és 2021-ben), de mind a mai napig érvényben van. Ez az a törvény, amelyre az Alkotmány 107. cikkének 8. bekezdése utal.

A törvény szerint a Tanács az Alkotmánnyal, a vonatkozó törvényekkel, a parlament által ratifikált nemzetközi szerződésekkel összhangban végzi tevékenységét (2. cikk). 2014-ben került be (a 2014. december 25-én kelt 43-VIII. törvénnyel⁵⁶) a jogszabályba, hogy a nemzetbiztonsági és védelmi kérdéseket immár nemcsak az Alkotmánnyal és a vonatkozó törvényekkel, hanem Ukrajna Nemzetvédelmi Stratégiájával és Katonai Doktrínájával összhangban tárgyalja és dolgozza ki a javaslatokat az államfőnek (4. cikk, 1. bekezdés). A további, változatlan szöveg szerint ezenkívül koordinálja a Tanács által elfogadott és az államfő rendeleteivel kihirdetett határozatok végrehajtását, ellenőrzést gyakorol a végrehajtó szervek nemzetbiztonsági és védelmi területen végzett tevékenysége felett, az államfő elé terjeszti az erre vonatkozó következtetéseit és javaslatait (2. bekezdés); bevonja az információelemzésbe a végrehajtó hatalom, az állami intézmények, a tudományos intézetek, tulajdonformától függetlenül a vállalatok és szervezetek tisztségviselőit és szakembereit (3. bekezdés); kezdeményezi a nemzetbiztonsággal és a honvédelemmel kapcsolatos dokumentumok és jogszabályok kidolgozását (4. bekezdés), koordinálja a központi és a helyi hatalmi szervek, az ország gazdaságának működését, az életvédelmet, az alkotmányos jogok és szabadságjogok betartását stb. hadiállapot fennállása esetén és rendkívüli helyzetben (5–7. bekezdés).

Ugyancsak a fenti 2014-es módosítással iktatták be a 8. bekezdést, amely szerint többek között a Tanács koordinálja és ellenőrzi a végrehajtó hatalom korrupcióellenes tevékenységét. A cikk végén ugyanezzel a módosítással került be megjegyzésként a következő definíció: „Válsághelyzetnek kell tekinteni az ellentétek szélsőséges kiéleződését, a helyzet súlyos destabilizálódását bármely tevékenységi területen, régióban, az országban.”

2021-ben került be (a 2021. szeptember 23-én kelt 1780-IX. sz. törvénnyel⁵⁷) a 4. cikkbe a 9) bekezdés, amely szerint a Tanács dönt arról, hogy ki minősül „a közéletben jelentős gazdasági és politikai súllyal rendelkező személynek (oligarchának), valamint a közéletben jelentős gazdasági és politikai súllyal rendelkező személyek (oligarchák) nyilvántartásából való törlésről”.

55 Закон України Про Раду національної безпеки і оборони України, 5 березня 1998, № 183/98-ВР, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>

56 Закон України Про внесення змін до Закону України „Про Раду національної безпеки і оборони України” щодо вдосконалення координації і контролю у сфері національної безпеки і оборони, 25 грудня 2014, № 43-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-19#n10>

57 Закон України Про запобігання загрозам національній безпеці, пов’язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), 23 вересня 2021, № 1780-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#n125>

A Tanács elnöke az államfő. Ha az államfő (az Alkotmány 108-111. cikkeiben foglalt okoknál fogva) nem tudja ellátni feladatát, akkor a parlament elnöke tölti be ezt a funkciót (az Alkotmány szerint interregnum idején a parlament elnöke az ideiglenes államfő). A Tanács összetételéről az államfő dönt, állandó tagok hivataluknál fogva a miniszterelnök, a védelmi miniszter, az Ukrán Biztonsági Szolgálat vezetője, a belügyminiszter, a külügyminiszter, de az államfő rajtuk kívül másokat is bevonhat. Érdeemes itt megjegyezni azt is, hogy az Alkotmány 114. cikkébe foglaltak szerint a miniszterelnök személyére a parlamenti többség javaslatára az államfő tesz javaslatot, a védelmi minisztert és a külügyminiszter a parlament az államfő – a parlamenttől független – személyes javaslatára, a többi minisztert a miniszterelnök javaslatára szavazza meg a parlament.

A Tanács operatív irányítója a titkár, akit az államfő nevez ki, és közvetlenül az államfőnek van alárendelve. A titkárhelyetteseket a titkár javaslatára az államfő nevezi ki. A titkár és a titkárhelyettesek tisztét civilek és katonák is betölthetik (7. cikk). A 2021-es fent említett módosítással ugyanebbe a cikkbe bekerült, hogy a titkár és a titkárhelyettesek megkülönböztetett felelősséggel tartoznak az ún. oligarcha törvény (2021. szeptember 23-án kelt 1780-IX. sz. törvény) betartásáért. Az említett 2014-es módosítással a Tanácsnak széles tevékenységi kört lefedő apparátusa van (8. cikk), a Tanács döntéseit elnöki rendelet lépteti életbe, amelynek végrehajtása kötelező erejű (10. cikk).

A Tanács konzultációkat folytathat szakértőkkel, egyeztető és munkabizottságokat, tanácsadó testületeket állíthat fel (14. cikk). A Tanács állami költségvetésből finanszírozott szervezet, a költségvetésben külön tételként szerepel (15. cikk).

Az államfő 2017. április 14-én kelt 109. sz. rendelete⁵⁸ radikálisan átszervezte az apparátust, megszüntette az önálló elemző intézetet és csökkentve az apparátuson belüli szolgálatok számát, melyek a rendelet értelmében a következő területeket fedik le: belbiztonság, katonai biztonság, katonai mozgósítás, védelmi-ipari komplexum és katonai-műszaki együttműködés, gazdasági, szociális és energetikai biztonság, információbiztonság, stratégiai tervezés és elemzés, jogi szolgálat, gyorsreagáló szolgálat, fejlesztés és informatikai szolgáltatás, szervezés és ellenőrzés, koordinálás és közigazgatás, pénzügyi-gazdasági szolgálat, HR-szolgálat, titkosítási szolgálat, a nyílt adatszolgáltatás szolgálata, dezinformáció elleni szolgálat.

A tábori lelkeszség bevezetése

A tábori lelkeszség kialakítása meglehetősen hosszadalmas folyamat volt. Ukrajna függetlenségének kikiáltása után sokáig nem volt sürgős a lelkipásztorkodás bevezetése-

58 Указ Президента України Про деякі питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України, 14 квітня 2017, № 109/2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2017#Text>

nek kérdése az Ukrán Fegyveres Erőknél több okból: hiányzott a végrehajtásához szükséges jogi keret, a szovjet időkből eredő ateista hagyományok, az egyházak közötti konfrontációk súlyosbodása az 1990-es évek elején, ami azzal fenyegetett, hogy áttevéódik a katonai területre stb. A 1990-es évek végétől kezdett jelentősen javulni a lelkipásztori tolerancia, amit egyebek között az ukrán törvényi változások tettek lehetővé, így az, hogy a katonák bármilyen vallást gyakorolhattak, bármilyen istentiszteleten és vallási szertartásokon részt vehettek szabadidejükben.⁵⁹

A védelmi minisztérium 2009. március 17-én kelt 115. sz. rendeletével létrehozta a Katonai Lelkipásztori Tanácsot azzal a céllal, hogy bevezesse a katonai lelkipásztorokodás intézményét Ukrajna Fegyveres Erőinél és más katonai alakulatoknál. Ugyancsak a védelmi minisztérium 2011. április 22-i 220. sz. rendeletével jóváhagyta a fegyveres erők lelkipásztori szolgálatának koncepcióját, amelyet az egyházak és vallási szervezetek képviselőinek részvételével dolgoztak ki.⁶⁰

A tábori lelkészség intézményének megszületését a honvédelmi miniszter 2016. december 14-én kelt 685. sz., a katonai lelkészek szolgálatáról (kápláni szolgálat) szóló rendeletre kötik. A rendelet szerint minden vallási szervezet önállóan végzi a jelöltek általános teológiai képzését, ugyanakkor a katonai papok (lelkészek) a vonatkozó program szerinti tanfolyamon vesznek részt, amely magában foglalja a katonai alapismeretek elsajátítását, katonai humanitárius és katonai pszichológiai képzést. 2017–2018-ban két alapképzést tartottak, amelyeket 52 katonai lelkész (káplán) végzett el sikeresen. A létrehozott 105 pozícióból azonban az időszakban csak 68-at töltöttek be. Ugyanakkor 2014 és 2018 között mintegy ötezer önkéntes tábori lelkész fordult meg a fronton.⁶¹ A pütkösi egyház volt az, amelyik elindította a lelkészi szolgálatot a keleti fronton még 2014 márciusában.⁶²

A fegyveres erőkben dolgozó lelkészek tevékenységét szabályozta a lelkészi központok megszervezéséről szóló 2018. november 20-i 417. számú vezérkari rendelet. Eszerint tilos beengedni a katonai egységek területén lévő lelki központokba olyan vallási szervezetek képviselőit, amelyek központjai agresszor országok területén találhatóak, és amelyek

59 Nataliia Ishchuk–Oleksandr Sagan: Development of Chaplaincy in Independent Ukraine: Current State and Trends of Development. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40 (2020) 7, 70–71. p.

60 Священики зможуть стати штатними капеланами у військових структурах України. Релігійно-інформаційна служба України, 31 липня 2014. https://risu.ua/svyashcheniki-zmozhut-stati-shtatnimi-kapelanami-u-viyskovih-strukturah-ukrajini_n70012

61 В армії на волонтерських засадах пройшли ротацию майже 5 тисяч капеланів – Генштаб ЗСУ. *Цензор.НЕТ*, 27 грудня 2018. <https://censor.net/ua/n3104375>

62 Віталій Виноградов: *Протестанти надбання України (короткий огляд)*. Київ, Асоціація Поклик, 2017, 16. p.

tevékenysége vallásközi konfliktusokat okozhat a katonai környezetben, valamint negatív befolyásolhatja a katonaság erkölcsi és pszichológiai állapotát.⁶³

A Katonai Lelkészi Szolgálatról törvényi szinten csak a 2021. november 30-án kelt 1915-IX. sz. jogszabály rendelkezett,⁶⁴ amely kimondja, hogy a szolgálatok önálló struktúrát képeznek Ukrajna Fegyveres Erőin, Ukrajna Nemzeti Gárdáján, az Ukrajna törvényei szerint létrehozott egyéb katonai alakulatain és Ukrajna Állami Határőrszolgálatán belül, e katonai testületek vezetőinek közvetlenül vannak alárendelve, feladatuk a katonák, alkalmazottak és családtagjaik békeidőben és háborúban felmerülő lelki és vallási igényeinek kielégítésére irányuló intézkedések megszervezése. A katonai lelkészek létszáma nem lehet kevesebb, mint az Ukrajna törvényeivel összhangban létrehozott katonai alakulatok maximális létszámának 0,15%-a. Katonai lelkész lehet olyan ukrán állampolgár, aki Ukrajnában bejegyzett vallási szervezet lelkésze, és az adott vallási szervezet vezetésétől felhatalmazást kapott katonai lelkészi tevékenység végzésére. A törvény 2022. július 1-jétől lépett hatályba, azzal, hogy a katonai lelkészi tisztség betöltésének kötelező feltételül szabott felsőfokú teológiai végzettség megszerzésére a jogszabály a törvény hatályba lépésétől kezdődően öt év haladékat adott.

Hanna Maljar védelmi miniszter helyettes 2022. október 4-én jelentette be, hogy „az Ukrán Fegyveres Erőknél elindítottuk a katonai lelkészi szolgálatot”.⁶⁵ A szolgálat vezetője, Olekszij Terescsuk 2023. március elején, amikor véget ért az első csoport katonai lelkész kiképzése, egyebek között a következőket nyilatkozta: „Alapvetően megváltoztattuk a katonai lelképásztorkodáshoz való hozzáállásunkat. Mostanra teljes mértékben átvettük a NATO-szabványokat. Ez azt jelenti, hogy a katonai lelkész hivatásos tiszt. Aláír egy szerződést, és ugyanazt az egyenruhát viseli, mint a hadsereg többi tagja.” Az egyház, a nemzetközi és az ukrán jog hivatalosan tiltja számukra a fegyverviselést, de a harctéren túl kell tudni élniük, ezeket a készségeket sajátítják el a kiképzés során.⁶⁶

Hadiállapot

Ukrajna Alkotmánya I. fejezet 17. cikkével összhangban Ukrajna szuverenitásának és területi integritásának védelme, gazdasági és információs biztonságának garantálása

63 В армії пройшли ротацию майже п'ять тисяч капеланів – Генштаб. *Укрінформ*, 27 грудня 2018. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2609554-v-armii-projsli-rotaciu-majze-patisac-kapelaniv-genstab.html>

64 Закон України Про Службу військового капеланства, 30 листопада 2021, № 1915-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

65 Ганна Маляр, 2022. október 4. <https://t.me/annamaliar/408>

66 На Київщині вперше навчали підрозділ, який добровільно йде на фронт без зброї. *TCH*, 6 березня 2023. <https://tsn.ua/exclusive/na-kiyivschini-vpershe-navchali-pidrozdil-yakiy-dobrovilno-yde-na-front-bez-zbroji-2278387.html>

az állam legfontosabb feladatai és az egész ukrán nép ügye (1. bekezdés), Ukrajna védelme, szuverenitásának, területi integritásának és sérthetlenségének védelme Ukrajna fegyveres erőire van bízva (2. bekezdés), az állam biztonságának és az ukrán államhatár védelmének biztosítása az érintett katonai alakulatokra és az állam rendvédelmi szerveire van bízva (3. bekezdés), Ukrajna területén nem lehetnek külföldi katonai bázisok (7. bekezdés).

A hadiállapot bevezetésének jogi alapját az Alkotmány, a hadiállapotról szóló 2015. május 12-én kelt 389-VIII. sz. törvény⁶⁷ és a hadiállapotot bevezető elnöki rendelet képezi.

Az Alkotmány több cikke is foglalkozik a hadiállapottal és a rendkívüli helyzettel: magántulajdon kisajátítása (41. cikk), közmunka elrendelése (43. cikk), jogok és szabadságjogok korlátozásának lehetősége (64. cikk), hadiállapot vagy rendkívüli állapot kihirdetése után az államfő által a parlament két napon belül külön összehívás nélkül összeül; ha ilyen helyzetben járna le a parlament mandátuma, az automatikusan meghosszabbodik a hadiállapot vagy rendkívüli helyzet eltörléséig (83. cikk), a parlament két napon belül szavaz a teljes vagy részleges (az ország nem teljes területét érintő) hadiállapot és rendkívüli helyzet bevezetéséről, az általános vagy részleges mozgósításról szóló rendeletéről (85. cikk 31) bekezdés), a parlament szavaz a hadiállapottal és a rendkívüli helyzetekkel kapcsolatos jogszabályokról (92. cikk 19) bekezdés).

A hadiállapot jogrendjéről szóló, fent említett 2015. évi 389-VIII. sz. törvény 1. cikke a következő definíciót tartalmazza: „A hadiállapot: rendkívüli jogrend, amelyet Ukrajnában vagy annak egyes területein vezetnek be fegyveres agresszió vagy támadással való fenyegetettség, Ukrajna állami függetlenségének, területi integritásának veszélyeztetése esetén, amely nyomán az illetékes állami hatóságok, katonai parancsnokságok, katonai közigazgatás és helyhatalmi szervek olyan jogköröket kapnak, amelyek lehetővé teszik a fenyegetés elhárítását, a fegyveres agresszió megállítását és a nemzetbiztonság szavatolását, Ukrajna állami függetlenségét veszélyeztető fenyegetés elhárítását, valamint a fenyegetéssel összefüggésben az emberek alkotmányos és szabadságjogainak, a jogi személyiségek törvényes érdekeinek ideiglenes korlátozását a korlátozások határidejének megjelölésével.” Azaz a törvény a rendkívüli jogrend bevezetését már a fenyegetés megjelenésével egyidejűleg lehetővé teszi, és annak hatályát időhöz köti.

Így tehát a nemzetbiztonságot fenyegető veszély esetén a hadiállapot bevezetésének rendje: Ukrajna Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsa a kialakult helyzetre való tekintettel megteszi a javaslatot az államfőnek, aki azt a parlament elé terjeszti elnöki rendelet formájában, amelyet a parlament törvénybe foglal. Hadiállapotot az 1991 utáni Ukrajnában kétszer vezettek be – 2018-ban és 2022-ben.

67 Закон України Про правовий режим воєнного стану, 12 травня 2015, № 389-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Részleges hadiállapot 2018-ban

2018. november 25-én került az ún. kercsi incidensre, amikor az orosz haditengerészet feltartóztatta, illetve rálőtt az Odeszából Bergyanszkba tartó Bergyanszk, Nyikopol és Jani Kapu ukrán hadihajókra, a hajókat lefoglalta és foglyul ejtett 24 tengerészt. Ukrajna haladéktalanul összehívta a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsot, amely javaslatot tett az államfőnek, Petro Porosenkonak a hadiállapot bevezetésére 60 nap időtartamra. Másnap, november 26-án Porosenko napközben aláírta a rendeletet.⁶⁸ Késő délután viszont bejelentette, hogy parlamenttől a hadiállapot elrendelését 30 napra fogja kérni, elkerülve annak belecsúszását a közelgő elnökválasztási kampányba.⁶⁹

Az Alkotmány 85. cikk 31) pontja szerint a parlamentnek az elnök kérésétől számított két napon belül jóvá kell hagynia a hadiállapot vagy a szükségállapot bevezetéséről, az általános vagy a részleges mozgósításról, egyes területek környezetvédelmi vészhelyzeti övezetté nyilvánításáról szóló rendeletet. Ez esetben a parlament még aznap megszavazta a törvényt az elnöki rendelet életbe léptetéséről, amivel hadiállapotot vezettek be 30 napra tíz megyére (a moldovai, az orosz határ menti, a Fekete-tenger partvidéki és a keleti hadszíntérrel szomszédos megyékre: Vinnica, Doneck, Mikolajiv, Odesza, Szumi, Harkiv, Csernyihiv, Herszon, Zaporizzsja) és az Azovi-tenger belső vizeire kiterjedően.⁷⁰ Ukrajnában készültségbe helyezték a hadsereget, a Krímtől elválasztó adminisztratív határon csak ukrán állampolgárok közlekedhettek,⁷¹ a teljes ukrán–orosz határon megtiltották a katonaköteles korú orosz állampolgárok határátlépését, kivéve humanitárius célból (pl. temetés), szabadon közlekedhettek a diplomaták és a teheráru-szállító járművek személyzete. Az ukrán állampolgárok közlekedését itt sem korlátozták.⁷² A kritikusok az időzítést a 2014 májusa óta hivatalban levő Porosenko politikai ambícióival hozták összefüggésbe – újrázni szándékozott a közelgő

68 Указ Порошенка щодо підготовки до воєнного стану – повний текст. *Радіо Свобода*, 26 листопада 2018. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rnbo-vojennyi-stan/29621708.html>

69 Порошенко запропонує Раді ввести воєнний стан на 30 днів. *Радіо Свобода*, 26 листопада 2018. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-poroshenko-viyskovyi-stan/29621996.html>

70 Закон України Про затвердження Указу Президента України Про введення воєнного стану в Україні, 26 листопада 2018, № 2630-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-VIII#Text>

71 Яна Міланова: Воєнний стан: Україна закрила в'їзд до окупованого Криму для іноземців. *Українська Правда*, 29 листопада 2018. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/29/7199717/>

72 Марія Леонова: Україна заборонила в'їзд чоловікам-росіянам віком від 16 до 60 років. *Нromadske*, 30 листопада 2018. <https://hromadske.ua/posts/ukrayina-obmezhylo-vyizd-cholovikam-rosiyanam-vid-16-do-60-rokiv>

elnökválasztáson, miközben a népszerűsége lejtmenetben volt –, a 2014-es ukrajnai orosz katonai beavatkozás óta több, a kercsi válságnál lényegesen súlyosabb katonai incidens is történt.⁷³

A 2022. február 24. utáni hadiállapot és mozgósítás

Miután Oroszország lerohanta Ukrajnát, még aznap, 2022. február 24-én kijevi idő szerint 5 óra 30 perctől Ukrajnában hadiállapotot és általános mozgósítást vezettek be.⁷⁴ Az Ukrajnában vagy Ukrajna egyes területein a hadiállapot bevezetésére vonatkozó javaslatot Ukrajna Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanácsa nyújtja be Ukrajna elnökének. A hadiállapotról szóló döntés meghozatala érdekében Ukrajna elnöke rendeletet ad ki a hadiállapot bevezetéséről, és azonnal a Legfelsőbb Tanácshoz (a parlamenthez) fordul jóváhagyásért, és ezzel egyidejűleg benyújtja a vonatkozó törvénytervezetet. Az elnöki rendeletet követően a parlament két napon belül összehívás nélkül összeül, és mérlegeli a rendelet jóváhagyását. A hadiállapot bevezetése 90 nap időtartamra történik, az eljárásrend szerint a 90 nap lejárta előtt a parlament meghosszabbítja a terminust újabb 90 nappal. Mindaddig így történik, amíg a hadiállapot meg nem szűnik. A hadiállapot Ukrajna elnöke rendeletével szűnik meg, miután elhárul a veszély, ami a bevezetését indokolta. A hadiállapot legfontosabb korlátozásai, hogy nem lehet módosítani az Alkotmányt, nem lehet népszavazást tartani, sztrájkolni, tömeggyűlést szervezni stb. A parlament azonban továbbra is működik, nincs rendeleti kormányzás. Választásokat nem tartanak, eközben azonban a mandátum lejárta nem eredményez illegitim helyzetet, mivel az alkotmány szerint rendkívüli helyzetben vagy háborúban automatikusan meghosszabbodik a mandátum e helyzetek megszűnése utáni választásokig.

2022. február 24-én az Orosz Föderáció Ukrajna elleni katonai agressziójával összefüggésben és az állam védelmének biztosítása érdekében Ukrajna 2105-IX. számú törvénye⁷⁵ jóváhagyta Ukrajna elnökének 2022. február 24-i 69. számú „Az általános mozgósításról” szóló rendeletét, amellyel általános mozgósítást rendeltek el. Ez ugyanúgy 90 napra szól és ugyanúgy meghosszabbodik, mint a hadiállapot esetében. Minden 18 és 60 év közötti, katonai szolgálatra képes állampolgár (többnyire férfiak)

73 Mansur Mirovalev: Ukraine imposes martial law as tensions with Russia flare. *Aljazeera*, 26 November 2018. <https://www.aljazeera.com/news/2018/11/26/ukraine-imposes-martial-law-as-tensions-with-russia-flare/>

74 Закон України Про затвердження Указу Президента України „Про введення воєнного стану в Україні”, 24 лютого 2022, № 2102-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

75 Закон України Про затвердження Указу Президента України „Про загальну мобілізацію”, 3 березня 2022, № 2105-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#n2>

mozgósítható. Az elsősorban behívandók és a felmentésre jogosultak körével kapcsolatban dinamikus változások történtek. A legnagyobb újítás 2023 végén a munkaerő-toborzó (fejvadász) cégek bevonása a mozgósításba.⁷⁶

Az ország függetlenségének és területi integritásának védelme minden ukrán állampolgár alkotmányos kötelessége, függetlenül attól, hogy nő vagy férfi. Az 1992. évi 2232-XII. sz. a hadkötelezettségről és a katonai szolgálatról szóló törvénybe⁷⁷ bekerült:

– 2010-es módosítással: A hadseregben nyilvántartott nőket katonai szolgálatra hívhatják be, és háborús időkben az állam védelmét biztosító munkába vonhatják be. Békeidőben a nőket csak önkéntes alapon (szerződés alapján) lehet katonai szolgálatra és tartalékos katonai szolgálatra besorozni. (1. cikk 12. pont 1. bekezdés)

– 2018-as módosítással: A nők a férfiakkal azonos alapon teljesítenek katonai szolgálatot (kivéve az anyaság és a gyermekkor védelméről, valamint a nemi alapon történő megkülönböztetés tilalmáról szóló jogszabályokban meghatározott eseteket), amely magában foglalja az önkéntes (szerződéses) és sorkatonai szolgálatra történő behívást, a katonai szolgálatot, a tartalékos katonai szolgálatot, a tartalékos katonai szolgálat teljesítését és a katonai nyilvántartás szabályainak betartását. (1. cikk 12. pont 2. bekezdés)

– 2021-es módosítással: Azok a nők, akik egészségügyi és életkori okokból alkalmasak a katonai szolgálatra, és akik szakképző (szakközépiskolai), felsőfokú szakképző vagy felsőoktatási intézményben orvosi vagy gyógyszerészeti szakképesítést szereztek, katonai szolgálatra jelentkezhetnek. Az Ukrajna Védelmi Minisztériuma által jóváhagyott jegyzékben meghatározott katonai szakterülethez kapcsolódó szakterülettel és/vagy szakmával rendelkező, egészségügyi és életkori okokból katonai szolgálatra alkalmas nőket – kivételekkel – kérelmükre katonai szolgálatra nyilvántartásba veszik. (1. cikk 11. pont 1. és 2. bekezdés).

A parlament 2021. július 26-án elfogadta a 1702-IX. számú törvényt „A nemzeti ellenállás alapjairól”, amely 2022. január 1-jével lépett hatályba.⁷⁸ A nemzeti ellenállás olyan intézkedések összessége, amelyeket Ukrajna védelmének előmozdítása érdekében szerveznek és hajtanak végre azért, hogy az ukrán állampolgárokat a lehető legszélesebb körben bevonják az olyan akciókba, amelyek célja az állam katonai biztonságának, szuverenitásának és területi integritásának biztosítása, az agresszió elrettentése

76 Ирина Погоріла: Данілов анонсував зміни в мобілізації вже найближчим часом, UNIAN, 12 December 2023, <https://www.unian.ua/society/novini-ukrajini-danilov-anonsuvav-zmini-v-mobilizaciji-vzhe-nayblizhchim-chasom-12481809.html>

77 Закону України Про військовий обов'язок і військову службу, 25 березня 1992, № 2232-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

78 Закон України Про основи національного спротиву, 16 липня 2021 року, № 1702-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

és visszaverése, valamint az ellenségnek olyan elfogadhatatlan veszteségek okozása, amelyek arra kényszerítik, hogy felhagyjon az Ukrajna elleni fegyveres agresszióval (1. cikk 1. rész 8) bekezdés). Ukrajna Fegyveres Erői Területvédelmi Erőinek önkéntese az az ukrán állampolgár, külföldi vagy hontalan személy, aki az elmúlt öt évben jogszerűen tartózkodott Ukrajnában, és önkéntes szolgálatra jelentkezik Ukrajna Fegyveres Erői Területvédelmi Erőinek önkéntes alakulatába.

A törvény legfontosabb módosítására 2022. május 3-án a 2237-IX. számú törvénnyel került sor. A módosítás lényege, hogy lehetővé tette a területvédelmi egységeknek az aktív katonai műveletek területein történő feladatellátását, azaz bevetését a harcokba.

A katonai közigazgatás

Ukrajnában eddig az Alkotmány (1996) XI. fejezete, két önkormányzati törvény (1990, 1997) és a 2015–2020 között végrehajtott, decentralizációnak nevezett közigazgatási reform határozta meg az önkormányzatiságot. Ebben regionális eltérések nincsenek. 2015 óta létezik két ideiglenes állami szerv a közigazgatásban – a polgári-katonai közigazgatás Ukrajna 2015. évi 141-VIII. sz., a polgári-katonai közigazgatásról szóló törvénye,⁷⁹ és a katonai közigazgatás: a fent említett 2015. évi 389-VIII. sz., a hadiállapot jogi szabályozásáról szóló törvény alapján.

2015-ben 19 polgári-katonai közigazgatási egységet hoztak létre Ukrajna luhanszki és donecki régióiban. Ezek közül kettő megyei szintű, tizenhét pedig települési szintű volt, melyek az Ukrán Biztonsági Szolgálat Terrorellenes Központjának vagy az Ukrán Fegyveres Erők Közös Műveleti Parancsnokságának részeként működtek. Fő feladatuk a helyi végrehajtó hatóságok és helyi önkormányzati szervek hatáskörének gyakorlása volt. A polgári-katonai közigazgatás fennállása alatt a polgári közigazgatás – a helyi tanácsok – szüneteltetik tevékenységüket.

A 2015. évi 389-VIII. sz. törvény 10. cikk 2. pontja szerint a helyi szinteken létrehozott katonai közigazgatásnak alárendelődnek az önkormányzatok és az önkormányzati tulajdonú cégek is, ugyanakkor az 1. pont szerint: nem lehet felfüggeszteni az államfő, a parlament, a kormány, a nemzeti bank, az emberi jogi ombudsman, a bíróságok, az ügyészségek, a nyomozóhatóságok, a titkosszolgálatok tevékenységét. A katonai közigazgatási egységek olyan ideiglenes állami szervek, amelyeknek a hadiállapot ideje alatt feladata Ukrajna alkotmánya és törvényei működésének biztosítása, a katonai parancsnoksággal együtt a hadiállapot jogi rendszere intézkedéseinek végrehajtása, a honvédelem, a polgári védelem, a közbiztonság és a közrend, valamint az

79 Закон України Про військово-цивільні адміністрації, 3 лютого 2015, № 141-VIII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>

állampolgárok jogainak, szabadságainak és jogos érdekeinek védelme érdekében működnek.

A katonai közigazgatás létrehozásáról Ukrajna elnöke dönt a regionális állami közigazgatás vagy a katonai parancsnokság javaslatára. A települések katonai közigazgatását olyan területi közösségek területén hozzák létre, ahol a falusi, városi tanácsok és/vagy azok végrehajtó szervei és/vagy a falusi, városi polgármesterek nem gyakorolják az Ukrajna Alkotmánya és törvényei által rájuk ruházott hatásköröket, valamint a 2015. évi 389-VIII. számú törvényben meghatározott egyéb esetekben. A település (települések) katonai közigazgatásának vezetőjét Ukrajna elnöke nevez ki és menti fel Ukrajna Fegyveres Erőinek Vezérkara vagy az illetékes regionális államigazgatás javaslata alapján. A regionális és járási katonai közigazgatásokat a helyi állami közigazgatások, valamint a luhanszki és a donecki területen meglévő katonai-polgári közigazgatások alapján alakítják ki, a települések katonai közigazgatását pedig akkor, amikor a helyi önkormányzati szervek nem gyakorolják vagy nem tudják gyakorolni hatáskörüket a 389-VIII. sz. törvény értelmében. A katonai közigazgatások létrehozásával a katonai-polgári közigazgatások hatásköre megszűnik. A katonai közigazgatásnak a következő típusai: regionális (azaz megyei) katonai közigazgatás; járási katonai közigazgatás; települések (város, község, falu) katonai közigazgatása.

2022. február 24-én a 68/2022. sz. elnöki rendelet⁸⁰ 25 regionális katonai közigazgatást hozott létre Ukrajna-szerte. Ukrajna-szerte 25 regionális katonai közigazgatást szerveztek. A regionális (a 24 megye) és a kijevi fővárosi állami közigazgatások vezetőit (a kormányzókat és a főpolgármestert) a katonai közigazgatás vezetőivé nevezték ki. Ezzel egyidejűleg a meglévő járási állami közigazgatásokra alapozva létrehozták a megfelelő járási katonai közigazgatásokat, és azok vezetői a korábbi civil közigazgatások vezetői lettek. Békeidőben települési vezetők és járási közigazgatási egységek vezetői választott tisztségviselők, ugyanakkor a kormányzók a választott képviselő-testület mellett felülről, az államfő által kinevezett közigazgatási vezetők.⁸¹

A katonai közigazgatások a hadiállapot fennállása alatt és megszűnése vagy megszüntetése után még 30 napig működnek. A katonai közigazgatások hatásköre fennmarad az ideiglenesen megszállt területeken is. Abban az esetben pedig, ha a régióban megszűnik a biztonságot és a közrendet fenyegető veszély, az elnök javaslatára a parlament a 30 napos időszak lejárta előtt, de legkorábban a hadiállapot megszűnésének vagy megszüntetésének napján dönthet úgy, hogy az érintett régió újra a polgári közigazgatás körébe kerül.

80 Указ Президента України, 24 лютого 2022, № 68/2022, <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>

81 Fedinec Csilla–Halász Iván–Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest, Kalligram, 2016, 145–159. p. (Önkormányzatok, helyi közigazgatás c. fejezet.)

Összegzés

Az ENSZ Közgyűlésének 1974. december 14-i 3314 (XXIX) határozata szerint agresszió-nak minősül, ha egy állam fegyveres erőt alkalmaz egy másik állam szuverenitása, területi integritása vagy politikai függetlensége ellen, vagy bármely más, az Egyesült Nemzetek Alapokmányával összeegyeztethetetlen módon. A fegyveres erő alkalmazása az első állam részéről elegendő bizonyíték az agresszióra.

Oroszország előre megfontolt fegyveres agressziója Ukrajna ellen 2014 februárjában kezdődött az Orosz Fegyveres Erők katonai műveletével, amelynek célja Ukrajna területe egy részének – a Krím félsziget – elfoglalása, majd a donbászi háború kirobbantása volt. 2022. február 24-én pedig Oroszország teljes körű háborút indított Ukrajna ellen, miután az orosz elnök bejelentette egy úgynevezett „különleges katonai művelet” elindítását „Ukrajna demilitarizálása és náciitlanítása” ürügyén. Az ukrán fegyveres erők, a területvédelmi erők és a lakosság megghiúsították a Kreml „villámháborús” terveit Ukrajna területeinek elfoglalására és az ukrainai kormányváltásra irányuló terveit. Az invázióig terjedő szakasz a hibridháború terminológiával írható le, utána pedig a teljes körű hadviselés a második világháború óta a legsúlyosabb európai konfliktus, amivel együtt példátlan humanitárius katasztrófa is kibontakozik. A tanulmány bemutatja egy kevésbé ismert aspektus, az Ukrajna elleni háborúval kapcsolatos ukrán jogszabályok néhány aspektusát a 2014-től 2023-ig terjedő időszakban, elősegítve ezzel az állami politikák mélyebb megértését is.

CSILLA FEDINEC

THE RUSSIAN–UKRAINIAN WAR IN UKRAINIAN LEGISLATION (2014–2023)

Russia's premeditated armed aggression against Ukraine began on February 2014 with a military operation by the Russian Armed Forces to seize part of Ukraine's territory – the Crimean peninsula – and then provoke a war in Donbas. On 24 February 2022, Russia launched a full-scale war against Ukraine after that the Russian President announced the start of a so-called „special military operation” under the pretext of carrying out the so-called „demilitarisation and denazification of Ukraine”. The Armed Forces of Ukraine, territorial defence forces and Ukrainian citizens thwarted the Kremlin's plans to launch a „blitzkrieg”, seize Kyiv and key cities and change the government in Ukraine. This study presents some aspects of Ukrainian legislation related to the war against Ukraine since 2014.

A szlovákiai magyarok Mindszenty hercegprímásnak a nyugati államfőkhöz írt leveleiben, 1945–1948

ÁDÁM SOMORJAI

The Hungarians in Slovakia in the letters of Prince Primate Mindszenty to the Western Heads of State, 1945–1948. Research report

Keywords: letters and telegrams; József Mindszenty; 1945–1948; Hungarians in Czechoslovakia; violation of the law; protest

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.02>

Bevezetés

A Vatikáni Államtitkárság munkatársaként, különösen pedig az Államközi Szekció Történeti Levéltárának munkatársaként figyeltem fel arra, hogy Mindszenty bíboros rendkívül sok levelet írt XII. Piusz pápához és közvetlen munkatársaihoz, a Vatikáni Államtitkárság vezetőihez. (Vö. Somorjai 2020)¹ Idáig 78 olyan levelét és táviratát számtoltam össze, amelyek témája köztörténeti érdeklődésre tarthat számot. A hercegprímás boldoggá avatásán dolgozva pedig arra figyeltem föl, hogy rendkívül sok levelet és táviratot írt az amerikai politikai vezetőkhez, s az egyes levéltárakban meg is találtam eredeti példányaikat. (Somorjai 2011, 592–611. p.) E kutatási eredményeken felbátorodva utánanéztem a londoni Brit Nemzeti Levéltárban őrzött Mindszenty-iratoknak, és hasonló mennyiségű anyagot találtunk,² melyek csak részben jelentek meg a hazai levéltárak gyűjteményei alapján.

1 Lásd még a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár honlapján, ahonnan letölthetők a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltára magyar vonatkozású levéltári anyagának inventáriumai: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/vatikani_allamtikarsag_torteneti_leveltaranak_inventariumai

2 Találtunk, mert a kutatás oroszánrészét Peres Szilvia végezte.

A következőkben e kutatási eredményekből adunk beszámolót, jelezve, hogy az anyag terjedelme meghaladná egy rövid közlés lehetőségeit, így csak a lényegesebb momentumokra szorítkozom, utalva a már megjelent közlésekre. Ezzel próbálom tágítani a horizontot és kiegészíteni a magyar kormányzati tényezőkhöz intézett bőséges levelezése alapján kialakított képet.³

1. Mindszenty és a szlovenszkói magyarok a XII. Piusz pápához írt levelekben

Az első kérdés számunkra az, hogyan is kerül Mindszenty Szlovákiába? Ő Magyarország hercegprímása volt, saját értelmezése szerint Nagymagyarországé, amelyre van egy szlovák szó: „Uhorsko” (csehül „Uhersko”), bár ezt a szót ő valószínűleg nem is ismerte.⁴ Itt van feszültségre ok: az Apostoli Szentszék, a Vatikán a hercegprímás illetékességét a mindenkori országterületre értette, ezért nem osztotta az esztergomi érsek álláspontját. Azt mondhatjuk, nem Mindszenty került Szlovákiába, hanem Dél-Szlovákia tartozott az esztergomi érsek joghatósága alá. Az Esztergomi Érsekség ugyanis megelőzte Szlovákia mint állam kialakulását. Esztergom, mint ismeretes, 1001 óta pápai bullával lett érsekség, mely bulla a Ravennai szinóduson kelt, s amelyen jelen voltak a korszak keresztény hatalmasságai, így II. Szilveszter pápa és III. Ottó császár egyaránt. A magyar királyt itt Asztrik kalocsai érsek képviselte.

Asztrik személyében Szent Adalbert-tanítványt tisztelhetünk,⁵ utóbbi szláv volt, Asztrik szláv mivoltára forrásaink nincsenek. Tudott dolog azonban, hogy Szent Adalbert, pápai

3 Ebben az első revelatív összeállítás Vecsey József tollából magyarul és németül jelent meg, lásd Vecsey, József: *Mindszenty Okmánytár. I. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok, levelek., II. Mindszenty harca., III. Mindszenty áldozata.* München, Ledermüller Oliver, 1957; Vecsey, József–Schwendemann, Johann: *Mindszenty-Dokumentation.* I-II-III. kötet. Sankt Pölten, 1956, 1957, 1959. – Témánkban alapvető a bőven dokumentált monumentális monográfia, amely a legújabb levéltári kutatásokra támaszkodik, lásd Balogh 2015.

4 A magyar történelmi Magyarországnak megfelelő fogalom értelmezése lehetővé teszi azt a magyar fül számára abszurdként hangzó szlovák történelmi állítást, mely szerint Kárpátalja sohasem tartozott volna Magyarországhoz. Ha szlovákul mondom Magyarországot, „Maďarsko”-t mondok, Kárpátalja pedig „Uhorsko”-hoz tartozott, továbbá – engedjük meg – a tisói első Szlovákia idején, 1939-től „Maďarsko”-hoz tartozott. A nyelvhasználat ily módon behatárolja gondolatainkat is és anakronisztikus következtetésekhez vezethet. Arra sem gondol a szlovák fél, hogy a Magyar Királyságban számos autonóm terület volt, ily módon a Szepességéről, a kunokról, még a jászokról is elmondható, hogy nem tartoztak volna „Uhorsko”-hoz. Erdélynek „Uhorsko”-hoz való tartozása külön téma lenne.

5 Szent Adalbert személyére lásd Somorjai Ádám (szerk.): *Kelet-Közép-Európa Szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla)*, Budapest, METEM, 1994. /METEM Könyvek, 5./; Somorjai Ádám: *Kelet-Közép-Európa Szentje: Adalbert (Vojtech=Wojciech, Béla).* In Hegedűs András–Bárdos István (szerk.): *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt.* Esztergom, 2000, /Strigonium antiquum IV./ 13–19. p.; Németül: Somorjai, Ádám: Sankt Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla),

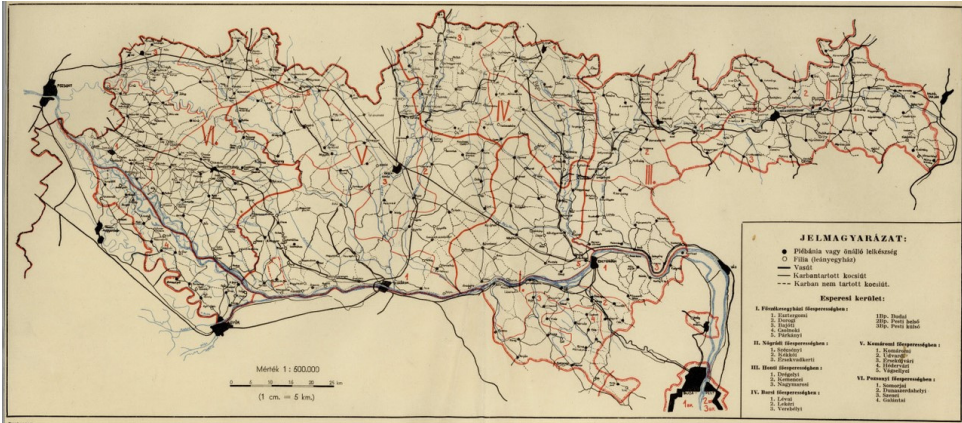
felszólításra, bencés társaival együtt tért vissza megyéspüspöki székére. Ő Rómában, a Szent Elek és Bonifác Apátságban lett bencés szerzetes, már prágai püspökként. Kíséretében lehettek szlavnyikidák,⁶ lehettek csehek és lehettek itáliaiak. Kíséretének személyi összetételére nincs forrás, de ha Asztrik már ekkor kíséretében volt, lehet, hogy itáliai volt. Ezzel kapcsolatban azonban csak hipotézisünk lehet.⁷ Ezt azért kívántuk megjegyezni, mert az esztergomi érsekség, sőt, a Szent István-i misszió, amely a harmadik misszió volt Pannóniában,⁸ részben szláv eredettel ékeskedhet. A mindenkori esztergomi érsek a XVIII. század hetvenes éveitől a mai Nyugat-Szlovákia főpásztora volt – a nyitrai püspökség (újja)alapításáig, a XII. század elejéig kizárólagosan –, azt követően pedig metropolita-érseke, illetve hercegprímása.⁹

Az Esztergomi Főegyházmegye területének nagyobb része a Dunától – és az Ipolytól – északra terült el, ezek 1922-ben Nagyszombat (Trnava) központtal apostoli kormányzósággá alakultak.¹⁰ Ezek nagy része az első bécsi döntés¹¹ határvonala szerint visszatért Esztergomhoz, így e részeket hat esztendőn át helynök igazgatta. Tudniillik, hogy korábban az esztergomi érsekség egykori székhelyén, Nagyszombatban, érseki helynökség maradt,¹² amelyből lett az apostoli kormányzóság, szükség volt a hagyomány folytatására és egy szlovák tudatú, magyarul is jól tudó helynökre. Ennek a plébánosnak volt székhelye Vágtornócon (Trnovec nad Váhom).

gemeinsamer Heiliger der Völker Ostmitteleuropas. In Hans Hermann Henrix (Hrsg.): *Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen dem Osten und Westen Europas*. Baden-Baden, 1997, /Schriften der Adalbert-Stiftung, Krefeld, 4./ 209–213. p.; Olaszul: Somorjai, Ádám: Sant'Adalberto e il Cristianesimo ungherese nel contesto centroeuropeo. In *La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi*. Roma-Napoli 9–14 settembre 1996. I. Budapest–Szeged 1998, 36–43. p.

- 6 Slavnik a fehér horvátok fejedelme volt, családjának sarja Szent Adalbert – Sv. Vojtech. A premyslidák irtották ki a rivális családot 995 szeptember végén.
- 7 Lásd még továbbvezető gondolatainkat: Somorjai Ádám: Miért nem Szombathelyen alapult meg Szent Márton monostora? *Vigilia*, 87 (2022) 12. sz. 1048–1051. p.
- 8 Vö. Somorjai Ádám: *Pannónia három missziója*. Budapest, Szent István Társulat, 2022.
- 9 Az 1918–20-ban Csehszlovákiához került területeknek az esztergomi egyházmegyéről való leválasztásával kapcsolatban lásd Rácz Kálmán: *Az Esztergomi érsekség diszmembrációja (1919–1938)*. PhD-értekezés. Budapest, ELTE BTK, 2009, 235 p., valamint: Rácz Kálmán: Esztergomi érsekség kontra csehszlovák állam – egyházi birtokperek a hágai bíróság előtt. *Forum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. 3. sz. 35–51., 4. sz. 67–95. p. <https://forumszemle.eu/2004/06/15/racz-kalman-esztergomi-ersekseg-kontra-csehszlovak-allam-egyhazi-birtokperek-a-hagai-birosag-elott-1-resz/>; <https://forumszemle.eu/2004/06/16/racz-kalman-esztergomi-ersekseg-kontra-csehszlovak-allam-egyhazi-birtokperek-a-hagai-birosag-elott-2-resz/>
- 10 Somorjai Ádám: Helyzetkép a trianoni békeszerződés által szelt római és görögkatolikus egyházmegyékről. Sasi Attila öt térképével. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, (MEV) 35 (2023) 3–4. sz. 101–116. p.
- 11 Szlovákul nem mondjuk, hogy első, mert szlovák szempontból nem volt második.
- 12 Nagyszombat és Pozsony az esztergomi érsek székhelye lett azt követően, hogy a török 1543-ban elfoglalta Esztergom városát.

1. térkép. Az Esztergomi Főegyházmegye térképe 1939–1945 októbere között

A dél-szlovákiai területek egyházi elcsatolása és Mindszenty küzdelme visszacsatolásukért

A szovjet csapatok bevonultával – így pl. Komáromba (ha tetszik, Komárnóba, ha tetszik, Révkomáromba) 1945. január 20-a táján – ezek a területek ismét csehszlovák államterületre estek. Egyelőre még nem volt békeszerződés, amely a határokat megvonta volna, de a csehszlovák hatóságok, csakúgy, mint 1919–1920-ban, már átvették a közigazgatást és intézkedtek is, ezért az így keletkezett államalakulatra veszélyes magyarokat, így a papok közül sokakat kiutasítottak államterületükről.

Ez idő tájt Esztergomban nem volt főpásztor, mert Serédi Jusztinián, aki a mátyusföldi Deákiban (Diakovce), ősi bencés helyen született és családirag is kötődött tárgyalt területeinkhez, 1945. március 29-én elhunyt. Helyette Drahos János¹³ kormányzott, ezt azonban a csehszlovák hatóságok nem tűrték el saját államterületükön. Ezért kívánságukra az Apostoli Szentszék e területek igazgatását elvette az esztergomi érsektől, nevezetesen az ő helynökétől, a szlovák Ján Hanzlík (Hanzlík János) vágatornói plébánosától – aki magyarul is kiválóan beszélt –, amint erről Hanzlík beszámolt 1945. október 22-én a főpásztorhoz írt levelében. Az történt ugyanis, hogy – apostoli nuncius még nem lévén – a Vatikáni Államtitkárság felhatalmazására a prágai nunciatúra ügyvivője értesítette Pavol Jantausch c. püspököt, nagyszombati apostoli kormányzót, hogy 1945. október 19-vel visszakapja a joghatóságot e területeken.

13 Drahos János (1884–1950) berezói (Brezová pod Bradlom) születésű, középiskoláit Nagyszombatban és Pozsonyban végezte, előbb Selmechányán káplánkodott, 1912-től Esztergomban teljesített szolgálatot. 1937–1950 között esztergomi általános érsekhelynök, ez idő tájt pedig káptalani helynök. Mindszenty letartóztatását követően 1948-tól helynök-ként kormányozta a főegyházmegyét.

Mindszenty, akinek hivatalos beiktatása október 7-én történt Esztergomban, első feladatai között örökölte ezt a kérdést. Október 23-án kelt levelében arra kérte Őszentsége XII. Piusz pápát, legalább a békekötésig ne történjék változás. Nem tett mást, mint visszafordította azt a vatikáni érvelést, amellyel elutasították néhány évvel korábbi kérését, miszerint Murakőzt csatolják vissza a szombathelyi egyházmegyéhez. Itt a békekötést szabták feltételül. (Esetünkben erre 1947. február 10-ig kellett válni, akkor vált hatályossá a párizsi békeszerződés, amely de iure is kijelölte az országhatárokat. Addig azonban de facto a csehszlovák hatóságok voltak birtokon belül.)

A hivatalos választ csak azt követően kapta meg, hogy személyesen is eljárt a Vatikáni Államtitkárságon, mégpedig december 10-én és itt részletesen kifejtette álláspontját. Ekkor a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, Domenico Tardini¹⁴ a felelősséget beosztottjára hárította, mert nem értesítette kellő módon az illetékes főpásztort erről a lényeges változásról, de mentségére felhozta, hogy Budapesten nem volt nuncius, és a kapcsolattartás Róma és Esztergom között igencsak akadozott. Végül 1946. január 27-én kelt az írásos válasz, amely „az idő sürgetésére” hivatkozva indokolja az intézkedést, ugyanakkor azzal nyugtatja az esztergomi főpásztort, hogy „az egyházmegyehatárok semmiképpen sem változnak. Ezért nem történt sem diszmembráció, sem aggregáció, amely a korábbi egyházmegyei határokat csökkentené vagy növelné”.

Ezt követően Mindszenty még többször XII. Piusz pápához fordult. 1946. április 11-én kelt levelében amellet érvelt, hogy ne szakítsák szét az egyházmegyéket, és saját nyelvükön gondolják a szomszéd államokban élő magyar híveket. 1947. április 24-én kelt levelében azt kérte, hogy az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai része ne legyen önálló egyházmegye. Ezt követően, 1947. június 12-én írt levelében részeseledést kér a csehszlovákiai birtokok jövedelméből.

Egyházmegyéje ügyében még további leveleket írt, melyek magyar fordítását már korábban közöltük. (Somorjai 2019.) Ebből a legfontosabb talán az, amelyben, 1947. augusztus 27-én, lemond érseki címéről, hiszen nem tudott eredményt elérni. A lemondás feltételhez van kötve,¹⁵ így az 1947. november 5-én kelt hivatalos válasz csak további helytállásra buzdította.

Túlmutat a címadásban jelzett időbeli kereteken, de jelezzük, hogy mind az amerikai követségről, mind a bécsi tartózkodás idején küldött e témában további leveleket.

14 Domenico Tardini (1888–1961) vatikáni diplomata, 1937-től 1952-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, 1958-tól (XXIII. János pápa idejében) államtitkára és prefektusa, bíboros.

15 „...Ez okból, hacsak nem jön közbe az utolsó pillanatban valami kedvező dolog, helyemről és tiszttségemből távoznom kell.” A levéltári jelzetet: Somorjai 2019 (234. p.) 77. jegyzetében. A kérdés részletes elemzésére lásd Balogh 2015. (Az „Egy elhamarkodott lemondás” c. alfejezet, I. kötet 614. pp., különösen 621. p., amely idézi Drahos János 1947. augusztus 22-én rögzített részletes okfejtését.)

2. térkép. A nagyszombati apostoli kormányzóság 1948-ban

Forrás: A Trnavai Érseki Levéltár példánya; Stanislav Žlnay szívésségéből

A szlovenszkoí magyarok kálváriája Mindszenty vonatkozó leveleiben

A szlovenszkoí magyarokat a Csehszlovák Köztársaság ki akarta utasítani az ország területéről. Erre két irány adódott. Az egyik a déli volt, lakosságcsere néven nevezték, és a Dunától délre eső területekre telepítették ki az őslakos magyarságot. Ez ellen Mindszenty mint illetékes főpásztor és mint Magyarország hercegprímása ismételten fölemelte szavát. Erről bőségesen szól a hazai szakirodalom, ezért inkább azokkal a leveleivel foglalkozunk, amelyeket a Csehszlovákia felé deportált dél-szlovákiai magyarság érdekében írt XII. Piusz pápának. A magyarok helyzetével kapcsolatban már 1945. november 8-án, majd latin nyelvű nyomtatott körlevélben, november 15-én tájékoztatta a Vatikáni Államtitkárságot és a szövetséges hatalmak vezetőit. Tardini december 15-én Mindszentyhez írt válaszlevelében tiltakozásáról azt írta, hogy csak a bíboros hercegprímás e leveléből értesült arról, milyen embertelenül járnak el a csehszlovák hatóságok a dél-szlovákiai magyarokkal.

1946–1948 között további leveleivel és küldeményeivel ostromolta a pápát, amiből itt csak ízelítőt tudunk nyújtani. 1946-ban három levélben, 1947-ben nyolc levélben, 1948-ban hét levélben. 1947. január 9-én a zsidók deportálásához hasonlította a magyarok erőszakos elhurcolását „ősi ezeréves földjükről az ún. Szudéta-vidékre”, 1948-ban írt leveleiben ismét védelmébe vette a szlovákiai magyarságot. Összesen 21 e témában írt és XII. Piusz pápához címzett levelét tárta fel idáig a kutatás.¹⁶

¹⁶ Ezek részletezésére lásd Somorjai 2021a.

Exkurzus: 1977: Trnava (Nagyszombat) metropólia-érsekség és Mindszenty

A nagyszombati apostoli kormányzóságot VI. Pál pápa 1977. december 30-án *Qui divino consilio* kezdetű bullájával emelte érsekségi rangra.¹⁷ Kérdés, hogy a Vatikán miért várt olyan sokáig. Feltételezhető, hogy azért (is), mert figyelemmel volt a korábbi főpásztor, Mindszenty érzékenységre és ezzel kapcsolatos további hat levelére, amelyeket a budapesti amerikai nagykövetségről küldött, valamint a Bécsből küldött további két levelére, melyekben mind azt kérte, hogy ne változtassanak.

Miután Mindszenty 1975-ben elhalálozott, személye immár nem jelenthetett akadályt a nagyszombati székhely rangemelésének. Megjegyezzük, hogy e döntést követően a többi szlovákiai egyházmegyét a Szentszék e metropólia alá rendelte, „szuffragáneus”-ként.

2. Mindszenty és a szlovenszkói magyarok a brit kormányzati tényezőkhöz írt levelekben

A brit kormányzati tényezőkhöz írt Mindszenty-levelekkel több közlésünkben foglalkoztunk. Figyelmünket a brit diplomácia jelentései keltették fel, amennyiben ott Mindszenty nevére találtunk. Közléseinkben eljutottunk 1946 júniusáig.¹⁸ E közléseink összefoglaló és értékelő változatában kiemeltük azt a gondolatot, hogy a britek már korán megfogalmazták, hogy Mindszenty politikai megnyilvánulásai nem fognak célhoz vezetni.¹⁹ Összességében arra az eredményre juthatunk, hogy Mindszenty József esztergomi bíboros érsek, Magyarország hercegprímása 1945–1948 között rendszeresen jelentkezett leveleivel a brit diplomácia tényezőinél, beleértve a vele együtt kreált amerikai, brit és új-zélandi bíborosokat is. E levelei között kiemelt helyet foglalnak el azok a

17 Pontosabban püspökségi rangra, amelyet metropolita-érseki címmel látott el: „Administrationem Apostolicam Tyrnaviensem ad dioecesis gradum evehimus eamque statim ad dignitatem Sedis Metropolitanae attollimus,...” – A hivatalos vatikáni közlönyben, az *Acta Apostolicae Sedis*ben lásd 70 (1978) 275. p.

18 Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia. 1945. szeptember 13. és 18. *VERTAS Évkönyv 2015*, 209–226. p.; Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, II. rész. Újabb iratok 1945 október–decemberéből. *MEV*, 26 (2014) 1–4. sz. 297–317. p.; Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, III. rész. Újabb iratok 1946 január–júniusából. *MEV*, 30 (2018) 1–2. sz. 84–112. p.

19 Angolul lásd Somorjai, Ádám: British diplomats about József Mindszenty September 1945 – June 1946. In András Fejérdy–Bernadett Wirthné Diera (eds.): *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Pontificio Comitato di Scienze Storiche. /Atti e Documenti, 59./ Libreria Editrice Vaticana, 2021, 53–65. p. Ugyanez magyarul Somorjai Ádám: Brit diplomaták Mindszenty Józsefről, 1945. szeptember–1946. június. In Fejérdy András–Wirthné Diera Bernadett (szerk.): *Célkeresztben. Mindszenty József pere és a szovjet blokk főpásztorainak meghurcolása*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022, 61–77. p.

levelei és táviratai, amelyekben a csehszlovákiai magyarság sanyarú helyzete, deportálása ellen tiltakozott. Erre indította meg a főkormányzó kötelessége, mint a Dunától északra eső esztergomi főegyházmegyes területek egyházi előjárója, érsek-metropolitai és hercegprímási mivolta.

Újabb kísérletet tettünk az 1945–1948 közti időszak vonatkozó anyagának összefoglalására.²⁰ Az általunk talált negyven levélből 14 foglalkozik a csehszlovákiai magyarság érdekében tett erőfeszítéseiről.

A következőkben felsoroljuk a csehszlovákiai magyarok érdekében írt küldeményeket és idézünk belőlük. Ezen túl még van több Mindszenty-levél a kárpátaljai, az erdélyi, valamint jugoszláviai magyarokkal kapcsolatban, továbbá számos más tétel, amely a hazai politikai helyzetet ismerteti.

1945

1945. november 7-én kelt első vonatkozó levele, amelyet Gascoigne²¹ budapesti brit követhoz intézett. Ebben a hercegprímás kérte, vessék latba befolyásukat a csehszlovákiai magyarellenes intézkedések és a magyarüldözés megszüntetéséért.

1946

1946. április 29-én a hercegprímás Bevin²² külügyminiszterhez fordult. Arra kérte őt, hasson oda, hogy „hatálytalanítsák az 1946. február 27-én kötött magyar–csehszlovák megegyezést, mivel annak határozatai ellentétben állnak az emberi jogokkal”. Kifogásolta, hogy „a megegyezés nem biztosítja a magyaroknak a kisebbségi jogokat”. Levele végén lesújtó ítéletet mond Beneš politikájáról, s hozzáfűzi: „a beneši álomnak – a magyar és szlovák elem szétválasztásának – ez a legembertelenebb módszere.” Mindszenty a felvidéki magyarok sorsának megoldását a határkiigazításban látta: „a kérdés csak akkor jut nyugvópontra – írta –, ha a többségi magyar területeket Magyarországhoz csatolják.” Ha ezt a nagyhatalmak nem teszik lehetővé, akkor a felvidéki magyarságra a biztos pusztulás vár, akkor „ugyanaz történik a magyarokkal, amit a szlovákok 1944-ben a zsidókkal tettek”. Magát a lakosságcsere-egyezményt sem ismerte el érvényesnek: szerinte az abban foglaltak ellentétben állnak az erkölcsi és a természeti törvényekkel, s ellenkeznek az alapvető emberi jogokkal is.²³

20 Somorjai Ádám: *Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, II. rész. A brit külügyminisztérium levéltári anyaga alapján. 1945–1948.* Sajtó alatt.

21 Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne (1893–1970) brit diplomata, 1936–1938 között budapesti ügyvivő, 1945–1946-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) brit tagja.

22 Ernest Bevin (1881–1951) brit munkáspárti politikus, külügyminiszter 1945-től 1951-ig.

23 Idézetek innen: Janek István: *Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. Századok, 142 (2008) 1. sz. 166. p.*

1946. június 25-én az új brit misszióvezetőhöz, Knox Helmhez²⁴ írt levelében részletezte a szlovákiai hatóságok öt nappal korábbi intézkedéseit: falvanként kidobolták, hogy akik 1938-ig nem szerezték meg a csehszlovák állampolgárságot, június 25-ig pótolhatják. Ez esetben rendelkezhetnek minden csehszlovák állampolgári joggal. Másnap, június 21-én azt dobolták ki, hogy minden földművesnek fel kell mutatnia birtoklevelét a polgármesteri hivatalban. Egyenként megkérdezték őket, hogy Csehszlovákiában akarnak-e maradni. Miután erre igenlően válaszoltak, hiszen szüleik, nagyszüleik mind itt éltek, alá kellett írniuk egy papírlapot. Amikor látták, hogy ez a csehszlovák állampolgársággal kapcsolatos, néhány szorult helyzetben lévő kivételével aláírás nélkül eltávoztak. A többség azt mondta, hogy nem tagadja meg magyarságát. Erre a hatóságok tulajdonuk elkobzásával fenyegették meg őket, továbbá a liszt- és cukoradagok megvonásával, valamint 50 csehszlovák korona büntetést szabtak ki rájuk. Ezt követően a nagyölvédi újmise meghíúsításáról, a magyar nyelv templomi használatának tiltásáról és a környékbeli szőgyéni (június 22.), muzslai és kéméni (június 24.) magyar polgárok internálásáról írt,²⁵ végül a Hidegvölgyi pusztán (Nagyölvéd), az esztergomi érsek birtokán történt atrocitásokat ismertette.²⁶

1946. július 22-én a püspöki kar nevében ismét Helmhez fordult, adatai szerint a Csehszlovákiában élő 750 000 magyarból – számúzással, vagyoneklobzással és internálással fenyegetve – kétszáz ezret kényszerítenek a szlovák nemzetiségre, további négy száz ezret pedig ki akarnak utasítani. A magyar püspökök egyben, mint írja, kiállnak a korábbi Magyarország lakóinak emberi jogaiért is.²⁷

1946. augusztus 4-én az amerikai és az angol követekhez fordult a romániai és a csehszlovákiai magyarság helyzetével kapcsolatban. Mint írja: „Csehszlovákia hamarosan a fegyverszünet után kijelentette, hogy nem akar együtt élni a területén élő magyarokkal (750 000). Az elindított embertelen kiűldözés miatt a magyar kormány a f. év februárjában megegyezést kötött a csehszlovák kormánnyal, hogy ahány szlovák Csonka-Magyarországból áttelepül, annyi magyart eltávolíthatnak ők; ezenfelül 1000 úgynevezett háborús kisbűnöst átvész tőlük, majd – létszám megnevezése nélkül – nagyobb háborús bűnöst. A csehszlovák kormány nem tartotta meg az egyezséget, nem fizette a magyar tisztviselőket, folytatta az üldözést templomban, iskolában, gazdasági életben. Erő-

24 Sir Alexander Knox Helm (1893–1964) brit diplomata, a SZEB brit tagja 1946-ban, majd követ 1947–1949 között.

25 Velké Ludince, Svodín, Kamenín Esztergom vármegye Párkányi járása, ma a Nyitrai kerület Lévai (Nagyölvéd) és Érsekújvári (Szőgyén és Kéménd) járásában.

26 Mindszenty Helmhez 1946. június 25. Jelzete: The National Archives (Kew, London) (TNA), Foreign Office (FO) 371/58998 Southern 1946 Hungary File No 249, Pp. 6148-11667, fóliószám nélkül. Gépelt másolat.

27 Mindszenty Helmhez 1946. július 22. Jelzete: TNA FO 371/58998 Southern 1946 Hungary File No 249, Pp. 6148-11667, fóliószám nélkül. Gépelt másolat.

szakolta, hogy a magyarok legyenek szlovák állampolgárok. Most pedig mindazokat, akik nem vállaltak szlovák állampolgárságot, óráról-óra ráémítgetik, hogy kiűzik őket.”²⁸

1946. szeptember 2-án ismét az amerikai és az angol követekhez fordult, a csehszlovákiai magyarság kitelepítése ellen tiltakozva. Ennek a levélnek sem került elő példánya a brit levéltárban. Az ÁBTL-ben²⁹ őrzött fogalmazvány szövege a következő: „A kiutasítottak listájának megállapításánál háborús bűnnek minősítették, ha valaki 1938-ban, a magyar csapatok bevonulásakor magyar zászlót tűzött ki. Nem a fascisztákat utasítják ki hanem csak a vagyonos kisgazda-elemet. Ennek elei több, mint ezer éve ott laktak és bűnük nincs. Ennyi háborús nagybűnöst nem talált a nürnbergi per sem Németországban. Amit a csehszlovák kormány itt a közeljövőben tervez, az beleütközik az emberi jogokba. Ezért a művelt nemzetek a felelősséget nem vállalhatják, hisz az akkor meghirdetett emberi jogok üres propagandaeszközöknek bizonyulhatnak. Az éhező és gazdaságilag évtizedekre elnyomorodott Magyarország újabb 300 000 embert ellátni képtelen. Hasonló lépésre készül Románia és Jugoszlávia külön-külön ugyanannyi magyar ellen. Kérek szíves közbelépést az embertelen és bűnös kitelepítés letiltása érdekében.”³⁰

1946. szeptember 17-én az angol és amerikai külügyminiszternél, (Balogh 2015, 611. p.) október 23-án a magyar, angol és amerikai külügyminiszternél tiltakozott. A magyar püspökök, mint írja, az őszi püspökkari konferencián arra kérik Bevin külügyminisztert, hogy érvénytelenítsék a prágai egyezményt, mert ellentétben áll az emberi jogokkal és a párizsi döntésekkel, hogy megtiltsák a kényszerű lakosságcserét, végezetül, hogy írják elő és biztosítsák a kisebbségek jogait a templomokban, iskolákban, hivatalokban stb.³¹

1946. október 26-án Bevin külügyminiszterhez írt rövid ajánlólevelet a szlovákiai magyar asszonyok francia nyelvű memorandumához, amelyet a mellékletben megküldött. Ebben az aláírás nélküli levélben a szlovákiai magyar asszonyok leírták szenvedéseiket. Az október 23-i és 26-i küldeményeket London 1947. január 22-i dátummal megküldte a budapesti brit misszióhoz. A hivatali főljegyzés szerint nem szándékoztak a továbbiakban lépéseket tenni az ügyben.³²

28 Jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 107–108. fóliók. Köszönöm Balogh Margitnak, hogy gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.

29 ÁBTL: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest.

30 Jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 139. fólió. Köszönöm Balogh Margitnak, hogy gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.

31 Mindszenty Bevinhez, 1946. október 23. Címeres papíron, ikt. sz. nélkül, gépelt, két lap, saját kezű aláírással. Jelzete: TNA FO 371/67192 Southern 1947 Hungary File No. 83 to pp. 1299, fólió szám nélkül. A beérkezés jelzete R653, dátuma 1947. január 16. (bélyegző). Eredeti, aláírt. Angol fogalmazványát lásd ÁBTL V-700/13, 422-423. fóliókon. – A magyar külügyminiszterhez írt szöveget, amely ezzel azonos, az ÁBTL példánya alapján közölte Somorjai–Zinner 2008, 330–331. p. Ikt. sz. Prímási Levéltár, Esztergom (EPL) 5459/1946. – A „párizsi döntéseken” kifejezéssel az 1946. október 2-i előzetes párizsi nagyhatalmi megbeszélésre utal, lásd uo. 330. p., 313. jegyzet.

32 Mindszenty Bevinhez, 1946. október 26. Címeres papíron, ikt. sz. nélkül, gépelt, saját kezű aláírással. Jelzete: TNA FO 371/67192 Southern 1947 Hungary File No. 83 to pp. 1299, fólió szám nélkül.

A magyarok Szlovákiából Csehországba deportálása 1946. november 15-én kezdődött. A hercegprímás két nappal később már értesült erről és egy héttel később, 1946. november 22-én Attlee³³ brit miniszterelnökhöz fordult. Muzsla és Ebed községekéről konkrét híreket közölt: „Muzsláról 120 családot utasítottak ki, de még tovább folyik a »kiírás«.” Orvosi vizsgálat van mindenütt, az egészségesekeket viszik. Muzslát annyira körülvették katonasággal, hogy senki sem szökhetik meg onnan. Ebedről november 21-én, mintegy 27 család szökött el. Tátnál jöttek át a határon. Nov. 21-én Ebeden lósorozás van, a lópasszusokat elveszik; akit elvisznek, annak az állatait is elviszik, de más irányban. Kidobolták, hogy a kukoricakórót le kell takarítani, hogy ne legyen búvóhelyük. »Kétségbe vagyunk esve.«³⁴ Az ENSZ nagygyűlés november 19-i határozataira is hivatkozva kérte: „méltóztassék a nyomorultul kiszolgáltatott magyar százazreknek kormányán keresztül a legsürgősebben igazságot szolgáltatni és a már elhurcoltakat lakhelyükre és tulajdonukba visszahelyeztetni.”³⁵

Másnap, november 23-án pedig táviratilag tiltakozott Spellman³⁶ és Griffin bíborosknál.³⁷ Előbbi New York, utóbbi London érseke volt, mindkettőt Rómában ismerte meg, amikor velük együtt kapta meg a bíborosi kalapot. Ugyanennek a táviratnak egy példányát a római magyar követség révén megküldte a Vatikánnak is.³⁸ A Griffin bíbo-

-
- 33 Attlee, Clement Richard (1883–1956), brit politikus, 1935–1955 között a Munkáspárt vezetője, 1945–1951 között miniszterelnök.
- 34 Fogalmazvány szövege, ÁBTL V-700/19 fol. 171. Angolból készült korabeli visszafordítás, jelzete: ÁBTL V-700/19 fol. 168–169.
- 35 Mindszenty 1946. november 22-én levele Bevin külügyminiszterhez, gépelt másolati példány, jelzete: TNA FO 371/58999 Southern 1946 Hungary File No. 249 pp. 12103 to end. – A budapesti brit misszió aznap dátummal továbbította Attlee miniszterelnöknek No. 436, No 194/34/46. Beérkezés 1946. november 25-én, R17234 szám alatt (bélyegző). – lktatószámmal ellátott magyar fogalmazvány: EPL 6304/1947, ÁBTL V-700/19 fol. 171–172. 180–181. Első fogalmazvány: 182. p. – Ugyanaznap Schoenfeldhez is írt, aki a levél vételét 1946. december 27-én igazolta vissza, lásd: Balogh 2015, 611. és 615. p. 507. jegyzet.
- 36 Francis Joseph Spellman (1889–1967) New York érseke 1939-től, bíboros 1946-tól.
- 37 Magyar szövegét hozza a *Magyar Kurír* 1946. november 29-én, a *Magyar Nemzet* 1946. november 30-án a címdoldalon, némileg szerkesztett formában. Utánaközölte: Vecsey József (szerk.): *Mindszenty harca*. München, 1957, 92 p. Továbbá Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, Kalligram, 2007, 12. sz. dokumentum, 558. p. A Spellman bíboroshoz írt távirat angol nyelvű szövegét 1946. december 11-én megküldte Amleto Giovanni Cicognani washingtoni apostoli delegátus; a vatikáni államtitkársági levéltár jelzete: ASRS (Archivio Segreteria [di Stato] Rapporti con gli Stati), AA.EE.SS. Cecoslovacchia, pos. 200, fol. 1052 (Cicognani jelentése). ill. 1033 p. (a távirat szövege).
- 38 A távirat ikt. számát (EPL 6304/1947) és dátumát a Prímási Levéltár adatai alapján Balogh Margit rekonstruálta, itt megadta a levéltári jelzeteket is. Lásd jegyzetünket: Somorjai 2021a, 143. p. 74. jegyzet. Az 1946. november 27. utánra dátumozása téves, lásd: Somorjai–Zinner 2008, 258. p. 150. jegyzet. Olaszra fordított példány a Vatikáni Államtitkárság Történeli Levéltárában: ASRS, AA.EE.SS. Cecosl. Pos. 200, ff. 771rv. (AES ikt. sz. 9076/46)

roshoz intézett példányt őriz a Foreign Office, amelyet eredetileg Griffin két nappal később, 1946. november 25-i dátummal Christopher Paget Mayhew³⁹ külügyminisztériumi államtitkárnak küldött meg.⁴⁰ A *Catholic Herald* 1949. november 29-i száma bőségesen idéz a Mindszentynek Griffinhez intézett leveléből.⁴¹

1947

Az esztendő folyamán a hercegprímás a briteknél hatszor emelte fel hangját a csehszlovákiai magyarság védelmében.

Időrendben első az 1947. február 5-re datált⁴² távirata, amelyet VI. György angol királyhoz,⁴³ Harry S. Truman⁴⁴ amerikai elnökhöz és a Vatikáni Államtitkárság általános ügyek Szekcióját vezető Mons. Montinihoz⁴⁵ intézett. A Csehszlovákiában folyó barbár deportálások miatt emelte fel hangját, mert magyarok ezreit telepítik át a Szudétaföldre. Segítséget kért: „Az emberiség nevében kérem, hogy amint az Egyház a két évvel ezelőtt lezajlott zsidódeportálás megakadályozásánál közreműködött, méltóztassék az Isten örök törvényeibe és az emberiségbe ütköző deportálás ellen tiltakozó szavát felemelni és százezrek égbekiáltó gyötrelmeit megszüntetni.”⁴⁶

39 Major Christopher Paget Mayhew (1915–1997) brit munkáspárti politikus, 1974-ben a liberálisokhoz csatlakozott. 1945–1950 között Dél-Norfolk parlamenti képviselője. 1945-től a Foreign Office helyettes államtitkára.

40 Jelzete: TNA FO 371/58999 Southern 1946 Hungary File No 249 pp. 12103 to end. Ugyanitt a távirat teljes szövege.

41 *Catholic Herald*, 1946. november 29. Újságkivágás a Vatikáni Államtitkárság Történelmi Levéltárában: ASRS, AA.EE.SS. Cecosl. Pos. 200, fol. 768 (AES ikt. sz. 9182/46).

42 A *Magyar Kurír* 1947. február 5-i számának közlése alapján emlékirataiban, lásd Mindszenty József: *Emlékirataim*. 1. kiadás, Toronto, 1974, (4. kiadás: Budapest 1989.) 147. p.

43 Albert Frederick Arthur George of Windsor, VI. György (1895–1952) az Egyesült Királyság és a Brit Nemzetközösség domíniumainak királya 1936-tól haláláig. India utolsó császára és a Nemzetközösség első feje. – A brit uralkodóhoz címzett példány jelzete: TNA FO 371/67193 Southern 1947 Hungary File No. 83 pp. 1463-2411, 1947. január 31. (gépelte dátum számokkal), beérkezése február 6. (regisztráció: R1636/83/21). Itt megtalálható teljes angol nyelvű szövege.

44 Harry S. Truman (1884–1972) az Amerikai Egyesült Államok alelnöke 1945-ben, majd 33. elnöke 1945–1953 között.

45 Giovanni Battista Montini (1897–1978) helyettes vatikáni államtitkár 1937-től. 1938-ban XII. Piusz pápa kíséretében részt vett a budapesti eucharisztikus világkongresszuson. 1954-től Milánó érseke. 1958-ban XXIII. János pápa emelte bíborosi rangra. 1963-ban pápának választották (VI. Pál pápa).

46 A távirat szövegét lásd: Vecsey József (szerk.): *Mindszenty harca. Mindszenty Okmánytár II*. München, 1957, 105 p., továbbá Mindszenty 1974, 148. p. – A Montininak küldött rövidebb távirat tartalmi kivonatát lásd: Mészáros István: *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975*. Budapest, 1997, 34. p. A hazai levéltárak jelzeteit lásd: Balogh 2015, 615. p. 505. jegyzet.

1947. februárjában (15-én) kelt Bevin külügyminiszterhez írt tiltakozó levele a jogfosztások, tömeges kényszerköltöztetések témájában. Utolsó bekezdésében ezt olvasuk: „Amikor tehát ezen az úton is igazságért kiáltok és esdeklek a szlovákiai magyarság számára, ugyanakkor a magyarokra egyébként igen súlyos és terhes békeművet is szorgalom. Ezt azonban elsősorban azoknak a hatalmas nemzeteknek és vezetőiknek kell előmozdítani, akiknek ehhez a mód és hatalom van. Ez irányban emelem fel e soraimban is kérő szavamat.”⁴⁷

1947. október 20-i dátummal két levelet is küldött a britekhez. Alighanem az volt a szándéka, hogy az egyiket magához a külügyminiszterhez kéri továbbítani. A két levél szövege eltér egymástól.⁴⁸

1947. október 28-án a pozsonyi hídfő három átcsatolt falvának érdekében határozott hangú levélben fordult Helm brit követhoz.⁴⁹ Fordításunkban:

„A párizsi békeszerződés arra kötelezte Magyarországot, hogy az ország egykori területének 1/6 részét kitevő hatalmas területek mellett a megcsonkított Magyarország testéből még három olyan községet (Oroszvár, Horvátjárfalu, Dunacsún) is átengedjen Csehszlovákiának, amelyek soha nem tartoztak Csehszlovákiához, mivel a Duna ezen oldalán feküdtek. Minden jogalap, akár nyelvi, akár történelmi, akár gazdasági, akár földrajzi szempontból, teljesen hiányzott. Mégsem erről, hanem e három közösség sorsának újbóli alakulásáról szeretnénk szólni. A fent említett közösségek emberi és polgári jogait Csehszlovákia garantálta. A békeszerződés csak az önként távozó személyeket említi. A folyó hónap 15-én Csehszlovákia birtokba vette a három községet. Ugyanezen a napon a pozsonyi csehszlovák tanfelügyelőség küldöttei a helyszínen utasítást adtak az oroszvári katolikus iskolák négy tanítójának (két apáca és két világi tanár), hogy a tanítást az eddigiek szerint folytassák. Másnap, október 16-án azonban maga a főtanfelügyelő személyesen, szóban közölte velük, hogy a magyar nyelvű tanítás megszűnik, a tanárokat pedig elbocsátják. A község komisszára ekkor közölte a magyar tanárokkal, hogy amennyiben szlovák iskolákban és szlovák nyelven akarnak tanítani, menjenek Pozsonyba a tanfelügyelői hivatalba. A két apáca – a békeszerződésre hivatkozva – nem volt hajlandó eleget

47 A fogalmazvány szövege, melynek jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 268. Más szöveggel: Balogh 2015, 127. p. – A beérkezett angol fordítás jelzete: TNA FO 371/67194 Southern 1947 Hungary File No 83 pp. 2468 to end. Reg. nr. R2690/83/21 Távirat száma: Budapest, No. 47. (65/9/47) Angol fordítás, dátum: 1947 február (hiányzik a nap, helye kihagyva), aláírás hiányzik. – A hazai példányok aktuális jelzeteit lásd: Balogh 2015, 615. p., 506. jegyzet.

48 Gépelt másodpéldány, EPL ikt. száma 7079/1947, jelzete: TNA FO 371/67194 SOUTHERN 1947 Hungary File No. 83 pp. 2468 to end. Reg. Nr. R16649/83/21 (beérk. 1947. november 4.). A budapesti brit követség 1947. október 28-i dátummal továbbította. Másolatot küldtek a prágai brit nagykövetségre. Szövegét közöljük: Somorjai Ádám: *Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, II. rész. A brit külügyminisztérium levéltári anyaga alapján. 1945–1948.* Sajtó alatt.

49 Jelzete: TNA FO 371/67188 Hungary 1947. R 15338/11/21 No. 11/59/47. Beérkezés: 1947. november 10-én. Gépelt másolat.

tenni ennek az ajánlatnak. A két világi katolikus tanító azonban – félve attól, hogy elveszítik családjuk megélhetését – elment Pozsonyba, és az iskolafelügyelői hivatalban aláírtak egy nyilatkozatot, amely szerint vállalják, hogy hat hónapon belül megtanulnak szlovákul, és szlovák iskolákban fognak tanítani.

Október 23–24-én Oroszváron zajlottak az iskolások beiratkozásai, az új szlovák tanárok pedig október 27-re hirdették meg a tanítás – vélhetően szlovák tanítás – kezdetét.

Oroszvár lakosai magyarok.

Az »emberi és polgári jogok sérthetatlensége« alatt értendő az anyanyelvhez, a nemzeti kultúrához, az ott élők (azaz a tanítók) korábbi megélhetéséhez való jog; a polgárok joga az anyanyelv használatához, az oktatáshoz, a korábbi lakóhelyén való szabad tartózkodáshoz, a tulajdon sérthetatlenségéhez stb.

A csehszlovák hatóságok tehát egyetlen napig a békeszerződés alapján álltak ki, másnap azonban durván és brutálisan megsértették azt.

Csehszlovákia a nagyhatalmak közbenjárására került e három közösség birtokába. Mivel nem tudhatjuk, hogy a magyar kormány foglalkozni fog-e ezzel a súlyos sérelemmel, az emberi és polgári jogok védelme nevében, az alkotmányos méltósági tisztségem erényei által, aki 950 év óta illetékes hasonló ügyekben, az ügyet Excellenciád kezébe bízom.

Kérem a magyar iskolák és a magyar tanítók sürgős visszaállítását, e községek lakóinak törvényes védelmét.

Kérem szíves tájékoztatását a teendőkkel kapcsolatban.”

1947. november vége: A brit levéltári iratok őrzik még Mindszenty angol nyelvű üzenetét Norman Gilroy bíboroshoz, Sydney érsekéhez, aki vele együtt kapta meg a bíborosi kalapot. Ezt az üzenetet hivatalos kormányzati források küldték meg a Foreign Office-nek, ezért találtuk meg a Brit Nemzeti Levéltárban.⁵⁰ Fordításunkban:

„Az 1945-ös fegyverszünet értelmében a 652 000 magyar lakosú Felvidék Csehszlovákiához került. Ennek a területnek kilencven százaléka tisztán magyar, amely a feldarabolt Magyarországhoz tartozik.

A hitleri rezsimre emlékeztető módon ezeket a magyarokat megfosztották minden emberi és állampolgári joguktól. Elvesztették vagyonukat és birtokaikat, kidobták őket állásukból és foglalkozásukból, és a mindennapi kenyér megszerzésének eszközei nélkül maradtak – és mindezt mindenféle jogi eljárás nélkül. Felhívjuk a figyelmet a következő statisztikákra:

– 1. 100 000 magyart deportáltak embertelen módon a Szudéta-vidékre és kényszerítettek szolgaságra.

⁵⁰ Commonwealth of Australia, Department of External Affairs, Canberra, R. Hay titkár által küldött memorandum, „The External Affairs Officer”-hez, Londonba, 1947. [december 3.]-án kelt gépelt másolat Jelzete: FO 371/67194. Department of External Affairs, Canberra No. 939 (R 43/83/21), E 47/17/3/1.

– 2. További 350 000 főt a rendőrség embertelen módon, terrorista nyomás alatt, erőszakos deportálással és kiutasítással, folyamatos fenyegetésekkel kényszerített arra, hogy megtagadja hazáját és anyanyelvét, és szláv nemzetiségűnek vallja magát.

– 3. 3000 családot küldtek a megcsonkított Magyarország túlnépesedett részeire, ahol nyomor uralkodik. A nem szláv elemek kiirtása a rabszolgapadászattól semmiben sem különböző, visszataszító rendszerben folyik.

A magyarországi katolikus, evangélikus és református papság 100 tagjának kiutasítása után megkezdődött további 123 tag kiutasítása. Ezekkel az intézkedésekkel a Szlovákiában – ahol nagy a paphiány – maradt 500 000 magyar megfosztatik minden lelki gondozástól, mert nem ismeri a szláv nyelvet. Nem váltak automatikusan szláv nyelvűvé, amikor szlávként [értsd: szlovákként – A ford.] regisztrálták őket. A kiutasított papok beszéltek szlovákul. A zsidókat ugyanígy üldözték, pusztán azért, mert zsidók voltak.

A magyarok üldözése teljesen ellentétes a párizsi konferencia határozatával, a szövetséges hatalmak által kihirdetett emberi jogokkal, a szabadság elemi eszméjével. Megfosztják őket jogaiktól, tulajdonuktól, kenyerrüktől és a vallás vigasztalásától is. A vadakkal Közép-Afrikában jobban bánnak, mint Európa közepén.

Az üldözés ürügye – emlékeztetünk: – a szlovákok beleegyezésével az ősi magyar területre bevonuló magyar csapatok⁵¹ fogadtatása. Bizonyára nincs arány a „bűn” és a büntetés között.

Egy őslakos nép ellenében kimutatott botrányos bánásmód számos haláleset, öngyilkosság és az őrülethez közelítő idegbetegség oka.

A Magyar Püspöki Kar követeli az üldözés azonnali beszüntetését és egy nemzetközi bizottság azonnali felállítását az ilyen atrocitások folytatásának megakadályozása érdekében, amit a csehszlovák kormány képmutatón tagad.”

[aláírás hiányzik]

1948

Az év folyamán Helm brit és Chapin amerikai követekhez címzett levelében szólalt fel a csehszlovákiai magyar kisebbség nevében, 1948. augusztus 10-i dátummal.⁵² A fogalmazvány szövege:

Nagyméltóságú Miniszter, Követ Úr!

51 Értsd: az első bécsi döntés következtében bevonuló magyar csapatok.

52 Mindszenty József angol nyelvű levele Knox Helm brit követhoz. Esztergom, 1948. augusztus 10. EPL 3559/1948. sz. Gépelt másolati példány fogalmazvány: ÁBTL V-700/19. 358–360. fol.; angol beérkezett példány: FO 371/72387 (91/12/48), (91/13/48); 3559/1948. ikt. sz. alatt Selden Chapin amerikai követhoz. Eredeti, aláírt. A levél magyar nyelvű fogalmazványa EPL Processus, 6. doboz, V-700/19. 358–360. fol. Idéz belőle Balogh 2015, 535. p.

Arról értesülök, hogy Csehszlovákia a neki ítélt magyar területekről 1946. végén és 1947. elején a Szudétákba erőszakkal elhurcolt magyarok ottani „munkaidejét” újból 1/2 évvel meghosszabbította.

Az emberi jogoknak sokkal súlyosabb sérelméről van szó gyökerében és folytatásában, hogysen arról hallgatni lehetne.

Két okból történt ez az elhurcolás.

1.) Az egy tömbben élő 650.000 magyarnak széttépése. A nemzetiségi kérdésnek illetén megoldása nem egyezik a nyugati hatalmak háborús jelszavaival, a chartákkal (emberi jogok, félelem- és nyomormentes béke, stb.), de Csehszlovákia létének a nyugati hatalmak által 1919-ben megszabott alapfeltételeivel sem. A saint-germaini béke I. fejezet 1. cikkében Csehszlovákiát mint nemzetiségi államot létesítették és pedig azzal az előfeltétellel, hogy az odacsatolt nemzetiségek nemzetiségi és anyanyelvi jogait biztosítja és azokkal szemben sem törvényt, sem rendeletet sohasem hoz. Hogy Csehszlovákia 1919–1938 közt nem tudta nemzetiségeivel Csehszlovákiát megkedveltetni, ez nem hatalmazza fel az emberi jogokkal szemben való fellépésre, deportálásra, anyanyelv elvételére, sem az ősi magyar tömb erőszakos széttépésére stb. Az államegység ellen vétőket legfeljebb jogosult volt egyénileg felelősségre venni, arányosan meg is büntetni, de semmi esetre sem állt jogában kollektíve büntetni, mindenki emberi jogát elvenni, anyanyelvétől, ősi vagyonától bírói ítélet nélkül megfosztani. Annál kevésbé, mert maga az állam is hibás lehetett állampolgári elidegenedésében; sőt hibás lehetett a béke-diktálók elgondolása is, amikor Istentől és természettől nem egy államba rendelt népeket természetellenesen összeerőltettek.

2.) A Szudétákból a csehek kiűzték a német lakosságot. Az a vidék lakatlanná, földjei gondozatlanokká váltak. Egyébként is Csehország annyira egykés, hogy a mezőgazdasága nélküli a munkás kezeket, hisz világszerte általános tapasztalat, hogy a születésszabályozó népek körében a falu, a vidék elhagyásával a nép a városokba költözik. A cseh népnek az emberi jogokba ütköző ez a két bűne (a lakók elűzése kollektív felelősség hitleri elve alapján és magzatirtás) nem ad jogot arra, hogy újabb bűnt kövessen el az emberi jogok ellen: a magyarok deportálását.

A magyarok lakóhelyükön őslakok a IX. század óta. Templomuk, iskolájuk, temetőjük, házuk, földjük, tisztességes kenyerük volt, amellyel családjukat elláthatták. Ezt mind elvették a csehek és vitték őket 20-30 fokok hidegben 5-6 napos utazással idegen helyekre. Az úton betegek, csecsemők megfagytak, halálos betegek lettek. Mások a fegyveres erőszak áldozataivá váltak.

A szudétákbeli állomásokon valóságos rabszolgavásárt rendeztek a cseh birtokosok és hivatalnokok a deportáltak között. A munkahelyeken munkával túlterhelték őket. Áldott állapotban levő asszonyoknak 30-40 db szarvasmarhát kellett gondozniuk. Nem volt vasárnapi pihenés, templomi lehetőség; a gyermeknek nem volt magyar iskola. Nem egy helyt vékony volt az ellátás, hiányzott a fűtőanyag, az elhagyatott lakások tele voltak patkánnyal, egérrel, amelyek a deportáltak hazulról hozott elesését, ruháját,

lábbelijét is felőrölték. Durva volt a bánásmód. Emiatt sokan megszöktek. Otthon ezek nem találtak holmijukból semmit, a partizánok szétlopkodtak mindent.

A magyaroknak az elszállítása a 82/946. sz. ún. közmunkarendelet alapján történt. Ez csak ürügy volt a fenti két cél takarására. Közben az államférfiak is elismerték ezt a kezdeti tagadással szemben. Fierlinger miniszterelnök beismerte, hogy nemzeti-ségi célja van az elnöki kormányrendeletnek. Ez körülbelül abból is kiderül, hogy 1946-ban hivatalosan hirdették, hogy a közmunkában a csehek és szlovákok is részt vesznek, tehát a magyarok sem mentesülhetnek. Íme, a magyarok most már két évet szolgálnak, míg a csehek, szlovákok a maguk országáért, amelyben jogok élvezői is, a németek kiűzésétől 1946. végéig, ha ugyan közmunkán voltak, az számukra rövidebb időt jelentett.

Mivel a deportálás a chartákba és az I. és II. békekötésbe ütközik és a hatalmak presztige-t erősen érinti, mély tisztelettel kérem Excellenciádat, méltóztassék kormánya útján lépést tenni, hogy Csehszlovákia tartsa meg az első békekötés alapfeltételét képező nemzetiségi rendelkezést, szerezzon érvényt az emberi jogoknak; a deportált magyarokat szállítsa vissza lakóhelyükre, és helyezze őket ősi javaikba, emberi jogaikba vissza.

Fogadja Excellenciád őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Esztergom 1948. augusztus 10.

(aláírás hiányzik)

bíboros, hercegprímás,

esztergomi érsek

[To: His Excellency

Alexander Know Helm,

Minister of the British Empire,

Budapest, XIV. Stefánia út 22.]

3. Újabbban terjedő nézetek cáfolata

Újabbban terjedő nézetek szerint Mindszenty nem ismerte volna el Szlovákia határait.⁵³ Ő azonban az egyházmegye-határokért küzdött, saját tisztségét: „Magyarország primása” Nagymagyarország területére értette, lelki hatóságként. Ugyanezen szerző szerint Mindszenty vissza akarta volna állítani a lengyel–magyar határt, ezzel föl akarta volna számolni Szlovákia államiságát. E nézetek terjesztője nem alapos: 1939-ben, Kárpátalja visszafoglalásakor a kor úgy ünnepelte ezt a tényt, mint az ezeréves lengyel–magyar határ visszaállítását. Mindszenty erre utalhatott, annak nincs jele, hogy bármi-

53 Ungváry Krisztián: *A Mindszenty-mítosz*. Budapest, Open Books, 2023.

kor is a lengyel–magyar határ teljes vonalára utalt volna. E vélemény részletes cáfolata meghaladja címadásunkban jelzett téma kereteit.

Mindenesetre a bíboros hercegprímás érvelése logikus, tiszta, támadhatatlan, a nemzetközi szerződések betartását kérte, nem állam-, hanem egyházmegyehatárokban gondolkodott. Amikor az egyházmegyehatárokat a megváltozott lelkipásztori igényekre alapozva tervezetet küldött a Vatikánba, csak az 1947. február 10-e utáni, tehát a mai országterületen javasolt változtatásokat, de nem tett javaslatot az aktuális országterületre átnyúló szlovákiai és más szomszédos ország egyházmegyéinek területeire. Ez csak, mint tudjuk, hazánk esetében 1993-ban történt meg. Álláspontja az volt: míg a kommunizmus tart: nihil innovetur, azaz egyházi téren semmi új dolgot ne vezessenek be. Új dolog ne történjék, értsd: egyházmegyehatárok ne változzanak meg.

4. Továbbvezető gondolatok

A továbbiakban szükségesnek mutatkozik más brit levéltárak bevonása is a kutatásba annak érdekében, hogy világosan lássunk abban a kérdésben, hogyan viszonyultak a britek a témával kapcsolatos levelekhez. Ugyanígy a prágai külügyminisztérium és a csehszlovák követségek, nagykövetségek levéltári anyagai is tartalmaznak témánkba vágó levéltári anyagot.

Mindszenty gyakorta folyamodott az amerikai tényezőkhöz is, sokszor ugyanazt a levelét, azonos vagy hasonló dátummal küldte el az amerikai diplomáciai tényezőkhöz is. Benyomásunk az, hogy a csehszlovákiai magyarság ügyében Mindszentynek nagyobb bizalma lehetett a britekhez, lévén legitimista és jobban bízott a királyságokban, mint a köztársaságokban. Mindenesetre az Egyesült Államok diplomáciai tényezőihez írt leveleinek tételes felsorolását még el kell végeznünk.⁵⁴

Irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL), Budapest
 Archivio Segreteria [di Stato] Rapporti con gli Stati (ASRS), Vatikán
 Commonwealth of Australia, Department of External Affairs, Canberra
 Prímási Levéltár (EPL), Esztergom
 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), Kew, London

⁵⁴ Legjobb összefoglalás magyarul: Balogh 2015. Angolul lásd Balogh, Margit: „Victim of History”: Cardinal Mindszenty. A Biography. Washington D. C., The Catholic University of America Press, 2021, 723 p.; Németül Balogh, Margit: Kardinal József Mindszenty. Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg. /Ungarische Geschichte. Monographien, 1./, Osteuropa-Zentrum Berlin, 2014, 672 p.

Szakirodalom

- Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale*, Vol. 70 (1978).
- Balogh Margit 2015. *Mindszenty József 1892–1975*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ, I–II. 800+760 lap. Irodalom: 1427–1478. p.
- Janek István 2008. Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. *Századok*, 142. évf. 1. sz. 153–181. p.
- Mészáros István 1997. *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975*. Budapest.
- Mindszenty József 1974. *Emlékirataim*. 1. kiadás, Toronto. (4. kiadás: Budapest, 1989)
- Somorjai Ádám 2000. Kelet-Közép-Európa Szentje: Adalbert (Vojtech=Wojciech, Béla). In Hegedűs András–Bárdos István (szerk.): *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. Esztergom, /Strigonium antiquum, IV./ 13–19. p.
- Somorjai Ádám 2011. Az amerikai Mindszenty-dokumentáció hazai kutatástörténetéhez. In *Heggyel az ég egybemosódik. Ünnepi kötet Korzenszky Richárd 70. születésnapjára*. Tihany, Bencés Apátság, 592–611. p.
- Somorjai Ádám 2014. Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, II. rész. Újabb iratok 1945 október–decemberéből. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (MEV)*, 26. évf. 1–4. sz. 297–317. p.
- Somorjai Ádám 2016. Mindszenty József és a brit diplomácia. 1945. szeptember 13. és 18. In Szakály Sándor (sorozatszerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. Budapest, Magyar Napló, 209–226. p.
- Somorjai Ádám 2018. Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései, III. rész. Újabb iratok 1946 január–júniusából. *MEV*, 30. évf. 1–2. sz. 84–112. p.
- Somorjai Ádám 2019. Az egyházi joghatóság változása a Dunától északra fekvő, ismét csehszlovák államterületen, 1945–1949. Vatikáni iratok alapján. *Levéltári Közlemények*, 90, 213–239. p.
- Somorjai Ádám 2020. *A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai, 1939. február 10. – 1948. december 31.* Budapest, METEM.
- Somorjai Ádám 2021a. Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, 1945–1948. Vatikáni iratok alapján. *Levéltári Közlemények*, 92, 125–160. p.
- Somorjai, Ádám 2021b. British diplomats about József Mindszenty September 1945 – June 1946. In András Fejérdy–Bernadett Wirthné Diera (eds.): *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Pontificio Comitato di Scienze Storiche. /Atti e Documenti, 59./ Libreria Editrice Vaticana, 53–65. p.
- Somorjai Ádám 2022a. Miért nem Szombathelyen alapult meg Szent Márton monostora? *Vigilia*, 87. évf. 12. sz. 1048–1051. p.
- Somorjai Ádám 2022b. *Pannónia három missziója*. Budapest, Szent István Társulat.
- Somorjai Ádám 2023. Helyzetkép a trianoni békeszerződés által szelt római és görögkatolikus egyházmegyékről. Sasi Attila öt térképével. *MEV*, 35. évf. 3–4. sz. 101–116. p.
- Somorjai Ádám: *Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, II. rész. A brit külügyminisztérium levéltári anyaga alapján. 1945–1948.* Sajtó alatt.

- Somorjai Ádám–Zinner Tibor (szerk.) 2008. *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Somorjai Ádám (szerk.) 1994. *Kelet-Közép-Európa Szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla),* Budapest, METEM. /METEM Könyvek, 5./
- Ungváry Krisztián 2023. *A Mindszenty-mítosz.* Budapest, Open Books.
- Vadkerty Katalin 2007. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Pozsony, Kalligram.
- Vecsey József 1957 *Mindszenty Okmánytár. I. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok, levelek., II. Mindszenty harca., III. Mindszenty áldozata.* München, Ledermüller Oliver.
- Vecsey, József–Schwendemann, Johann 1956, 1957, 1959. *Mindszenty-Dokumentation. I-II-III.* kötet. Sankt Pölten.

ÁDÁM SOMORJAI

THE HUNGARIANS IN SLOVAKIA IN THE LETTERS OF PRINCE PRIMATE MINDSZENTY TO THE WESTERN HEADS OF STATE, 1945–1948. RESEARCH REPORT

József Mindszenty regularly wrote letters to Pope Pius XII, to British diplomats between 1945 and 1948, as well as to cardinals in the US, Britain and New Zealand. His letters and telegrams protesting the plight of the Hungarians in Czechoslovakia after 1945, their forced Slovakisation and deportation to the Czech Republic, are prominent among these letters. This was prompted by his duties as county archpastor, as the ecclesiastical superior of the Esztergom archdiocese north of the Danube, and by his status as archbishop-metropolitan and prince primate. In our paper we attempt to summarise the relevant material from the period between 1945 and 1948: 33 of the 118 Mindszenty letters we have found deal with his efforts on behalf of the Hungarian community in Czechoslovakia.

Menekült pedagógusok a második világháború utáni Magyarországon, különös tekintettel az újjáalakult Csehszlovákiából érkezőkre

CSABA KERESZTES

Refugee Teachers in Post-world War II Hungary, With Special Reference to Those From the Newly-Formed Czechoslovakia

Keywords: refugees; pedagogues; Czechoslovakia; Felvidék; southern Slovakia; education policy

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.03>

A második világháború időszakának végén jelentős számú polgári személy – köztük számos közszolgálati alkalmazott – hagyta el otthonát vagy szolgálati helyét a közeledő ellenséges haderő elől menekülve. A front borzalmi előli szökés azonban csak a menekült-hullám első szakaszát jelentette, melyet az újra idegen fennhatóság alá került területekről elűzött személyek megindulása követett a magyar állam uralma alatt maradt területre.

A menekültügy kezelése, később pedig a csehszlovák–magyar népcsereegyezmény végrehajtása nagyfokú és egyben sokáig elhúzódó problematikát jelentett a sok gonddal küszködő, megkisebbedett ország számára.

Jelen tanulmányban csak az említett közszolgálati alkalmazottak¹ fogalmi tárgykörébe tartozó tanügyi beosztottak (aktív vagy nyugalmazott tanítók, tanárok, egyetemi oktatók, tanügyi titkárok, tanfelügyelők, tanírók és mindezek özvegyei), összefoglalóan pedagógusoknak nevezett alkalmazottak sorsát követem nyomon, tekintet nélkül arra, hogy a korszakban keletkezett iratok szinte kivétel nélkül „tanítókat” vagy „tanárokat” említenek. E kiszolgáltatott helyzetbe került alkalmazotti réteg gondjainak megoldása különleges elbánást igényelt, ráadásul jelentős számban voltak köztük megtalálhatóak az újjáalakult Csehszlovákiából kiűzött nevelők, akiknek helyzete és életkörülményei még különlegesebbnek számítottak.

1 A közigazgatásban dolgozó tisztviselőkn kívül a közszolgálati alkalmazottak körébe tartoztak az állami vállalatok, így a vasúti és postai dolgozók, a rendészeti szervek tagjai, a bíróságok alkalmazottai és természetesen az állami fenntartású iskolák tanítói, tanárai, felsőoktatási intézmények oktatói, állami művelődési intézmények dolgozói.

A pedagógusok elvi és személyi ügyeinek intézése a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban: VKM)² feladatai közé tartozott, és e szerv iratanyaga alapján a kérdéskört szinte teljesen meg lehet ismerni. A minisztériumi iratanyag számos egyéni, területi és települési ügy aktáját tartalmazza, a korabeli nyilvántartásoknak és összesítő kimutatásoknak azonban csak a kisebbik része található meg benne, ezért a menekült pedagógusok pontos számának és azon belül a felvidékiek arányának megállapítására nem tettem kísérletet.

A kiutasított – így a Csehszlovákiából kiutasított, távozásra bírt – tanerőket a menekültekkel egy csoportba vettem, és végig ez utóbbi fogalom alatt szerepeltetem. Nem tekintettem viszont menekültnek a csehszlovák–magyar népcsereregymény keretében áttelepített és korábban közalkalmazásban állt pedagógusokat,³ akiket ezt követően a VKM minden további nélkül szolgálatba vett. Szintén nem tekintendő menekültnek a hadifogságba esett (állomáshelyükre visszatérő) vagy a deportált (állomáshelyükre visszatérő) tanítók.

Menekülthullám a háború végén

A korabeli országterület 1944 augusztusának végétől egészen 1945. április közepéig fokozatosan háborús hadszíntérré vált. Míg a Lakatos-, majd a Szálasi-kormány fennhatósági területe a frontvonal nyugatra tolódásával folyamatosan csökkent, addig az új, 1944. december végétől tevékenykedő Ideiglenes Nemzeti Kormányé növekedett, azonban kizárólag a szovjet csapatok által elfoglalt területre, illetve a korábbi trianoni határok közé terjedt ki. (A szovjetekkel kötött fegyverszünet rendelkezéseinek értelmében ismét visszaálltak az 1937. december 31-i országhatárok.)

Az 1944. év második felében a hadművelleti területekké nyilvánított zónákban több kiürítési parancs is életbe lépett. Ezek alapján, valamint a rendelkezésekben foglaltaktól függetlenül is megindult nyugati irányba a menekültek mind nagyobb áradata, köztük a „hadműveletek következtében szolgálati helyükről eltávozni kényszerült közszolgálati alkalmazottakkal”.⁴ Szempontunkból lényeges, hogy a katonai arcvonal beérkezésével a harcok környezetében szinte mindenhol megszűnt a tanítás, ráadásul az iskolaépületek jelentős részét más, főleg katonai célra vették igénybe. Mindez fokozta

2 Néhány hónapig két VKM létezett egymással párhuzamosan: a háború folyamán nyugatra szoruló ún. nyilas VKM, valamint az 1944 decemberében Debrecenben megalakuló, érdemi tevékenységet 1945. januártól kifejtő Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz tartozó VKM. 1945 tavaszától már csak ez utóbbi tevékenykedett, 1951. évi megszüntetéséig. Az 1945. évi események bemutatásánál a VKM alatt ez utóbbi szervet értjük.

3 A két kategória között van átfedés: az áttelepítésre kijelöltek egy része korábban menekültnek vagy kiutasítottnak számított.

4 A menekültekről szóló tanulmányok közül néhányra lásd: Bimba 2020; Bukovszky 2007; L. Balogh 2015; Gutai 2016.

a pedagógusok távozásra való készítségét, és a már említett új impériumok magyarellenes fellépése tovább rontotta a lakóhelyén maradó magyar lakosság tanerő-ellátottságát. Az 1944 őszén a fejét menekülésre adó pedagógusok többsége a központi területek felé igyekezett, egy részük pedig követte a Németországba költöző kormányt is. Utóbbiak visszatérésére a háború befejeződése után nyílt lehetőség.

1944 őszén a VKM a gyorsuló és mind jobban fenyegető események hatására szabályozta a felügyelete alá tartozó beosztottak új helyzetét. Úgynevezett „felvevő” községeket jelöltek ki, ahol a menekült pedagógusoknak jelentkezniük kellett. A Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium a jelentkezési kötelezettség szabályairól adott ki részletes rendelkezést.⁵

A szovjet hadsereg által elfoglalt területeken a menekültkérdés még nagyobb horderevével bírt, sőt, még a közigazgatási viszonyok rendezésének feladatát is megelőzte. Az ehhez kapcsolódó általános érvényű rendelkezések kibocsátását ráadásul az alsóbb fokú hivatalok folyamatosan sürgették. Elsőként Teleki Géza, az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának vezetője vetette fel a minisztertanács február eleji ülésén egy menekültügyi kormánybiztos kinevezését.⁶ Ez azonnal nem valósult meg, viszont a belügyminiszter a délvidéki területekről „visszatérő magyarok” felvevő területekre irányítására miniszteri biztost nevezett ki.⁷ Végül 1945 májusában alakult meg az egyebek között a menekültekről való gondoskodás feladatával megbízott központi kormány szerv, a Népgondozó Hivatal.⁸

Az első hónapokban még a fronthelyzet határozta meg a menekültkérdést, de körülbelül május hónaptól kezdve a menekültek között már nem a front elől távozók domináltak, hanem az 1938 és 1941 között az országhoz visszacsatolt, majd 1945-re ismét elvesztett országrészekben szolgálók érkeztek tömeges méretekben. Az utódállamokból, más állami alkalmazottakhoz és az 1919–1920. évi helyzethez hasonlóan, ők is kényszer hatására vagy az ellehetetlenülés okán hagyták el otthonukat, szolgálati helyüket. Kezdetben elsősorban erdélyiek, kárpátaljaiak és délvidékiek érkeztek (ideértve a bukovinai székelyeket is), majd az év közepétől a felvidéki pedagógusok tömeges menekülését észlelték a hatóságok.

A menekülteket kezdettől fogva igyekeztek nyilvántartásba venni. Minden személy, aki „más területről jött az ideiglenes nemzeti kormány joghatósága alá tartozó terület-

5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 755 Körrendelet-gyűjtemény (2. csomó) Valamint: A m. kir. belügyminiszter és a m. kir. pénzügyminiszter 1944. évi 47500. B. M. számú rendelete, a hadműveletek következtében állomáshelyükről távozni kényszerült közszolgálati alkalmazottak szolgálati beosztásáról; illetményeik folyósításáról és segélyezéseikről. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=1816&layout=s&query=47.500 Letöltés ideje: 2023. december 14.)

6 MNL OL XIX-A-83-a, 1945. február 1. 3. napirendi pont, 7. jegyzőkönyv.

7 MNL OL XIX-I-1-s-3143-1945.

8 G. Vass 2007, 101. p.

re” és már szolgálatot teljesített vagy szolgálatra ajánlkozott, jelentkezni volt köteles az állásának megfelelő hatósági fellebbvalónál, ennek híján tartózkodási helyének hatóságánál.⁹ A nyár folyamán pontosították, mit értenek „más területen”, és az 1937. december 31-i határokon kívül eső területekről visszatért közszolgálati alkalmazott részére írták elő a jelentkezési (és egyben igazolási) kötelezettséget, tekintet nélkül arra, hogy a „szolgálati helyét magyar vagy külföldi, katonai vagy polgári hatóság intézkedése folytán, önként vagy kényszerűségből hagyta-e el”.¹⁰

A jelentkezési nyilatkozatokat az év közepétől már a Népgondozó Hivatalnak kellett beküldeni. Emellett e hivatalnál „írásban és szóban” is tömegesen jelentkeztek pedagógusok az illetményeik kifizetésének elintézése végett. Később ez annyiban módosult, hogy a vidéken tartózkodó menekült tanítók a juttatásaik ügyében a lakóhelyük szerint illetékes tanfelügyelőhöz, a közép- és középfokú iskolák tanárainak pedig a tankerületi főigazgatóhoz kellett fordulniuk. A hivatalnál jelentkezett és a VKM tárcát érintő, tehát e minisztérium szolgálati viszonyában álló pedagógusok havonkénti nyilvántartásait küldték meg a VKM-nek.¹¹ A „jelentkezések alapján készített jegyzékek” a hivatalnál sem voltak teljeseek, illetve az említett rendeletben érdekelték sem minden esetben tettek eleget a jelentkezési kötelezettségnek. 1946 márciusában felszólították az összes pedagógiai intézményt, hogy a következő illetmény kifizetésekor (!) hívják fel az érdekelteket a jelentkezés megtörténtének igazolására. A jelentkezésnek eleget nem tett személyekről az adott intézménynek kellett névjegyzéket készítenie és a Népgondozó Hivatal számára megküldeni. Mindez azért számított lényegbe vágónak, mert a béketárgyalások előkészítési munkálataiban pontos adatokat akartak szerepeltetni a menekült vagy kiutasított közalkalmazottakról.¹² Pl. a Csehszlovákiából menekült közalkalmazottak száma 1945. szeptember 18-án 8387 főre rúgott (nem ismeretes azonban, közülük hány volt pedagógus).¹³

A VKM is vezetett a hatáskörébe tartozó állami alkalmazottakra vonatkozóan nyilvántartást, melyet – 1945 nyarán legalábbis – tíznaponta kiegészítettek, ám sajnos ennek korabeli létezése tényén kívül sem magára a nyilvántartásra, sem pedig esetleges összesített adataira nem bukkantam rá.¹⁴

9 77/1945. ME sz. r. (*Magyar Közlöny*, 1945. január 27. 2. sz.)

10 5080/1945. ME rendelet (*Magyar Közlöny*, 1945. július 22. 83. sz.)

11 MNL OL XIX-I-1-s-9-1. tétel-11441-1945. Valamint pl. MNL OL XIX-I-1-f-51-3. tétel-59817-1946.

12 MNL OL XIX-I-1-s-11. tétel-1789-1946. és MNL OL XIX-I-1-j-41-3. tétel-40470-1946. Figyelmeztették az érdekelteket, hogy a jelentkezés elmulasztása kihágásnak minősül. Többben a minisztériumnak küldték be a jelentést és a névjegyzékeket.

13 Tóth 1993, 156. p.

14 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-Menekült közalkalmazottak nyilvántartása-1945. Példának okáért 1945. június 21. és július 20. között kb. 200 tanügyi alkalmazott jelentkezett be, s rajtuk kívül kisebb számban más jellegű kulturális közalkalmazott. Ezek nagyjából negyede az újonnan megalakult Csehszlovákiából érkezett. (Ui.)

Természetesen a pedagógusok minden további ügyeinek intézése a VKM-re hárult, mely két fő feladatot jelentett: a kinevezést (beosztást), valamint az illetmények folyósítását. Ez utóbbi intézése során a „szociális szempontokat” (vagyis a menekültek különlegesen nehéz helyzetét) messzemenően figyelembe vették: esetükben a minisztérium ügyosztályainak soron kívül kellett intézniük. A VKM Külföldi Kulturális Kapcsolatok Ügyosztályán (X. üo.) belül külön menekültügyi csoportot szerveztek, ahol a hivatalos fogadási időn kívül is fogadták a jelentkezőket. Ha ügyük egy másik ügyosztály ügykörébe tartozott volna, igazolványt állítottak ki, melynek felmutatásával a többi szervezeti egység is hivatali időn kívül intézkedett.¹⁵ Az 1946 közepétől a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezménnyel kapcsolatosan, valamint a „más kényszerítő körülmények következtében a Csehszlovákia területén élő magyar nemzetiségű lakosság közül” mind többen jöttek ügyei intézésére szintén külön ügykört létesítettek. Ezt követően minden olyan ügyiratot, amely menekültekkel vagy kitelepítettekkel volt kapcsolatos, kiadmányozás előtt meg kellett küldeni az említett a csoportnak.¹⁶

A pedagógusok helyzete a háború után

Az 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény értelmében a menekülteket „legalább olyan fokú” védelemben és biztonságban kellett részesíteni, mint az állam saját polgárait. (Ebben az esetben meg kell jegyezni, hogy a kezdeti időszakban még ideértették a deportált zsidókat és a hontalanokat is). Ez a magyar jogrendnek is része lett, és a magyar állampolgárokkal egyenlő védelem illette meg az áttelepített vagy a háborús pusztítások következtében ide menekült személyeket. A fentebb már említett igazolási eljárás lefolytatása után szabad mozgást biztosítottak részükre.¹⁷

Az igazolási eljárás voltaképpen egy személyi tevékenységet vizsgáló intézkedést jelentett. Ezen a menekült pedagógusoknak szintén át kellett esniük, és számot kellett adniuk nemcsak korábbi tetteikről, hanem véleményükről is, ekképpen: „az 1939. évi szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit”.¹⁸ Az igazolási eljárásban, amennyire egy menekült esetében lehetett, megvizsgálták, hogy részt vett-e „népellenes” tevékenységekben, végzett-e háborús propagandát, belépett-e „fasiszta” pártba, mozgalomba, vagy éppen úgymond izgatott-e gyűlöletre stb. Az igazolási eljárás részletes procedúráját kezdetben egy, a számukra alakított külön testület végezte, a „VKM Menekült Pedagógusait Igazoló Bizottsága”. 1945 nyarán kezdte meg

15 MNL OL XIX-I-1-s-11. tétel-7202-1946.

16 MNL OL XIX-I-1-s-11. tétel-5818-1946.

17 5319/1945. BM sz. r. (*Magyar Közlöny*, 1945. március 17. 9. sz.). *Magyar Közlöny*, 1. szám (1945. január 4.) és 2. szám (1945. január 27.)

18 Az igazolási eljárásra vonatkozó rendeletek: 15/1945. ME sz. r. (*Magyar Közlöny*, 1945. január 4. 1. sz.), 77/1945. ME sz. r. (*Magyar Közlöny*, 1945. január 27. 2. sz.), 1080/1945. ME sz. r. (*Magyar Közlöny*, 1945. május 2. 20. sz.)

tevékenységét (mint írták: „működésének megkezdése minden menekült tanár és tanító szempontjából létkérdés”), mégpedig a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete helyiségeiben, és az eljárásokat deklaráltnan gyorsan kívánta lefolytatni, hogy a tanítók újra elkezdhessék munkájukat; kezdetben kb. 200 menekült pedagógus igazolását tervezték.¹⁹

E bizottság tevékenységének részleteiről, létezésének időszakáról sajnos további információ nem áll rendelkezésre, ám valószínű, hogy az csak rövid ideig tartott. Oka, hogy a vidéken élő pedagógusok igazolása egyszerűbbnek bizonyult a lakóhelyükön. 1945 őszétől az olvasható az iratokban, hogy a lakhely szerint illetékes igazoló bizottságokhoz került minden közalkalmazotti igazolási ügy. A pedagógusok az adott tanterületi főigazgató felhívására kötelesek voltak az illetékes igazoló bizottság elnökénél jelentkezni, a főigazgató pedig az igazoló eljárás eredményéről volt köteles jelentést tenni a VKM-nek. Az adott pedagógus beosztásáról ezt követően intézkedtek.²⁰

A pedagógusok az említett beosztás, vagyis a közszolgálati állásba történő kinevezés előtt is igényelték a mindennapi megélhetésüket jelentő illetményeik felvételét.

1944 augusztusában és szeptemberében a VKM a „hatósági kiürítés folytán járó egyes járandóságok” megadásának feltételeit is szabályozta,²¹ tehát a pedagógusi fizetések és a pótlékok felvételének módját, valamint az egyéb segélyezési, támogatási lehetőségeket.²²

Bár már 1945. január elején megalkották az erre vonatkozó általános jogszabályt,²³ az az országhatárokon túlról érkező menekültekre vonatkozóan nem tartalmazott semmiféle útmutatást. Pedig a VKM-ben ekkor már naponta tömegesen jelentkeztek az illetményeik kifizetését szorgalmazó menekült pedagógusok, akik közül többen már hónapok óta egyáltalán nem kaptak fizetést. Nekik a rendelkezések hiányában semmiféle megfelelő felvilágosítást nem tudtak adni, és ezért „a tanárság és tanítótság ez igen nagy létszámú csoportjának hangulata mind kétségbe esettebbé válik”.²⁴

19 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-24200-1945.

20 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-7516-1945., valamint: uo. 8074-1945, -559, 1-1945., -83115-1945., 26518-1945. A VKM minderről a tankerületi főigazgatókat névsorokkal kiegészített felszólításban értesítette.

21 MNL OL K 755 Körrendelet-gyűjtemény (2. csomó) A Pénzügyminisztérium szintén kibocsátott rendelkezést a közszolgálati alkalmazottak járandóságai felvételének felvételeiről. (Uo.)

22 Egy érdekes, és egyben a viszonyokat jól jellemző körrendelet tájékoztat az eltávozó tanítók helyzetéről: a VKM minisztere a tárca dolgozóinak körlevelet bocsátott ki, melyben a hadműveletek miatt elmenekült közalkalmazottak megsegítésére hívott fel ekképpen: „Valamennyiünk hazafias kötelessége, hogy ezeken a bajbajutott tisztviselőtársainkon erőnkhez képest segítsünk. Kérem ezért a vezetésem alatt álló minisztérium minden tisztviselőjét és alkalmazottját, hogy azokat a ruhadarabjaikat (kabát, felső- és alsóruha, harisnya, cipő, kalap, nyakkendő stb.), amelyeket nélkülözhetnek, – még ha azok nagyon használt állapotban vannak is – adják át ajándékképpen az önhibájukon kívül bajbajutott tisztviselőtársainknak.” (MNL OL K 755 Körrendelet-gyűjtemény [2. csomó])

23 18/1945 ME rendelet az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete az alább részletezett közalkalmazottak illetményeinek folyósításáról. (*Magyar Közlöny*, 1945. január 4. 1. sz.)

A menekült tisztviselők illetményeinek ügye – nem éppen gyorsan, április 18-án – a Minisztertanács elé is eljutott. Itt már az ellátásukat egyértelműen segélyezési kérdésnek tekintették. (Teleki Géza VKM miniszter egyenesen úgy fogalmazott: „ne csak a tisztviselőkről, hanem egyáltalán minden menekültről gondoskodni kell. Kárpátalja különösen veszélyes.”) Néhány nap múlva, április 25-én e testület ismét tárgyalt menekültügygel kapcsolatos feladatokat. A VKM külön a pedagógusokról szóló beadványát is elfogadták, és ebben már egyértelműen az szerepelt, hogy a „menekült tanítók és tanárok további alkalmazásuk, illetve elbocsátásuk időpontjáig csak segélyben lennének részesíthetők. A segély összegének megállapítása a családi állapot figyelembevételével történnék.” Emellett a VKM azt is kijelentette, hogy valamennyi egyéb menekült tanító és tanár további alkalmazás iránti kérelmét egyénileg kell elbírálni. Nemzetiségi politikai szempontból ugyanis az a cél, hogy ezeknek a tanítóknak és tanároknak nagy része visszakerüljön régi állomáshelyére.²⁵

Ezt követően a menekült pedagógusok ellátását valóban segélyek kiosztásával oldották meg. Kezdetben erre a VKM semmiféle költségvetési forrással nem rendelkezett, az ilyen irányú kérelmeket még el is kellett utasítania. A Pénzügyminisztériumtól végül a százmillió pengőt kaptak a célra, és ezzel a pénzügyi helyzet valamelyest konszolidálódott. Az összeget tankerületek szerint osztották szét, és az adott pedagógus jelentkezése havának végéig esedékes illetménye felvételére is felhasználható volt. (Megjegyzendő, hogy segélyt később is kiosztottak, és akkoriban már általában egyhavi illetménynek megfelelő segélyt tudtak folyósítani a rászorultaknak.)²⁶

Állásba kerüléssel a segélyként kiutalt illetmény helyett, természetesen, a rendes illetményüket kapták. Ez utóbbi szabályait, a fizetési fokozatokat 1945 júniusában rendezte egy jogszabály.²⁷

Megjegyzendő, hogy az 1938–1941 közötti területi visszacsatolások után a korábbi szolgálati időt csak akkor számították be fizetésemeléssel a teljes szolgálati időbe, ha ahhoz az 1945. év előtt a minisztertanács hozzájárult (ezt nevezték „különleges körülmények között teljesített magyar közszolgálatnak”). Az ilyen szolgálati idővel rendelkező tanítókat 1946 elején össze kellett írni.²⁸

24 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-1731-1945.

25 MNL OL XIX-A-83-a-21. jegyzőkönyv, 1945. április 18. és MNL OL XIX-A-83-a-24. jegyzőkönyv, 1945. április 25.

26 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-31404-1945. és MNL OL XIX-I-1-s-5332-1945., valamint: MNL OL XIX-I-1-s-9-1. tétel-1945. Később még egy milliárd (inflációs) pengőt igényeltek erre a célra.

27 Ugyanezen év júniusában, e tárgyban újabb rendeletet adott ki (2500/1945. ME sz. rendelet [*Magyar Közlöny*, 1945. június 17. 54. sz.]

28 MNL OL XIX-I-1-f-54-3. tétel-129396-1946. A vonatkozó jegyzék sajnos nem található. (Hasonló intézkedés történt 1948-ban is.)

A kérdéskörhöz tartozik, hogy 1946 októberében a visszatért közszolgálati alkalmazott (hadifogoly, menekült, deportált) beosztását és illetményei folyósítását újrászabályozták. Valamennyi alárendelt hatóság, hivatal, intézet és intézmény vezetője köteles volt a nála szolgálattételre jelentkező visszatért közszolgálati alkalmazott jelentkezési ívét, törzslapját (két példányban), számfejtőlapját és az igazolási nyilatkozatot pontosan kitöltve, a bejegyzett adatok valóságát aláírásával és hivatali pecsétjével igazolva, a minisztériumhoz haladéktalanul felterjeszteni. Egyidejűleg javaslatot kellett tenni a visszatért közszolgálati alkalmazott beosztása tárgyában, a visszatért közszolgálati alkalmazottak beosztására azonban csak a miniszter maradt jogosult, s a beosztás tárgyában kiadott miniszteri rendelkezés megérkeztéig az ilyen alkalmazottak szolgálatba nem lettek állíthatók. A döntést a beosztásról a minisztérium magához vonta. Az első ízben esedékes illetményeinek kifizetéséhez szükséges fizetési jegyzéket a Központi Illetményhivatalnak a beosztó rendelkezés másolatával együtt a miniszter hivatalból küldte meg. A folytatólagosan esedékes illetményeket a hatóság, hivatal, intézet, intézmény alkalmazottairól készítendő fizetési jegyzékekbe a Központi Illetményhivatal által első ízben megküldött fizetési jegyzék adatai alapján kellett beállítani.²⁹

A menekültek esetében a háború okozta szenvedés nem ért véget a front elvonulásával, a fegyvernugvás beálltával vagy éppen a gazdasági viszonyok normalizálódásával. Az éveken tartó szegénységet és létbizonytalanságot szemlélteti Szabó Károly tanító panasza Debrecenből: „...az a helyzet, hogy az ilyen [értsd: menekült] tanítócsaládok jóformán egyetlen darabot sem tudtak pótolni elvesztett ingóságjaikból. Valósággal ők a falu vagy tanya rongyos koldusai! Az iparosok, a kereskedők már régen újjáépítették műhelyeiket, üzleteiket, jó ruhában járnak, jól élnek, szórakoznak. A parasztok is nagyrészt kiheverték már veszteségeiket, sőt, a földhözjuttatottak is építik egyre-másra új hajlékaikat, berendezkednek, vásárolnak. Az ipari munkásság nagyobb fizetése, üzemeiknek sok más juttatásai is magasabb színvonalú életet biztosítanak számukra a mienknél.” Beszámolójához érzékeltesen hozzáfűzte, hogy egy mindenét elvesztett tanítónak csak a napi fekete kenyérét biztosítja a tanítói fizetés, és minden szükséges dologért „koldulnia” kell.³⁰

A pedagógusok beosztása az iskolákhoz

A front elől távozó tanárokat már 1944 őszén igyekezett a VKM beosztásokkal ellátni, a tanításba ismét bevonni, és egy részüket a folyó hadműveletektől távolabb eső területekre (pl. a miskolci tankerületbe) irányította. Az új helyeken állásokba helyezték őket, de beosztásuk a romló katonai helyzettel egyenes arányban egyre rendszertelenebbül

29 Köznevelés, 1946. november 1., 2. évf., 21. sz., 26. p.

30 Köznevelés, 1947. március 15., 3. évf. 6. sz., 122. p. Segítsenek hosszú lejáratú kölcsönnel a menekült pedagógusokon.

történt, pl. nem vették tekintetbe a tényleges tanítószükségletet sem, vagy éppen gyakran nem üres állásokba kerültek. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a távollévő, katonai szolgálatot teljesítő vagy elmenekült tanító álláshelyére ideiglenes jelleggel nevezték ki a menekült tanárokat. Az előbbieket visszatérte után az átmenetileg beosztott menekült tanítót szolgálata alól felmentették – mást a hatóság nem is tehetett. Viszont általános jellemző volt, hogy számukra azonnal nem lehetett új állomáshelyet kijelölni. Az elhelyezkedés, a költözködés annak is nehéz feladatnak bizonyult, akinek volt pénze, a menekült és csaknem mindenükből kifosztottakat az átosztás „szinte megoldhatatlan” nehézség elé állítja. Sőt, az is előfordult, hogy megérkezés után mégsem volt üres a szolgálati hely...³¹

A megkisebbedett Magyarország területén kettős helyzet alakult ki: bizonyos térségekben jelentős számú tanerőfelesleg jelentkezett (az említett Borsodban, emellett Budapesten és környékén³² vagy éppen az Észak-Dunántúlon). Az érintett tankerületi főigazgatók, sőt, a helyi nemzeti bizottságok is saját hatáskörükben is elkezdtek rendezni a tanítók helyzetét (visszarendelték őket a korábbi állomáshelyükre, vagy a közelben osztották be őket stb., a nem okleveles tanítókat akár el is bocsátották). A beosztásoknál a szociális szempontokon belül figyelembe vették azt is, hogy családos emberről van-e szó. Pedagógiai szempontból viszont előnyt is jelentett a tanerőfelesleg: 25-30 fős osztálylétszámok alakultak ki,³³ és egyes jelentések szerint a tanulók „aránylag nagyon rövid idő ellenére is kitűnő eredményt mutattak fel”.³⁴

A kormány folyamatosan azt propagálta, hogy az állam minden alkalmazottját a lehető legrövidebb időn belül el kívánja helyezni. Ezt kiegészítették azzal, hogy többnyire az eredeti állomáshelyekre való visszahelyezést prioritizálják (ez a rendelkezés is összekapcsolódott a budapesti lakosság számának csökkentési szándékával). Igyekeztek a trianoni országhatáron belülről érkezett menekülteket az eredeti állomás- vagy lakóhelyükre visszarendelni. Viszont azoknak, akiknek az állomáshelye a trianoni határokon kívül esett, az első időszakban semmiféle kielégítő felvilágosítást nem tudtak nyújtani.³⁵

31 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-7000-1945.

32 A Budapesten és környékén élő pedagógusok paradox módon nehezebb helyzetbe jutottak „vidékre” került társaiknál, ugyanis a háborús események – az ostrom elhúzódása – folytán nagy részük nem kapta meg a márciusi, sőt sokan a januári és februári illetményüket sem. Szűcs 1997, 316. p.

33 Korábban nem volt ritka az 50 feletti osztálylétszám.

34 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-55315-1945., valamint: uo. -30366-1945. és uo. XIX-I-1-f-3. tétel-87093-1945. A tanfelügyelők ún. „Benépesítési kimutatás” nevű nyomtatványokon kötelesek voltak jelezni az állami és nem állami iskoláknál rendszeresen működő tanítókon kívül a szabad-szágon lévő stb. tanítókon kívül a fogoly, az elmenekült és a beosztott menekült tanítókat is.

35 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-1731-1945.

A helyzet rendezésének szándékával Teleki Géza kultuszminister január közepén kiadott egy rendeletet a közoktatásügyi igazgatás megszervezéséről. Ennek 4. §-a a menekültek beosztásáról szól: „A tankerületi főigazgató ideiglenesen beoszthat a hatálya alá tartozó tankerületekhez olyan tanítókat és tanárokat, akik az 1937. évi december hó 31-én fennállott országhatáron túlról, de a visszacsatolás folytán magyar közigazgatás alá tartozó területekről jelentkeznek szolgálattételre, amennyiben azt szükségessé teszi a tanulók létszáma és a szakszerűség szempontja. [...] A foganatosított beosztásokról a tankerületi főigazgató a VKM-hez jelentést tesz.”³⁶ A rendeletet tudomásulvétel és „hasonló értelmű intézkedés végett” megküldték az egyházi főhatóságok számára is.

E rendelet hatására az illetékes tankerületi főigazgatók már jogszerűen intézkedhettek a menekültek be- és átosztásáról.³⁷ Itt is leszögezendő, hogy jelentéseikben mindig hangsúlyozták, hogy a „trianoni határon túlról érkezett”, állami és nem állami tanerők esetében a szociális szempontokat messzemenően figyelembe vették.³⁸ A tankerületi főigazgatók – az említett rendeletben foglaltaknak megfelelően – egy ideig hivatalos felterjesztésben jelentették a VKM-nek a beosztások adatait (gyakran a tanítók által megadott igazoló nyilatkozatokkal egyetemben). A VKM ezeket az intézkedéseket utólagosan tudomásul vette, és erről válaszlevélben értesítette is a beadót. Ezt az eljárást decemberben változtatta meg, amikor a beosztási tájékoztatásokat a „munka könnyítése és takarékoság céljából” már nem válaszolták meg. Ha a VKM 30 napon belül nem adott ki ellenkező értelmű leiratot, a beosztás jóváhagyottnak volt tekinthető.³⁹ Mivel ezek után is lehetséges volt, hogy valahol tanárhiány vagy tanárfelesleg alakul ki, a főigazgató akár korábbi döntését is felülbírálvá oda saját hatáskörben kinevezhetett vagy elmozdíthatott tanerőt – az ideiglenesség ezt is jelentette.

A legtöbb ekképpen beosztott pedagógus „helyettesítéssel ideiglenesen megbízott” alkalmazottnak minősült (népiskolákhoz kiegészítőképpen beosztottak, iskolaév közben megüresedett állami állásra beosztottak, szabadságon lévő tanerők végleges helyettesítésével megbízottak, egyházi hatóságok alatti iskolánál szervezésben lévő állásra alkalmazottak, Erdély-részen működött, külön rendelkezéssel beosztott tanítók).⁴⁰

1945 második felében más jellegű probléma keletkezett, mégpedig az, hogy egy-egy menekült tanító az állomáshelyét többször is változtatni volt kénytelen, ugyanis a helyettesített tanító – többnyire a hadifogságból – visszatért, és szeretett volna visszatérni az állásába. Természetesen az ilyesmi feszültséget eredményezett. Az elvándor-

36 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 56000 VKM számú közoktatásügyi igazgatás megszervezése tárgyában. (Magyarországi Rendeletek Tára, 1945. 79. évfolyam, I. kötet.)

37 Pl. MNL OL XIX-I-1-f-51-3. tétel-33733-1946.

38 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-39569-1945.

39 Pl. MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-28600-1945., valamint: uo. -83115-1945.

40 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-64151-1945.

lasi hullámot erősítette az is, hogy az állami tanítók „jó része” felekezeti népiskolához nem kívánt tartósan elhelyezkedni, valamint az is előfordult, hogy üresedés esetén oda korábbi állami tanítót az egyházközség nem választott meg. A tankerületi főigazgatóknak néha szinte erővel kellett fellépniük, hogy a beosztások megtörténjenek, és a tankerületben ne legyen tanerőhiány vagy éppen tanerőfelesleg. E jelenség elindított egy folyamatot: a helyettesítés helyett a jogilag megüresedett állásokba kezdték kinevezni a menekült tanítókat.⁴¹

1945 áprilisában komolyan félték attól, hogy az ország keleti feléből „ezerszámra” a fővárosba és a Dunántúlra menekült pedagógus „mindent el fog követni”, hogy ne kelljen régi, kedvezőtlen beosztási helyére visszatérnie. Viszont azok, akik szívesen foglalnák el újra állomáshelyeiket a trianoni határon túl is, minden segítséget megérdemelnének, és elmaradt illetmények kifizetésével indulhatnának útnak. Támogatásukat nemcsak nemzeti érdekből, hanem megélhetésük biztosítása miatt is fontosnak tartották.⁴²

A visszacsatolt területekről kitelepített vagy elmenekült állami tanítók és tanárok helyzete azonos volt a többi állami alkalmazottéval. Volt viszont néhány jellegzetesség, amelyet figyelembe kellett venni. Az Erdély délkeleti részéből, vagyis Csík vármegyéből kitelepített tanítók és tanárok foglalkoztathatók lennének az ugyanezen területről távozni kényszerült és másutt, például a Tiszántúlon ideiglenes elhelyezést nyert lakosság gyermekeinek nevelésnél. További alkalmazásuk a csoport sorsától függően alakulna. Azok a nevelők, akik az 1940. évtől kezdődően román tanítási nyelvű népiskolában nyertek kinevezést, további alkalmazásra igényt nem támaszthatnak volna. Az akkor mutatkozó nagyfokú tanítóhiány következtében ugyanis olyan tanítók is alkalmazáshoz jutottak, akik csak négy év középiskolát végeztek és nyári tanfolyamon szereztek pedagógiai tudást. Mindemellett valamennyi egyéb menekült tanító és tanár további alkalmazás iránti kérelmét egyénileg kívánták elbírálni. Nemzetiségi politikai szempontból ugyanis arra akartak törekedni, hogy ezeknek a tanítóknak és tanároknak nagy része visszakerüljön régi állomáshelyére. Az idegen közigazgatási területen elhelyezkedni nem tudó tanítók és tanárok pedagógiai szempontból kiválónak minősülő része csak a magyar közigazgatás területén mutatkozó szükségletnek megfelelően nyerhetne alkalmazást.⁴³

1946 közepétől a VKM megpróbálta rendezni a tanítók iskolánkénti elhelyezését. Az ideiglenesen beosztott tanerők személyi adatait 1946. augusztus 10-ig jelenteni kellett, valamint, ha az iskola fenntartója nem tudta vagy kívánta tovább alkalmazni őket, szintén bejelentést kellett tenni. E tanerőket a tanfelügyelő útján felszólították az átosz-

41 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-82185-1945. és MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-7000-1945.

42 MNL OL XIX-I-1-s-1752-1949.

43 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-1731-1945. Ez a javaslat került a fentebb minisztertanácsi ülés elé, lásd: MNL OL XIX-A-83-a-24. jegyzőkönyv, 1945. április 25.

tásuk iránti kérvényezésre.⁴⁴ Természetesen arra is volt lehetőség, hogy az ideiglenes beosztási helyükön véglegesítsék őket.⁴⁵

Az előnyben részesítésre példát a hirdetések is adtak, pl. Vasvár r. katolikus egyházközsége pályázatot hirdetett a nyugdíjazás folytán megüresedett V. számú tanítói állásra, és ennek során a menekült tanítók előnyt élveztek.⁴⁶

A legjellemzőbb eseteknek a fordítottja is megtörtént: tanítói képesítés nélkül, a menekült helyzetére való tekintettel lehetett, hangsúlyozottan kivételesen, tanítói álláshoz jutni. Viszont a tanítói oklevél „záros határidőn belüli” megszerzését feltételként kikötötték.⁴⁷

1945. szeptember elején a menekült pedagógusok ügyét („szociális viszonyok mérlegelésével”), összekapcsolva a tanári álláshelyek szervezésének feladatával együttesen rendezték. A VKM mindegyik tankerületi főigazgatót kiértékelte az 1945–1946. évi új beosztásokról. A menekült és az áthelyezésüket kérő pedagógusok névlistájának megküldésével a főigazgatóknak csak kiértékelési kötelezettségük maradt. Ezzel minden korábbi intézkedés a hatályát veszítette. (Az esetleg még le nem igazolt tanerők annak befejeztéig korábbi állomáshelyükön maradtak.)⁴⁸

A beosztások a fentebb leírt módon rendben megtörténtek, az iratok átvizsgálása során jelentősebb problémával nem találkoztam – egy kivételével: gondot csak az okozott, hogy ilyen módon menekült tanerőket nem állami, tehát felekezeti iskolákhoz is beosztottak (egyébként már 1944 novembere óta, leginkább ideiglenes jelleggel).

A felekezeti iskolákhoz beosztott pedagógusok

Lévén az ország népiskoláinak többsége egyházi fenntartású, az adott egyház joggal várta el, hogy tanítója azonos vallású legyen a kenyéradó gazdájáéval. Viszont az 1945. évi rendkívüli helyzetben, a sürgős intézkedések szükségessége okán erre tekintettel lenni nem lehetett. A legtöbb egyházmegye nem emelt kifogást a beosztások módja ellen, és az állami tanügyi szervekkel egyetértésben a lehető legtöbb menekülésre kényszerített tanítót juttattak állásba.

44 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-86735-1946. Új hely igénye esetén csak vármegyét jelölhettek meg!

45 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-85480-1946.

46 *Köznevelés*, 1945. augusztus 15., 1. évf. 4. sz., 36. p. A folyóirat többi száma hasonló hirdetések tartalmazott.

47 MNL OL XIX-I-1-v-1821-1948. Egyébként a szóban forgó balassagyarmati illetőt, francia–szlovák nyelvtudása miatt, a pitvarosi szlovák tannyelvű iskolához nevezték ki.

48 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-44668-1945. Az országhatáron belül szolgálatot teljesítő tanerőket is ekkor helyezték át.

Volt azonban kivétel is: 1945 májusában Gröss József kalocsai érsek tiltakozott a más felekezethez tartozó, többnyire korábban állami tanítók beosztási módja ellen. Kifogásolta, hogy a rendelet nem tesz különbséget az iskolák jellege tekintetében, és a tankerületi főigazgatók döntésére bízta a beosztásokat. „Nem lehet kétséges ugyanis, hogy a hitfelekezeti iskolák, nevezetesen a katolikus iskolák illetékes egyházi hatóságainak és rendtartásainak megvannak a saját különleges szempontjai, melyeket a menekült, nagyrészt állami tanerőknek a katolikus iskolákhoz való esetleges ideiglenes beosztásánál figyelembe kell venni.” E szempontot, vagyis hogy a katolikus iskolába csak katolikus vallású tanító kerüljön, már alkalmazni kívánta. Az iskolák megnyitása alkalmával – a tavaszi rendkívüli körülmények miatt – az állami és egyházi hatóságok saját hatáskörükben intézkedtek a beosztásokról (az orosz katonai parancsnokság kezdetől fogva sürgette az iskolák újbóli megnyitását). Maga Gröss is elismerte, hogy korábban osztott be katolikus iskoláihoz „a trianoni határon túlról menekült tanerőket, mégpedig túlnyomórészt államiakat, a távollévő tanárok, tanítók helyettesítésére”. Azonban a rendkívüli állapotok a közigazgatás normalizálódásával rendeződni látszanak (példának a postaforgalom megindulását hozta fel). Az érsek kérte tehát a vonatkozó rendelet olyan módosítását, hogy az csak az állami, községi és izraelita tanítók beosztására vonatkozzon. A hitfelekezeti, nevezetesen a katolikus iskolák esetében a beosztás a régi jogszabályok alapján történjen: vagyis a tankerületi főigazgató csak az egyházi főhatóság kérelme, vagy előzetes hozzájárulása alapján oszthasson be más felekezeti tanerőt katolikus intézménybe. A már beosztott tanerők sorsa pedig közösen, méltányosan döntessék el.⁴⁹

Az érsek kérése azonban ekkor nem talált pozitív fogadtatásra, a minisztérium a változtatást nem tartotta időszerűnek. Álláspontjuk azon nyugodott, hogy a rendkívüli állapotok nem múltak el, ezért a rendkívüli intézkedések megtartása továbbra is szükséges. „Lényegbe nem vágó adminisztrációs műveletekkel megnehezíteni az állástalan, menekült tanárok elhelyezkedését, nem volna méltányos.”⁵⁰

Az eljárás megfelelőnek bizonyult, az állami tanítókat továbbra is beosztották a folyamatosan tanárhiánnyal küszködő felekezeti népiskolákhoz – amelyeknél enélkül talán még a tanítás is szünetelt volna. (A pécsi tankerületi főigazgató ezt ekképpen jellemezte: a hosszú idejű iskolaszünet miatt még az „analfabetizmus szomorú ténye” is újra felrémlt.⁵¹) A felekezeti iskolákba történő beosztások szükségességére a Vas vármegyei a legjellemzőbb példa. Itt, 1945 júniusában nagyjából 200 olyan menekült tanító élt, aki a trianoni határon kívülről érkezett, és korábban szinte mindegyikük állami alkalmazású volt korábban. Viszont a megyében csak 18 állami iskola volt, míg tanerő-

49 MNL OL XIX-I-1-s-5593-1945.

50 Uo.

51 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-25401-1945. és MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-49411-1945.

hiány a felekezeti iskolákat sújtotta. A bizonytalankodó tanfelügyelőt határozottan utasítani kellett, hogy a tanulók érdekében e „lehetetlen helyzetet” szüntesse meg, és minden lehetséges állásba, akár állami, akár felekezeti iskoláról van szó, helyezzen el menekült pedagógust.⁵²

A szóban forgó eljáráson kisebb módosítást azonban mégiscsak végrehajtottak: július folyamán a tanfelügyelők kérésére körlevélben pontosították a tennivalókat. A kiváltó ok banális volt: néhány tanfelügyelő és tankerületi főigazgató bizonytalankodása a jogszabályi hely végrehajtásában. Ők, attól félve, hogy a belső országrészekben fennmarad a tanítóihiány, a határszéli megyékben pedig a „tanítói túlszűfoaltság”, teljes felhatalmazást kértek arra, hogy oda irányíthassák a menekült tanítókat, ahol „foglalkoztathatók és a legszükségesebb létfenntartásukhoz a lehetőség megvan”. A minisztériumnak megint fel kellett hívnia a figyelmet, hogy minderre a hatályban lévő rendelet lehetőséget ad. Ekkor azonban minden főigazgató figyelmét felhívták, hogy a tanító válasza lehetőleg egyezzen meg a hitfelekezeti iskola azonos vallásfelekezeti jellegével.⁵³

E körlevél eljutott Grösz érsekhez is, aki – bár kifogásolta, hogy előző levelére választ nem kapott – örömet fejezte az abban foglaltakkal. Ellenben további feltételt is megfogalmazott: minden új beosztás az illetékes egyházi hatóság kérelmére, vagy előzetes hozzájárulásával történjék. Állítása szerint van olyan tankerületi főigazgató, aki már elejétől a kért szellemben tevékenykedett, viszont van olyan is, aki „sokszor létszámfeletti beosztásokat eszközöl s a beosztásról még csak nem is értesíti az illetékes egyházi főhatóságot”. A VKM ezúttal sem fogadta el az érsek kérését, és továbbra is az addigi gyakorlat mellett foglaltak állást: „nem csak azért, mert a hitfelekezeti tanítók illetményeit teljes egészében az állam fizeti, hanem azért is, mert a menekült tanítók beosztásának gyorsan, egységesen kell történnie, amit nem tehetünk függővé az egyházi főhatóságok előzetes hozzájárulásától.” Ezen álláspont a tapasztalatokon alapult: a minden esetben megteendő előzetes hozzájárulás kikérése tetemes idővesztést okozott volna. Gyakran hozzáfűzték, hogy amennyire lehetett, a felekezeti iskola és a beosztott tanerő vallásának egyezésére ügyeltek.⁵⁴ Ezúttal írtak és szeptemberben továbbítottak az érsekhez válaszlevelet: a beosztások „általában” a vallás figyelembe vételével történtek, néhány esetben azonban ettől el kellett tekinteni. Az érsek számára is érezhető kellett, hogy legyen: sürgős esetben nem fogják az egyházi hatóságokat sem előzetesen megkérdezni, sem pedig a beosztásoknál elsőrendű szempontul venni a vallási hovatartozást.⁵⁵

52 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-21401-1945

53 MNL OL XIX-I-1-f-20568-1945.

54 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-25401-1945. Ehhez hasonló, ám kisebb gondot okozott az állami szolgálatban lévő szerzetestanárok ügye, akik a trianoni határok közé érkező újabb állami iskolában kívántak tanítani. Őket, némi hezitálás után, alkalmazták. (MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-78374-1945.)

Az új tanítási év közeledtével az ideiglenes beosztás folytatásának problémáját kellett megoldani. A nyár végén, mint írták, „országszerte nyilvánul meg az az óhaj, hogy a »menekült« tanítók a lehetőséghez képest megmaradhassanak az 1945/46. iskolai évben is eddig nyert beosztásukban. Ezt a kérelmet alátámasztja a menekültek szociális érdeke.” Ezért az a döntés született, hogy az új iskolai évben is tovább szolgálhatnak az eddigi beosztási helyükön „amíg azok a tanítók, akiknek helyén a menekült tanító működik, állomáshelyüket újból el nem foglalják. Ezért kéri az egyházi főhatóságokat, hogy az ez ügyben végrehajtott intézkedéseket „meghosszabbítottnak szíveskedjék tekinteni”. Tanítói állás üresedése esetén az állás feltétlenül betöltendő, és tanítói választási eljárás (pályázat) mellőzhető lett, de az iskolafenntartó választási joga továbbra is érvényben maradt. Az alábbi mondattal zárult a körlevél: „Meg vagyok győződve, hogy az Egyházi Főhatóság is átérzi velem együtt az 1937. december 31-ike előtti határokon túlról jött tanítók elhelyezésének súlyos gondját és kérem, hogy az iskolai helyi hatóságokat ebben az iratomban foglaltakkal kapcsolatban megfelelő utasításokkal ellátni méltóztassék.” A főigazgatók is megkapták ezt a levelet azzal a kiegészítéssel, hogy a nem állami iskoláknál a tanítóválasztásokat ellenőrizték és javaslatokat is tegyenek. Megfelelő választási eljárás esetén a jóváhagyást a főigazgató nem tagadhatja meg, „azonban, ha a menekült tanító a választásnál mellőztetett, az államsegély kiutalására előterjesztést nem tehet, hanem az államsegély megszüntetése iránt kell intézkednie”. Az említett rendelet joghatályát meghosszabbították, de az eddigi beosztásokat felül kellett vizsgálni, és az esetleges felesleges tanítókat új beosztásban kellett elhelyezni. Viszont az előző évben alkalmazott (okleveles) kezdő tanítókat fel kellett menteni, és csak „különös méltánylású körülmények fennforgása esetén” nyerhetnek új beosztást.⁵⁶

A felekezeti iskolákhoz beosztott tanárok nem kerültek rosszabb anyagi helyzetbe állami társaiknál. Bár az egyház számára szintén problémát okozott, hogy az egyházi földbirtokok felosztása miatt nem tudták vállalni az ily módon beosztott tanítók illetményeit, az áthelyezésekre („átosztás”) vonatkozó javaslatokat a VKM lesöpörte a napirendről: a felekezeti népiskolához beosztott állami tanítók illetményeinek kifizetéséről „az állami népiskolához beosztott állami tanítókhöz hasonlóan kell gondoskodni”. Ezzel a kérdés lekerült a napirendről.

Az illetményeket teljes egészében folyósították, kivéve az esetleges ún. helyi javadalmakat és a lakbért. Ráadásul a szervezett álláson felül beosztott pedagógusok illetményeit a VKM teljes egészében vállalta. Ők a megválasztottaktól eltérően az áthelye-

55 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-35532-1945.

56 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-27821-1945.

zésüket is kérhették. Mindezek ellenére a jogi helyzetük még 1947-ben is csak ideiglenesen rendezettnek minősült.⁵⁷

Az állami és nem állami iskolák ideiglenes helyettesítőinek megbízatása 1946. augusztus 31-ig szólt, ezt követően a helyettesítéseket nem hosszabbították meg.⁵⁸

A hosszú távú elhelyezkedés kérdése másképp oldódott meg.

A menekült pedagógusok kérdésének rendeződése

Mint a fentiekből látható, a pedagógusok döntő többségének nem kellett félnie az állásnélküliségtől és az állásvesztéstől – az állami alkalmazotti réteg más csoportjaitól eltérően, akik a kezdetektől kinevezési nehézségekbe ütköztek. Ezt tetézte az 1946–1947. években lefolytatott közalkalmazotti létszámcsökkentés (közismert nevén: B-listázás).

Az állami „fogyókúra” csak igen kis mértékben zavarta meg a pedagógusi beosztásba helyezéseket. Bár ez a helyükről eltávozott (vagyis a nyugatra került vagy menekültnek számító) pedagógusokra kiterjedt, a menekültek esetében azonban csak azokra, akik tényleges szolgálatot nem teljesítettek. Ráadásul az elbocsátásokból teljesen kimaradtak a vallásfelekezeti iskolák tanítói. Az elbocsátások miatt egy időre viszont megnehezült egy új, másik állásba történő elhelyezkedés lehetősége.⁵⁹

E kedvezőbb helyzet oka meglehetősen egyszerű: a nyolcosztályos iskola kialakításának kötelessége tanárhiányt indukált. A 14. életévig tartó iskoláztatás és a nyolcosztályos általános iskolák megszervezésének kötelezettsége személyi feltételeket is maga után vont. Többnyire a már sokszor említett nem állami, vagyis a felekezeti iskolák küszködtek a legnagyobb nehézségekkel annak érdekében, hogy az általános iskola célkitűzését megvalósítsák. A legtöbb egyházközség szegény volt és anyagi erejének hiányában képtelen volt a legújabb fejlesztési követelményeknek eleget tenni, és igen sok esetben a személyi és anyagi feltételek hiányában építették ki az általános iskolát úgy, hogy a nevelők munkaidejét növelték meg. Ez utóbbit igazította helyre az újabb kinevezések gyakorlata.

A VKM már 1945 végén elkezdte annak felmérését, hogy mennyi tanítói állást kell szervezni. A tanítói állások „szaporításának” megoldásáig ezt a kérdést a menekülttanítók tervszerű elhelyezésével kellett, átmenetileg, megoldani.⁶⁰

57 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-8727-1945., MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel- 36004-1947. Valamint: MNL OL XIX-I-1-v-i. sz. n. -231-1947.

58 MNL OL XIX-I-1-f-533. tétel-93118-1946.

59 MNL OL XIX-I-1-f-51-3. tétel-Létszámcsökkentés-1946-1947. Valamint: MNL OL XIX-I-1-g-51-3. tétel-64498-1946.

60 Köznevelés, 1946. január 1., 2. évf. 1. sz., 16. p.

A fő cél az üres állások betöltése maradt, az elégtelen ellátottságú települések igényeinek kielégítése. A tanítói kinevezési ügyekben menekült tanítót mellőzni nemhogy nem lehetett, sőt, előnyt is élveztek abban az esetben, hogy megválasztásánál egy eddig állásban nem volt tanerővel versenyeztek. Ráadásul több okból kifolyólag tanerőhiány lépett fel: a B-listázások és az 1-2-3 tanerős iskolák 2-3-4 tanerőssé fejlesztése okán új tanítói állásokat kellett szervezni. Emiatt a menekült tanítók helyben maradása elé kevés akadály gördült.⁶¹ Az is előfordult, hogy még csak tervbe vett új általános iskolához kérték a helyi tanítók meghagyását. Ilyet azonban a VKM nem engedélyezett: „oly nagy a tanítóhiány” (1946 közepén vagyunk!), hogy a meglévő iskolákhoz kellett a lehetséges tanítókat beosztani.⁶²

A nyolcosztályos iskolák szervezése 1946 közepétől lett a leggyakoribb, és ezt követően váltak elterjedté. Röviden, szó szerint kimondva: minden tanítóra szükség volt. Sőt, a menekült pedagógusoknak „köszönhető”, hogy az újonnan szervezett, valamint a létrejött nyolcosztályos iskolák tanerőszükségletét biztosítani lehetett.⁶³ (Az arányos tanárelosztásról ismeretes egy adatbekérő felhívás 1948-ból. A részletes bekérő adatlapból csak az az érdekes, hogy azon fel kellett tüntetni, hogy mennyi menekült állami népiskolai nevelőt [tanítót, tanárt stb.] osztottak be az adott iskolába, és a nem állami népiskolai tanítók, sőt a nem menekült tanítók számát is meg kellett adni.⁶⁴)

Noha nem magas számban, de 1947-ben továbbra is folyamatosan érkeztek a határon túlról pedagógusok. A népcsereregymény alapján érkező tanítókon túlmenően Románia területét hagyta el a legtöbb pedagógus. Az ő távozásuk okait a következőkkel magyarázták: gyakrabban a kiutasítással való fenyegetés, ritkábban a kiutasítás, állásból való elhelyezés vagy annak kilátásba helyezése. Őket is igyekeztek állásba helyezni, de kevésbé magától értetődő, módon, nem automatikusan kapták meg beosztásukat. Oka, hogy a „magyar nyelvű oktatásnak Erdélyben való további biztosítása szempontjából rendkívül veszélyesnek tartották” az átjövetelt. (Sőt, a Bolyai Tudományegyetem tanárainak itteni alkalmazása esetében az lesz a következménye, hogy az erdélyi magyar egyetemen többségben román nemzetiségű tanárok fognak előadni.⁶⁵) Ekkor már bevett eljárás volt, hogy állami tanítókat és tanárokat csak állami, felekezeti iskolai pedagógusokat pedig csak felekezeti iskolákhoz osztottak be. Abban viszont nem történt változás, hogy inkább a vidéki szolgálati helyekre igyekeztek őket

61 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-1945-1946. és MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-93164-1946. Több helyről jelentették, hogy a még ideiglenesként kinevezett tanítók „megtelepültek”, gazdálkodásba fogtak.

62 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-91012-1946.

63 *Köznevelés*, 1947. április 15., 3. évf. 8. sz. Így épült újjá egy népoktatási kerület. 166–167. p. A cikk a Fejér vármegyei iskolaviszonyokat elemezte.

64 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-56850-1948. Sajnos a beérkezett adatlapok sorsa nem ismert.

65 MNL OL XIX-I-1-e-Romániából átjövő...-101702-1947.

terelni. A nevelők arányosabb elosztása, az állami iskolák tanerővel való egyenlő elosztása érdekében később is történtek intézkedések, ekkor már azonban a menekültek áthelyezése nem lett hangsúlyos cselekedet, csupán a családi vagy szociális körülmények befolyásolták az eljárásokat.⁶⁶

Végeredményben sem a hadifogságból visszatérő tanítók állásaikba való visszahe-lyezése, sem pedig a B-listázás nem eredményezett jelentős fennakadást a menekült pedagógusok munkahelyi véglegesítésénél, és álláshelyükre az 1948 júniusában tör-tént egyházi iskolák államosítása sem jelentett veszélyt.

A menekültkérdéshez tartozik még a külföldön szerzett oklevelek, bizonyítványok elismerésének ügye – amely éppen a népegyezmény következtében vált napi prob-lémává.

Természetes, hogy a közszolgálatban való alkalmazáshoz külföldön szerzett bizo-nyítvány is elfogadható, ha azt belföldön honosították. Ezt viszont nem volt könnyű beszerezni, ezért azokkal szemben, akik „méltánylást érdemlő kényszerítő körülmé-nyek hatására Magyarország jelenlegi területére költöztek”, könnyítéseket vezettek be. A csehszlovák, román vagy jugoszláv tanintézetekben szerzett okleveleket és iskolai bizonyítványokat, mind a képesítés, mind pedig a tanulmányoknak belföldön való foly-tatása szempontjából honosítási eljárás nélkül is egyenlő hatályúak minősítették. (Még 1950-ben is volt kérvény külföldi tanítói képesítő bizonyítvány érvényesítésére. Ezeket a vonatkozó kormányrendelet alapján a népiskolai tanítói oklevéllel egyenértékűnek fogadták el.⁶⁷) Egy komoly aggály merült fel, mégpedig hogy „tömegesen fognak átjönni olyanok, akik bizonyítványainak elfogadása nem kívánatos nálunk”. Ezért határt szab-tak, 1951. szeptember 1-jét. Ezt követően már csak az országok közötti kétoldalú egyezmények szabályozhatták az oktatási okiratok elfogadásának rendjét.⁶⁸

A felvidéki menekült pedagógusok különleges helyzete

A csehszlovákiai magyarüldözés okozta tömeges menekülthullámban számos társadal-mi réteg és foglalkozás volt megtalálható,⁶⁹ az egyik legjellegzetesebb részükről, a pedagógusokról azonban máig keveset tudunk.

66 MNL OL XIX-I-1-f-51-3. tétel-12827-1947. Valamint: *Köznevelés*, 1947. február 1., 3. évf. 3. sz. Menekült nevelők beosztása. 40. p.

67 MNL OL XIX-I-1-j-E 1200-3S-1950.

68 XIX-A-83-a-266. jegyzőkönyv, 1948. december 10. (A 12 570/1948. Korm. rendelet a *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. december 15-i 275. számában jelent meg. Valamint lásd még: XIX-I-1-s-3-3. tétel-14544-1948.

69 Pl. a felsőoktatási hallgatók. Lásd erre: Keresztes 2009.

A menekülés időszaka is alapos feldolgozásra, sok tanítói sors pedig feltárára vár. E fejezet elején csak néhány, ám jellemző példát mutatok be, a berendezkedő új csehszlovák állam a magyarságot az értelmiségétől megfosztani kívánó törekvések, kegyetlen üldözések áldozatainak beszámolóiból.

Egy polgári iskolai tanárnő férjét katonai szolgálatra hívták, ő pedig, mint írta, a „hadművelési kiürítés folytán hagytam el állomáshelyemet, hova már vissza nem térhetek, minden holmim az utolsó darabig ottveszett – keserves munkám keresménye. Kislányommal – hét éves volt – menekültünk el, férjem közben 1944. december 11-én eltűnt.” Kőszegen kapott egy távollévő tanító álláshelyére ideiglenes kinevezést, és e városba kérte és kapta meg új kinevezését is.⁷⁰

A VKM miniszterétől új állást kérő férfi tanító beszámolója szerint „magyarságom miatt a csehszlovák hatóságok a korponai munkatáborba hurcoltak, s 1945. június 29-től 1946. február 13-ig ott fogva tartottak”. Utána bíróság útján minden ingó és ingatlan vagyonát elkobozták. „A végsőkéig kitartottam a Felvidéken – írja –, tovább már sem anyagilag, sem idegileg nem bírom.” Szintén tanári kinevezést kért.⁷¹

Egy gimnáziumi tanár 1945. júliusi levele szerint egy szem gyermekét még 1944 júniusában Késmárkra, a nagyszülők oltalma alá küldte. A háborús körülmények miatt minden hazahozatalra irányuló próbálkozás kudarcot vallott, a háború befejeződése után pedig „sem levél, sem telefon, sem távirat összeköttetést Késmárkkal nem lehet kapni és feleségem állandó fia utáni kesergése kibírhatatlan, a gyermekért át kívánnák utazni, hogy hazahozzam” – írja. Ennek elérésére útlevelet igényelt.⁷²

Kassáról menekült két nőtestvér egyik tagja így írt: „Mindkettőnknek egy élet munkájával szerzett minden ingósága ott maradt, néhány darab ruhával jöttünk ki. A legnagyobb nincstelenségben, otthon nélkül külön-külön küszködünk.” Egy helyre kérték kinevezésüket, s miután Sátoraljaújhelyen éppen üresedés történt két polgári iskolában a rajztanári állásokban, az „anyagilag tönkre ment” testvérek oda kérték kinevezésüket.⁷³

A három, Pozsonnyal szemben fekvő község Csehszlovákiához csatolásának is van menekültügyi vonatkozása. A községek csehszlovák hatóságoknak való átadásakor (szó szerint: „a megszállás napján”) a dunacsúni iskolában bevezették a szlovák tanítási nyelvet. Az addig ott tanító magyar tanítónőnek, mivel sem szóban, sem írásban nem bírta ezt a nyelvet, „helyzete lehetetlenné vált”, sőt Csehszlovákiát is el kellett hagynia – az ő esetében is az ingóságok hátrahagyásával. A VKM rendkívüli segílyt adott magyarországi beilleszkedésére elősegítésére.⁷⁴

70 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-34482-1945.

71 MNL OL XIX-I-1-e-52-1. tétel-102968-1946.

72 MNL OL XIX-I-1-e-10-1. tétel-30 970-1945.

73 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-39872-1945.

74 MNL OL XIX-I-1-f-53-1. tétel-161 518-1947.

A Felvidékről átmenekült pedagógusok sorsát kezdetben a tanfelügyelők igyekeztek nyomon követni. A leginkább érintett Komárom vármegye tanfelügyelője így jellemezte a helyzetet: „[a menekültek] nagy tömege ott vesztegel tétlenségre és bizonytalanságra kényszerítve, ahol éppen a határon áttették, és nem tudja, merre menjen. Komárom városába a kiutasított tanítók napról-napra jönnek, a legtöbb csak kézi csomagokkal. A fölősleges tantermek, pincék zsúfolva vannak. Ez utóbbiakban a gyermekes családok tovább szenvedik a háborúra emlékeztető szenvedést.” Mivel Komárom több menekültet befogadni és ellátni nem tud, kérte, hogy a menekülteket olyan helyre irányítsák, ahol rájuk szükség van, és ahol „a legszükségesebb létfenntartásukhoz lehetőség van”.⁷⁵

A Csehszlovákiából kiutasított felekezeti és községi tanerők elhelyezése kizárólag nem állami (vagyis felekezeti) iskolákhoz történt, az illetmények – az államsegély – 100%-os biztosításával.⁷⁶

Az átosztások során a korábban már említett belső területek jöhettek szóba – kivéve Budapestet és az azt körülvevő településeket. Budapest és környékének túlszűfolt-sága érthető: a pedagógusok nagyobb része már akkor itt óhajtott egzisztenciát alapítani. Ez azonban racionális okokból nem volt lehetséges, legalábbis nem mindenkinek. Az ilyen irányú kérések nagyon sok esetben elutasításra kerültek. Tanulságos példája ennek a kispesti eset. 1945 júliusában Kispeszt város Nemzeti Bizottsága panaszt tett az illetékes tanfelügyelő ellen, a tanfelügyelő ugyanis több kispesti születésű, ám az „1937-es” határon túli állomáshelyeiket elvesztett, majd szülővárosába visszatért pedagógust nem volt hajlandó Kiszpestre kinevezni. A tanfelügyelő egy irodalmias tartalmú válaszvélben magyarázta meg döntésének okát. Hitet tett amellett, hogy az ő feladata is az „országot újból felépíteni, népünket felemelni és egy új szebb világba bevezetni”, és e munkában senkire és semmire tekintettel nem lesz, egyedül és kizárólag a „nemzet és nép érdekeit” fogja szem előtt tartani. Hivatala átvétele után tájékozódott a Pest környéki tanítók helyzetéről. Mint megállapította, Budapest közvetlen környékén a tanítók 80–90%-a nő, és ezek is fiatal hajadonok. Ezért határozta el, hogy Pest környékéről az ideiglenesen beosztott fiatal, hajadon tanárnőket egy távolabbi állomáshelyére helyezi át, azért, hogy a helyükre több családos, gyerekekkel bíró tanerőt hozhasson. Ez lehetővé tenné a családos tanítók gyerekeinek felneveltetését és megfelelő taníttatását. Mint kijelentette: ő maga is végigjárta a tanítók „göröngyös” országútját, ezért tudja, mit jelent tanyán vagy falun „felejtett” tanítónak lenni („tragikus, szomorú, örömtelen, állandóan gyötrődő” élet ez, sorolta szenvedélyesen). A tanítók áthelyezését

75 MNL OL XIX-I-1-f-51-3. tétel-110002-1947.

76 MNL OL XIX-I-1-f-53-3. tétel-37206-1947. A nem állami iskolához beosztott tanítókat egyébként a nem állami tanítók illetményhivatali törzslapjára kellett felvenni, de az ilyen esetben szokásos helyi javadalom rovatait üresen kellett hagyni. (MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-36004-1945.)

a menekült és a többgyermekes tanítócsaládok iránt érzett részvéte is indokolta. Az áthelyezett tanerők „a Felvidékről, Erdélyből és a Délvidékről kerültek Kiszpestre, mint a város szülöttei, hogy ott várják meg a felszabadulás időpontját. A tanerők még rövid idővel ezelőtt boldogok voltak, a Kárpátalja vagy Erdély gyönyörű, de a legelhagyatottabb helyére is kineveztetettek állami tanítónőkké; ma viszont ragaszkodnak szülőotthonukhoz, ahová állomáshelyükről menekülve minden ingóságukkal visszatértek. [...] Méltányos tehát az, hogy ezek a tanítónők adják át helyüket [a] menekült több családos tanítóknak.” Mindezek okán kérte döntésének helybenhagyását. A minisztérium végül kompromisszumos megoldást igyekezett elérni: elismerte a tanfelügyelő döntéseinek jogosságát, néhány esetben azonban kérte a felülvizsgálatot. Azok részére, akik Kiszpesthöz úgymond „szorosabban kötődnek”, az áthelyezés hatálytalanítására adtak utasítást.⁷⁷

A VKM átvette azokat a pedagógusokat is, akiknek megélhetési okoknál fogva kell vagy kellett elhagyniuk Csehszlovákiát, de csak akkor, ha előtte megszerezték a Belügyminisztérium beutazási engedélyét.⁷⁸ A már beosztott nevelőknek – akár állami, akár felekezeti iskolánál működtek – a Minisztertanács engedélyezte a beköltözést,⁷⁹ és minden megmaradt ingóságuk áthozatalát. A Belügyminisztérium azonban vonakodott az engedélyeket kiadni, ezért a VKM-nek meg kellett sürgetni az eljárás lefolytatását. Ezen túlmenően a sürgetés során alkalmazott kifejezések az érdekesek és sokatmondóak: „tragikus helyzetű” és „sebzett lelkű emberek”, akik „nem tudják családjukat és ingóságait áthozni, hogy elsodort, nyugtalan életüket valamilyen módon rendezzék”.⁸⁰

A felvidéki tanítók esetében szintén jellegzetesség, hogy 1945-ben egy rendeletmódosítás értelmében⁸¹ beszámították az 1938 és 1944 közötti szolgálati idejüket, nem véve figyelembe, hogy megvolt-e a tanítói okiratuk, vagy csak tanítói érettségi bizonyítványuk voltak. Ez viszont hátrányos helyzetbe hozta a többi tanítót, és egy év plusz előmenetelre jogosította fel a felvidéki nevelőket. Ennek ellensúlyozására a minisztérium elrendelte, hogy a felvidéki tanítók fizetési besorolásának számításából egy évet le kell számítani. Ezzel egyenrangúvá vált minden Magyarországon tevékenykedő tanító, függetlenül attól, hogy hol szolgált korábban.⁸²

Az áttelepítési listára felvett felvidéki tanítók esetében váratlan – és egyben negatív – fejlemény is akadt. Egy idő után az illetékesek felfigyeltek arra, hogy sok esetben

77 MNL OL XIX-I-1-g-51-3. tétel-54677-1945.

78 MNL OL XIX-I-1-e-39-1. tétel-95916-1947.

79 1947. március 19-i minisztertanácsi ülés.

80 MNL OL XIX-I-1-e-52-2. tétel-76513-1947.

81 Lásd a már említett 2500/1945. M. E. számú rendelet.

82 MNL OL XIX-I-1-f-3. tétel-20568-1945.

visszaélnék e rendelet meglehetősen tág értelmével. A nevelők bejelentkeznek, megvárják, míg az Illetményhivatal részükre 1946. augusztus 1-től kiutalt illetményeiket folyósítja, és legtöbbször engedély nélkül, utólagos bejelentéssel visszamennek eredeti állomáshelyükre. Van olyan is, aki beosztási helyén még nem működött, de 1946. március 1-je óta felveszi a fizetését, míg ugyanakkor Szlovákiában is állásban volt. Az intézményes áttelepítés előtt érkező menekültek vagy szökvé, vagy 2-3 napi gazdasági határátlépővel jönnek át. Ők biztosítani kívánják szolgálatba állításukat, sőt a jó helyeket, s mire „a magyarságuk mellett végsőkéig kitartó jó magyar nevelők átjönnek, a szemfülesek már elhalászták előlük [a] munkásságuknak megfelelő helyet”. 1946 második felében nagyon sok ilyen, „helybiztosító” jellegű áttelepüléssel találkoztak, például az átjövétel és a beosztás után rövid szabadság címén újra visszatérnek Csehszlovákiába és vagy szabályos beutazási engedélyt szereznek, vagy felvétették magukat az áttelepítendő listájára. Eközben hosszabb idő telik el, és a beosztási helyén az elhúzódó távolléte nyilvánvalóan zavarokat okozott. Jellemző maradt, hogy családjuk és ingóságai odaát maradtak addig, amíg beosztást nem kapnak, valamint a csehszlovák hatóságok ez után kiengedik a hozzátartozóikat. „A háborús és az azt követő inflációs mélypontot végigszenvedett hazai tanítóságunk[nak] és tanárságunknak ugyanakkor nem tudunk 1-200 forintos segílyt kiutalni, kénytelenek vagyunk síró, jogos kéréseiket »fedezet hiányában« visszautasítani. Természetes, hogy nem hagyják szó nélkül azt, hogy amikor az ingyen vasúti jeggyel odautazó felvidéki kartársaik felveszik az 1500-1800 forintokat és még meg sem kezdték munkájukat.” A visszaélések megszüntetésére a VKM az egy adott tanerő beosztása után személyes jelentéstételt kért az álláshely elfoglalásáról.⁸³

Az oklevelek elfogadása ügyének is van felvidéki vonzata: az onnan menekültek esetében elfogadták és minden alárendelt intézménnyel elfogadtatták a hivatalos dokumentumaik egyszerűsített fordítását is. (Érdemes az indokolást idézni: „Részben a csehszlovák magyar lakosságcsere egyezmény, részben pedig az újra Csehszlovákiához került magyarság embertelen szenvedései következtében igen sok tanító, tanár, tanügyi alkalmazott, nép- és középiskolai tanuló, valamint egyetemi és főiskolai hallgató kerül át a határon. Talán mondanunk sem kell, hogy ezeknek a szociális viszonyai igen kedvezőtlenek, éppen ezért mindent lehetővé kellene tenni, hogy itteni boldogulásukat s elhelyezkedésüket elősegítsük, fölösleges kiadásoktól pedig megkíméljük.”⁸⁴)

Az áttelepített felvidéki magyarok iskoláztatástörténete egy másik, pedagógiatörténelmi tanulmányba illene. Ide csak az kívánczik, hogy az oktatási hatóságok igyekeztek elősegíteni az áttelepítettek iskoláztatásának megindítását a beosztott menekülttanítók (tanárok) vezetésével indított tanfolyamok szervezésével. Ha a szülők zárt tömbben települtek át vagy ugyanabban a községben (ún. vendéglátó szülőknél) gyer-

83 MNL OL XIX-I-1-s-5-1. tétel-824-1945.

84 MNL OL XIX-I-1-e-39-3. tétel-108013-1946.

mekeket nagyobb számban helyeztek el, ilyen tanfolyamokkal kellett áthidalni a tanulmányainak folyamosságát.⁸⁵

A leggyakoribb elhelyezési típusnak mégis az bizonyult, amikor a Felvidékről menekülteket – a nyelvtudás okán – a lakosságcsere folytán eltávozott szlovák nemzetiségű tanítók helyére nevezték ki. Főleg a legnehezebb, 1946/47. iskolai évben sikerült a szlovák nyelvű iskolák „égetőnek” és „ijesztő méretűnek” nevezett tanerőhiányát⁸⁶ kinevezésekkel és óraadói megbízásokkal valamennyire enyhíteni. Nagy gondot jelentett, hogy „azoknak a kinevezett állami tanítóknak a száma, akik a szlovák nyelvet annyira bírják, hogy azon tanítani is képesek és a szlovák tanítási iskolákban való tanítást el is vállalják, igen kevés”. Mivel az áttelepítés 1947 őszén még nem fejeződött be, az egyelőre itt maradt szlovák ajkú gyerekek szlovákul tudó tanerővel való ellátása menekült tanárokkal történt. Ezt, vagyis a szlovák gyerekek folyamatos tanítását biztosítani kellett, a magyar szervek pedig ennek „nemzetiség- és külpolitikai jelentőségét” ki is hangsúlyozták.⁸⁷ A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság kimondottan felvidéki tanerők kiküldését kérte Békés vármegyébe, a megürült nevelői helyekre (két helyre románul tudó személyt kértek...)⁸⁸ Megjegyzésre érdemes, hogy az iskolákban akkoriban még kötelező hittanoktatáshoz a hittanoktató kijelölésére is a fentiekhez hasonló megoldást kellett találniuk, kiutasított, szlovákul tudó lelkészek beosztásával.⁸⁹

(Érdekesség, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban szervezett Néprajzi Tár – egy néprajzi gyűjtőhálózat kiépítése okán – kikérte a „Szlovákia területéről” kiűzött, áttelepített stb. tanárok és tanítók cím- és névjegyzékét, ugyanis a „volt felvidéki tanítók és tanárok jó része néprajzi érdeklődésű és a néprajzi gyűjtésekben eredményesen felhasználható”. A kimutatást megkapták.)⁹⁰

Összegzés

A menekült pedagógusok ügye egyszerre volt tragikus és ugyanakkor szerencsés is. Tragikus, mert szinte mindent hátrahagyva kellett új lakóhelyet keresniük, új életet kezdeniük a háború utáni bizonytalanságban. Szerencsés amiatt, hogy a nyugatra került vagy a hadifogságban szenvedő kollégáik álláshelyén ideiglenesen beosztást nyerhettek, majd pedig az új iskolaszervezés időszakában végleges kinevezésben részesültek.

85 Köznevelés, 1946. december 15., 2. évf. 24. sz., Közlemények. 21. p. Valamint: MNL OL XIX-I-1-e-178-1. tétel-Csehszlovákia-100488-1947.

86 A leírások szerint voltak olyan helyek, ahol 4-500 tanulóra 5-6 tanító jutott.

87 MNL OL XIX-I-1-e-39-1. tétel-135 751-1947., valamint uo. -187 547-1947.

88 MNL OL XIX-I-1-e-51-3. tétel-23888-1947.

89 MNL OL XIX-I-1-e-39-1. tétel-158 913-1947.

90 MNL OL XIX-I-1-e-52-3. tétel-90128-1947. A lista másodlatát az aktánál nem tartották meg.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL K 755 Körrendelet-gyűjtemény
MNL OL XIX-A-83-a
MNL OL XIX-I

Irodalom

- L. Balogh Béni 2015. Impériumváltások Erdélyben és az 1944–1945-ös fordulat. *Korunk*, 26. évf. 5. sz. 72–79.
- Bimba Brigitta 2020. Kárpátaljai menekültek és repatriánsok. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 55. évf. 3. sz. 22–31. p.
- Bukovszky László 2007. Menekültügy Komárom vármegyében a második világháború végén. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 9. évf. 2. sz. 37–51. p.
- Gutai István 2016. *Földönfutók, hontalanok: menekülés Bácskából 1944–45*. Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány.
- Keresztes Csaba 2009. A felvidéki menekült magyar diákok magyarországi tanulmányai 1945–1949 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. 2. sz. 3–23. p.
- Szűcs László (szerk.) 1997. *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15. „A” kötet*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Tóth Ágnes 1993. *Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- G. Vass István 2007. A menekültügy kezelése Magyarországon 1945–1946-ban. In Molnár Imre–Szarka László (szerk.): *Ott hontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Kecskés László Társaság–MTA Kisebbségkutató Intézet, Komárom.

CSABA KERESZTES

REFUGEE TEACHERS IN POST-WORLD WAR II HUNGARY, WITH SPECIAL REFERENCE TO THOSE FROM THE NEWLY-FORMED CZECHOSLOVAKIA

After the Second World War, a significant number of refugees arrived in Hungary, most of them expelled from their homelands or places of service by the neighbouring states. Among them, the case of the pedagogues was peculiar: they had to leave almost everything behind and find a new place to live and start all over again, but they were also lucky compared to their colleagues in the civil service, as they were temporarily assigned to the posts of their colleagues who had left, died, or were taken prisoner of war, and then were permanently assigned to the posts during the period of the organisation of the eight-grade school. The situation of refugee pedagogues from Czechoslovakia was even more peculiar.

MIKLÓS DÁNIEL

Aktivizmus bármilyen irányba

Vázlat Schultz Ignác második világháború alatti tevékenységéről

DÁNIEL MIKLÓS

Activism in Any Direction. A Sketch of Ignác Schultz's Activities During the Second World War

Keywords: Czechoslovakia; Hungary; emigration; activism; World War II; Zionism

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.04>

Mára gyakorlatilag a feledésbe merült Schultz Ignác¹ neve, noha az első Csehszlovák Köztársaságban és a második világháború alatt is kifejezetten aktívan volt jelen a közéletben. Igaz, a keretek mindkét esetben eltérőek voltak: 1920–1938 között a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt magyar szekciójának vezetőjeként, újságíróként, később országgyűlési képviselőként működött, majd az első bécsi döntést követően emigrált. A második világháború alatt a csehszlovák emigrációhoz állt közel, és dolgozott újságíróként az Amerikai Egyesült Államokban.

Jelen írás Schultz életének 1938–1940 utáni időszakára vonatkozóan kíván adalékokkal szolgálni: Simon Attila ugyanis 2013-ban megjelent könyvében (*Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*) részletesen írt az első köztársaság alatti, különösen a Csomor István és a Schultz által képviselt önfeladó aktivizmusról. Kutatásának időhatára a csehszlovák állam szétesésének az időszaka. A kötetet lezáró kitekintésben Schultz további sorsáról röviden szól, meglátásunk szerint azonban a korábbi nyomdász-újságíró-politikus további fordulatokat tartogató munkássága is megérdemel néhány sort.²

1 Vezetéknévét többféle formában használták (Schultz, Schulcz, Schulz) az évek folyamán. Jelen írásban a „Schultz” írásmódot követjük.

2 A kutatómunkát nagyban segítette – egy korábban vizsgált téma kibővítését tette lehetővé –, hogy az *Arcanum Digitális Tudománytár*on és a *Hungaricana Közgyűteményi portálon* számos, a magyar diaszpóra és emigránsok által megjelentetett periodika vált elérhetővé. Az említett sajtótermékek eddig még jóformán kiaknázatlan forrásanyagot jelentenek nemcsak a diaszpóra, hanem a magyarországi és csehszlovákiai magyar emigráció történetének kutatásához.

Schultz aktivizálódása az Egyesült Államokban 1941 folyamán

Az 1938 őszen Csehszlovákiát érintő események Schultzot arra készítették, hogy többmagával elhagyja az országot, amire 1938. november 2-án került sor. (Simon 2013, 176. p.)³ A körülmények ugyanakkor tisztázatlanok, mivel van olyan lap, amely október végére teszi a távozását.⁴ Abban azonban gyakorlatilag mindegyik sajtótermék, megnyilvánulás egyetért, hogy Schultz olyan pénzzel hagyta el az országot, amelynek felvételéhez nem volt joga (szó esik szakszervezeti és pártkasszáról, valamint 150 ezer és egymillió csehszlovák korona közti összegről). A korabeli híradások egyöntetűen arról szólnak, hogy Schultz Párizsba emigrált, majd Oslóban telepedett le ideiglenesen.

A norvég fővárosban töltött ideje alatt már bizonyíthatóan aktív volt: „együvé szervezte a magyar menekülteket, lapot adott ki és sok veszélyben lévő bajtársat segített át a Hitler-pokolból” – írta Schultz norvégiai időszakáról *Az Ember*.⁵ A kérdéses cikkből vett idézetre ráerősít Schultz Böhm Vilmosnak írt levele 1939 szeptemberéből, amelyben tevékenységének számos részletére tér ki: kapcsolattartás emigráns szociáldemokratákkal (például: Surányi Géza, sőt: Wenzel Jaksch szudétanémet politikus), egyben önmaguk megszervezése, valamint cikkek írása. (Szabó–Szűcs [szerk.] 1997, 165–166. p.) Oslói tartózkodásának végül Norvégia német megszállása vetett véget: amerikai vízumhoz folyamodott, amelyet már Helsinkiben kapott kézhez.⁶

Schultz és felesége 1940 novemberében érkezett meg Finnország, a Szovjetunió és Japán érintésével az Egyesült Államokba, egészen pontosan San Franciscóba. Nem tervezett Kaliforniában maradni, hanem hamarosan lányához utazott Clevelandbe a feleségével, majd mindhárman New Yorkba költöztek. Schultz még Ohióban adta be⁷ 1941 áprilisában az amerikai állampolgárság igényléséhez szükséges szándéknyilatkozatot, majd szeptember folyamán már New Yorkban magát a kérelmet nyújtotta be⁸ a hatóságok felé. Állampolgárságot végül 1946. február 11-én kapott.⁹

3 Valamint: *Felvidéki Ujság*, 1939. február 18. 4. p.

4 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. október 27. 4. p.

5 *Az Ember*, 1940. december 7. 6. p.

6 *Az Ember*, 1940. december 28. 5. p.

7 New York, U.S. District and Circuit Court Naturalization Records, 1824-1991 (DaCCNR), *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:HGNH-MSMM>: Mon Nov 06 12:47:03 UTC 2023), Entry for Ignac Schultz and Olga, 1941. (utolsó hozzáférés: 2023. december 5.)

8 DaCCNR, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:HGNH-MSW2>: Mon Nov 06 15:33:43 UTC 2023), Entry for Ignac Schultz and Olga, 1941. (utolsó hozzáférés: 2023. december 5.)

9 DaCCNR, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:HGNH-MS6Z>: Mon Nov 06 15:27:51 UTC 2023), Entry for Ignac Schultz, 1946. (utolsó hozzáférés: 2023. december 5.)

Saját honosításának intézése mellett Schultz aktív maradt az emigrációban is. Teljes bizonyossággal jelenleg nem állíthatjuk, hogy Eckhardt Tibor amerikai missziója volt ennek az *egyedüli* kiváltó oka. Lehetséges, hogy az Amerikai Magyar Szövetség által létrehozott magyar függetlenségi mozgalom létrejötte is szerepet játszott ebben, amely 1941. február 8-án jött létre Washingtonban.¹⁰ Ebben Eckhardt még nem kapott szerepet, tekintve, hogy még el sem indult az Egyesült Államok felé mint a Teleki-kormány félhivatalos megbízottja.

A kisgazda pártvezér mindenesetre nem saját szakállára döntött az utazás mellett, hanem Pelényi János washingtoni magyar követ tervének részeként vállalta a missziót. A diplomata 1939 áprilisában Teleki Pál miniszterelnöknek kifejtette memorandumában, hogy amennyiben német megszállás alá kerülne Magyarország, szükség volna egy bizalmi emberre külföldön, aki képviseli a független magyar államot. A követ azt is hozzátette, hogy ha megtörténne a megszállás, a magyar követeknek a szolgálati helyükön kell maradniuk, hogy ne vesszen kárba a kapcsolati hálójuk, és lemondásuk után magánemberként tudják segíteni a küldöttet. Pelényi példaként megemlíttette írásában a csehszlovák emigrációt, amely éppen hasonló módon járt el. Ennek a szervezési folyamatnak egy részét akár saját szemével is láthatta Washingtonban: a cseh területek 1939. március 19-én történt német megszállását követően ugyanis Cseh-Szlovákia washingtoni követe, Vladimír Hurban nem hagyta el posztját, a misszió épületét pedig nem adta át a németeknek. (Němeček 2008, 381–385. p.)

Pelényi ugyanakkor Budapestet figyelmeztette: „egy cseh emigrációs diplomácia is felvonult már pozíciókba, amelyekből támadásait várhatjuk.”¹¹ Eckhardt ennek tudatában indulhatott a tengerentúlra. Hosszú, kerülővel (nem utazhatott át saját bevallása szerint nyugat felé át Európán, hogy úgy keljen át az Atlanti-óceánon) megtett útja 1941. március 8-án kezdődött meg, majd Görögország, Egyiptom és Dél-Afrika érintésével jutott el New Yorkba augusztus 8-án. (Eckhardt 2005, 113., 147. p.) Érkezésére jó előre felkészültek az Egyesült Államokban a magyar progresszív, valamint a csehszlovák emigráció részéről – ebből Schultz is kivette a maga részét.

1941 tavaszán a Csehszlovák Információs Iroda (*Československý informační kancelář*) vezetőjének, Jan Papáneknek beszélt arról, hogy egy magyar szervezetet hozna létre az Egyesült Államokban, és hogy emiatt a csehszlovák emigráció vezetőjét, Edvard Beneš is keresni fogja. (Němeček et al. [ed.] 2009, 6. p.) Papánek a Benešnek írt jelentésében megemlíttette, hogy e témáról Vámbéry Rusztemmel szintén egyeztetett, aki együttműködési szándékáról biztosította. Utóbbi Károlyi Mihály is a fellépésre buzdította, hogy ilyen módon ellensúlyozza majd Eckhardt működését a tengerentúlon. Az

¹⁰ Az *Ember*, 1941. február 8. 1–2. p.

¹¹ A dokumentumot lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 63 597. d. Pelényi János emlékirata. Iktatás, keltezés nélkül. A memorandumot bemutatta: Borbándi 1966.

1941. május 5-én keltezett jelentésében Papának egyben kifejezte reményét Schultz vállalkozásának majdani sikere kapcsán, majd megjegyezte a csehszlovák emigráció vezetőjének, hogy a szociáldemokrata mozgalmár-újságíró jól mozog az amerikai körülmények között. Schultz szavait hamarosan tettek követték: Terebessy Jánossal 1941. május 16-án megalapította New Yorkban a Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Szervezetét.¹²

Eckhardt ekkor még mindig úton volt, nem sokkal Amerikába érkezését követően, 1941 szeptemberében azonban nekilátott, hogy saját szervezetet hozzon létre. A Független Magyarországért Mozgalom végül 1941. szeptember 27-én bontott zászlót. Az Amerikai Magyar Szövetség támogatta őt mint az általuk februárban létrehozott vezetőjét is. (Kádár Lynn 2006, 67. p.)

Az Eckhardt-ellenes szervezkedés a mozgalom létrejötte előtt megkezdődött: 1941 júliusában a *New York Post* hasábjain jelent meg egy Eckhardtot dehonesztáló cikk, (Várdy 1999, 69. p.) amelynek megjelentetése mögött Terebessy állt. Szeptember 27-én pedig Schultz írása jelent meg a *The Nation* című hetilapban, amelyben Eckhardtról szól negatív hangnemben. (Kádár Lynn 2006, 70–71. p.) A megjelenés dátumából látható, hogy Schultz fellépése nem a véletlen műve, hanem tervezett volt. Erről ő maga írt a Chicagóban élő újságírónak, Vince Sándornak a hónap első felében. Levelében részletesen fejtette ki, hogy Eckhardtot dehonesztálni kell az angol és amerikai vezetők előtt, mert csupán „jól kiszámított osztályérdekeket” képviselve „antinazi”. Schultz megjegyezte, hogy a volt pártvezér „sok botránya, panamája, sibermivolta [sic!]” ügyében kutakodnak, majd azt is hozzátette, hogy önmagában Eckhardt lejáratása mögött más érdek is meghúzódik: „mindez azért fontos elsősorban, mert ma legelső akadálya Károlyi idejövételének és elismertetésének, hogy Eckhardt van...” (Varga 2000, 206–207. p.)

A későbbiekben Schultz számos esetben hozta fel a nyilvánosság előtt, hogy Eckhardt fajvédő múltja és Gömbös Gyulával való munkakapcsolata miatt csak megjártssa a náciellenes, demokrata politikai szerepét, és valójában fasiszta nézeteket vall. Egyben azt is csak megjártssa, hogy a Horthy-rendszer ellenzékéhez tartozott, mivel az a terve, hogy a Horthy-rendszert átmentse a háború utánra. (Várdy 1999, 69–70. p.; Kádár Lynn 2006, 72. p.; Eckhardt 2008, 152. p.)¹³

Schultz más tervét is megemlíti a Vincének írt levelében. Ez pedig a Független Magyarországért Mozgalommal szemben indítandó szerveződés létrehozása. A levélben leírtaknak megfelelően 1941. szeptember 20–21-én Clevelandben jött létre a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete, amely elfogadta Károlyi Mihályt a sza-

¹² MNL OL M KS 283. 97. ő. e. 54–55. l.

¹³ A *The Nation*ben megjelent cikket átvették emigráns magyar lapok is: *Kanadai Magyar Munkás*, 1941. október 8. 1., 5. p.; *Bérmunkás*, 1941. október 18. 6. p.

badságmozgalom vezérének. (Varga 2000, 207. p.)¹⁴ A szervezet vezetője Vámbéry Ruzstem, ügyvezetői Schultz és Terebessy János lettek. Hogy Schultz egy újabb szervezet vezetőségében bukkant fel, az feltűnt például Göndör Ferencnek, aki ezt saját lapjában, *Az Emberben* szövé is tette.¹⁵ Ezt a problémát valamelyest ugyanakkor át tudta hidalni a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete: deklarálták ugyanis, hogy együtt kívánnak működni az emigráns csehszlovákiai magyarok, valamint a még létrehozandó jugoszláviai és romániai magyarok szervezeteivel. (Varga 2000, 207. p.)¹⁶

A szervezet tehát időzítve jött létre, előzményei azonban még 1941 nyarára nyúlnak vissza: Schultz már ekkor arról egyeztetett Jászival és Vámbéryvel, hogy a majdani tömörülésbe az utódállamok magyar származású emigránsai is felvételt nyerhetnek. (Varga 2000, 204. p. 2. sz. lábjegyzet) Végül 1941 szeptemberében vált sürgőssé, hogy az aktivizálódó Eckhardtot megelőzzék a progresszív emigráció tagjai. A Vámbéry vezetete tömörülés ugyanakkor nem maradt egységes: ennek az oka pedig Károlyi vezetőségének a kérdése volt. Bár maga Schultz is Károlyi vezetősége mellett szállt síkra, ezt a szervezet tagjaként Jászi Oszkár nem támogatta. Bár az 1918 októberi események két prominens szereplője jó viszonyt ápolt egymással az emigrációban is, Jászi problémája Károlyi vezetőségével az volt, hogy lehetetlen lesz őt beutaztatni az Amerikai Egyesült Államokba, mivel egy korábbi, 1930-as útja során kommunistabarát személyekkel találkozott, így a hatóságok nem fogják neki beutazási engedélyt kiadni. (Litván 2003, 395. p.)

A Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezetéből így kivált egy radikálisabb tömörülés az iparművész Moholy-Nagy László vezetésével. A „chicagói” csoport kitarított Károlyi vezetőség mellett, egyben kárhóztatták Vámbéryt és Schultzot, amiért befolyásukat nem érvényesítették a csehszlovák emigrációnál, hogy támogatást szerezzenek Károlyi beutazásához. Moholy-Nagy László továbbá azt is a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezetének „bűnei” közé sorolta, hogy meglátása szerint a csehszlovák-barátság már-már szervilizmust jelent a grémium esetében. (Varga 2000, 232–234. p.)

A Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezetének prominensei (például az említett Vámbéry, Jászi, Schultz) kiálltak az októbrista – progresszív demokratikus és szociális – elvek mellett, és elleneztek a Magyarországon fennálló Horthy-rendszert, amelynek képviselője, Eckhardt éppen az Egyesült Államokban kezdett működni. S bár 1918 októberének emigránsai – mint az fentebb említésre került – jó viszonyt ápoltak a csehszlovák vezetőkkel, és maga a csehszlovák emigráció is ellenségesen állt a Horthy-Magyarországhoz, ebből azonban még nem feltétlenül következik, hogy – Moholy-Nagy

14 Valamint: *Kanadai Magyar Munkás*, 1941. október 8. 13. p.

15 *Az Ember*, 1941. október 25. 2. p.

16 Lásd még: MNL OL M KS 283 97. ő. e. 55. I., *Amerikai Magyar Hírlap*, 1941. november 6. 1. p.

állítására – a csehszlovák emigráció pénzbeli támogatása nyomán alárendelt csoportként működjön a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete.

Élég valószínű, hogy állítását Moholy-Nagy saját tapasztalatai nyomán fogalmazta meg. A kulcsszereplő ezúttal is Eckhardt. Mielőtt utóbbi a tengerentúlra érkezett volna, Vámbéry Rusztem az emigráns csehszlovák kormány külügyminiszterének, Jan Masaryknak írt egy levelet, amelyben kifejtette, hogy szükség van egy lapra,¹⁷ amely „demokratikus, liberális és progresszív” nézeteket terjeszt, és propagandaeszközként szolgálna Eckhardttal szemben, aki mellé számításai szerint az egyesült államokbeli magyar lapok fel fognak sorakozni.¹⁸ Vámbéry a lap működtetésére havi ezer dollárt kért levele végén.¹⁹ Vámbéry szemmel láthatóan sikerrel járt, mivel 1941 decemberében jelent meg a *Harc* című periodika, amelynek főszerkesztője Vámbéry, tényleges szerkesztője pedig Faludy György volt, egészen addig, amíg be nem vonult az amerikai hadseregbe. (Fejős 1988, 286. p.)

Masaryk és Schultz ismeretsége kapcsán elmondható, hogy egymással bizalmas viszonyt ápoltak. Az *Embernek* adott interjújában a csehszlovák emigráns kormány külügyminisztere Schultzot nevesíti mint „őszintén demokratikus” magyar ismerőst, akivel gyakran beszélget a Duna-medence problémáiról és Magyarország jövőjéről.²⁰ Schultz pedig a miniszterről 1948-ban írt nekrológiájában emlékezett meg arról, hogy Masaryk mindig teljesítette a kéréseit, továbbá megosztotta vele azon nézetét is, mely szerint „nem lehet ellensége a magyaroknak az, aki minden reggel paprikás szalonnát früstököl”. Schultz írásában felidézte, hogy a New Yorkba látogató Masaryknak mindig paprikás szalonnát kellett hozatni, egy ízben pedig éjszaka telefonált neki, hogy szerezzen neki egy adaggal, mert esti vendégei megették a reggelre félretett szalonnát.²¹

17 Egy, az amerikai magyarságról és szervezeteikről készült datálatlan jelentés (a benne szereplő adatok alapján 1941 őszén vethették papírra) arról számol be, hogy a nemrég megalakult szervezet nem rendelkezik saját lappal. Ez pedig hátrányt jelent számukra, mivel az egyesült államokbeli magyar sajtó döntő többsége az Amerikai Magyar Szövetség és Eckhardt támogatója. A kutatás jelen állása szerint nincs információ arra nézve, hogy a jelentés eredetije hol és milyen körülmények között keletkezett, továbbá az sem állapítható meg, hogy a másolata hogyan került a magyarországi Szociáldemokrata Párt birtokába. Lásd: MNL OL M KS 283. 97. ő. e. 54. l.

18 A progresszív magyar emigráció lesújtó véleményével volt az egyesült államokbeli magyarság nézeteiről. Jászi Oszkár „elmaradott crowd”-nak titulálta őket, akik fogékonyak a revizionista és kommunista szlogenekre, de Faludy György is elmarasztalóan írt felfogásukról, életvitelükről. Velük ellentétben ugyanakkor Eckhardt Tibor egy 1943-as levelében köszönetet mondott azért a Magyar Revíziós Ligának, hogy a „magyar nemzeti célokat” népszerűsítve tették könnyebbé az ő tengerentúli munkáját. Lásd: Varga 2000, 204. p.; Faludy 1998, 159. p., vö. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára (MNL ZVL) IV. 433. No. 5183. Eckhardt Tibor levele [másolat]. 1943. július 1.

19 A levelet Eckhardt életrajzírója, Kádár Lynn Katalin idézi. (Kádár Lynn 2005, 71. p.)

20 Az *Ember*, 1943. november 13. 1–2. p.

Moholy-Nagy kijelentése a szervilizmus kapcsán azért eshettek rosszul Jászinak – és így a Szervezet vezetőinek –, mivel egy hozzá közel álló harcostárs fogalmazta. Az ugyanis nem lehetett meglepő számukra, hogy ellenfeleik saját lapjaikban, így például az *Amerikai Magyar Népszavában* úgy írnak a szerintük vezetéshez nem értő Jásziról és Vámbéryről, hogy csak Beneš örömét szolgálná, ha ők ketten részt vennének a későbbi béketárgyalásokon.²² Göndör Ferenc pedig *Az Ember* hasábjain jegyezte meg egy összejövételük után, hogy „a vasárnapi népgyűlés teljesen *Benesék szellemében* [kiemelés az eredetiben] zajlott le”.²³

Schultz aktivizmusa a második világháborúban

A *Harc* biztosította Schultz számára a legnagyobb felületet a második világháború folyamán a publikálásra, de nemcsak mint szerző volt jelen a szerkesztőség életében. A lap utolsó, búcsúszámában Ignotus Schultz szerepét és munkáját méltatta. Mint a *Nyugat* korábbi főszerkesztője fogalmazott: „soha a nevét rá nem írta a *Harcra*, ki sem igen írta cikk vagy közlemény alá, de nélküle ez a lap elképzelhetetlen volna.”²⁴ Ignotus kissé túlzó szavakat használt (Schultz aláírta a *Harcban* szép számmal megjelent cikkeit), Schultz azonban valóban nélkülözhetetlen volt a lap működésének szempontjából. Nyomdászként ő szedte az aktuális számokat, majd miután egy orosz emigráns család nyomdájában elkészültek a friss példányok minden csütörtökön, azokat ő vitte át Faludy lakására – a csomagolás és a kiküldés már a költő és felesége, Ács Valéria feladata volt. Faludy kiválása után Schultz és Terebessy állították össze a lapszámokat 1944 októberéig. Schultz emellett kapcsolatait kihasználva szerzett értesüléseket a lap számára: a New York-i csehszlovák főkonzulátustól jutott információkhoz, a misszió ugyanis kapott magyarországi sajtóanyagot is. (Fejős 1988, 285–286. p.)

A *Harc* működ(tet)ése során Schultz kikerülhetetlen szereplő volt. A háttér mellett a „fronton”, vagyis a megjelent oldalakon is gyakran lehetett találkozni a nevével. Cikkeinek jelentős része eleinte Eckhardt dehonesztálását célozta. Az egyre erősebb sajtótámadások miatt – amelyek mögött Eckhardt a csehszlovák emigráns kormányt látta – a volt kispártelnök lemondott mozgalmának vezető tisztségéről, (Eckhardt 2005, 221. p.) maga a szervezet pedig gyakorlatilag ezt követően meg is

21 *Az Ember*, 1948. március 30. 5. p.

22 MNL OL M KS 283 97. ő. e. 54. l.

23 Göndör ebben a vezércikkében szóvá teszi továbbá, hogy csak Magyarországgal szemben fogalmaztak meg a felszólalók kritikát, míg „Románia korrupt jogbróló közállapotai, se a jugoszláv diktatúrák rémtettei ellen nem hangzott el a vasárnapi népgyűlésen egyetlen vádló szó sem, [...] Beneš-t és Csehszlovákia tündérvilágát egekig magasztalták”. *Az Ember*, 1941. október 25. 1–2. p.

24 *Harc*, 1945. december 15. 5. p.

szűnt. Utána pedig már nem szolgált céltáblaként Schultz cikkeihez. Eckhardt mellett Schultz gyakran ostromozta írásaiban a fennálló magyarországi politikai rendszert, amely a tengelyhatalmak közé szegődött – az erről szóló írásaiban is fel lehet már ugyanakkor figyelni arra, hogy a Horthy-Magyarországot szembeállítja összehasonlításaként a „csehszlovák republikával”. Már ezekben is tetten érhető az aktivista szemlélet, neve azonban olyan írásokban is felbukkan, amelyek leginkább Csehszlovákiával, valamint a csehszlovákiai magyarsággal foglalkoznak.

Ezek a gondolatok következnek Schultz aktivista múltjából, nézeteit pedig már a tengerentúli aktivizálódásának a kezdetén is nyíltan vállalta. A Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Egyesülete megalakulásakor egy hárompontos kiáltványt adott közre, amelynek tartalma szerint nem ismerik el Csehszlovákia feldarabolását, és azt az álláspontot képviselték, hogy a „csehszlovák népnek” is joga van az államisághoz. Kiemelték továbbá a deklarációban, hogy a csehszlovák állam követendő példa volt, demokratikus berendezkedése és a „kisebbségi kérdés alkotmányos rendezése” miatt. Elítélték a budapesti kormányt és a magyarországi uralkodó köröket, mert a német imperializmus kiszolgálóivá váltak, valamint a csehszlovákiai magyarok hídszerepét is megemlézték a demokratikus Csehszlovákia és Magyarország közti kapcsolatteremtés terén.²⁵ Mint látni fogjuk, Schultz a második világháború alatt tartotta magát ezekhez a gondolatokhoz.

Két csoportra lehet osztani Schultz aktivistaként való megjelenését a *Harc* hasábjain. Első esetben az általa írt cikkekről, tárcákról van szó, míg a másikkban szó szerinti „aktivitásról”. A periodika ugyanis gyakran tudósított a Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Egyesületének rendezvényeiről, valamint Schultz más eseményeken történt felszólalásairól. A Schultz és Terebessy által alapított és irányított szervezet leggyakrabban a csehszlovák államisághoz kötődő alkalmakkor szervezett programokat.

Ezek közül az egyik Tomáš Garrigue Masaryk néhai államfő születésnapjának (március 7.), a másik pedig a csehszlovák állam létrejötté emléknapjának (október 28.) megünneplése volt, amelyek apropóján kultúresteket szerveztek. Természetesen mások is rendeztek ilyen eseményeket: az 1943. április 3-i estjükön Kárpátalja volt a téma. Bálint Miklós, a Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Egyesületének titkára, Ruszinszko, a pópák és csodarabbik országa címmel tartott előadást, amelyet Schultz Ignác vezetett fel beszédével.²⁶ Schultz számos alkalommal szólalt meg a szervezet eseményein kívül is. Különböző előadásokat tartott vagy éppen kerekasztal-beszélgetéseken vett részt, amelyek szervezői között voltak magyar emigráns egyesületek vagy éppen zsidó segélyegyletek is.

²⁵ MNL OL M KS 283 97. ő. e. 54–55. l.

²⁶ *Harc*, 1943. március 20. 3. p.

Megszólalásaiban Schultz leggyakrabban az első csehszlovák állam erényeit ecsegtelte. 1943. október 30-án elhangzott felszólalásában úgy fogalmazott, hogy „az ezersztendős magyar történelem során először történt, hogy munkások és parasztok, mint mindenkiel egyenlő jogúak és egyenlően szabadok élhettek. Ez oly erős és elhatározó élmény volt a szegény és joztalan magyarságra, amit soha elfelejteni nem lehet”. Beszédét, a tudósítás szerint, azzal a felvezetéssel kezdte, hogy a közelmúltban egy „csehszlovák közéleti tényező” arról érdeklődött tőle, hogy „miért szereti maga és a többi csehszlovákiai magyar a csehszlovák köztársaságot?”²⁷

A Masaryk-kultúrestek alkalmával leginkább a néhai államfőről adott elő. Kiemelve, hogy Tomáš Garrigue Masaryk életében mindvégig demokratikus, humanista elveket vallott, amelyeket igyekezett a gyakorlatban is megvalósítani²⁸ – ezeket alátámasztandó idézett a politikus műveiből, hogy érveljen a megvalósított demokratikus állameszmény mellett.²⁹ A Masaryk-kultúresteken és más alkalmakkor is gyakran fel-emlegette, hogy a demokratikus berendezkedésű állam keretei adtak lehetőséget arra, hogy a kisebbségi státuszú magyarság „újarcúvá” váljon.

Masaryk kapcsán nem felejtette el hangsúlyozni, hogy ő maga a volt államfő eszméinek hűséges követője.³⁰ Nemcsak ezt nyomatékosította többször nyilvános szereplései során. Az előadásairól szóló tudósítások, valamint saját írásai gyakran említést tettek arról, hogy Schultz a prágai nemzetgyűlés alsóházában a magyar kisebbség képviselője volt.³¹ Tekintve, hogy az írások nem említenek más magyart, aki ott mandátummal rendelkezett, az olvasóban az a kép alakulhat ki, hogy Schultz Ignác volt az első csehszlovák államban az egyetlen politikus, aki a nemzetgyűlésben képviselte a teljes, az állam területén élő, kisebbségi sorba került magyarságot.

Ezt az állítást nem e sorok szerzője kívánja belemagyarázni Schultz önmagáról mondott szavaiba. Ő maga is így fogalmazott 1944 novemberében, amikor Jászi Oszkárnak írt levelét a *Harc* közölte. Írásában kifejtette, hogy kénytelen lemondani a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezetében betöltött előadói posztjáról és tagságáról. Ezt az alábbi okokkal indokolta: „Csehszlovákia fölszabadítása küszöbön áll és Csehszlovákiaának a bécsi döntés által elcsatolt területei ismét a Köztársaság fő[n]hatósága alá fognak kerülni. Engem az e területen élő magyar lakosság azzal bízott meg, hogy érdekeit képviseljem és ezt a megbízatást választóim még nem vonták

27 *Harc*, 1943. november 6. 3. p.

28 *Harc*, 1943. március 20. 2. p.

29 *Harc*, 1945. március 24. 7. p.

30 *Harc*, 1943. március 20. 2. p.

31 Uo., 1943. május 29. 3. p.; 1944. január 29. 4. p.; 1944. szeptember 30. 2. p. Fontos ugyanakkor megemlíteni: egyes cikkekben Schultz „csak” mint csehszlovákiai magyar kisebbségi képviselő van megemlítve. Előbbi felsorolásban ezek az említések nem szerepelnek.

vissza. Kötelességem szólni tehát ma, mikor a nép képviselőjére újból alkalom nyílik, hogy engedjek a felhívásnak és segítsék a Csallóköz magyar népének megkönnyíteni az új átmenetet s életének új elrendezését.”³²

Schultz emellett már a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezetének alapításáról szóló híradásban is úgy jelenik meg, mint az a politikus, aki szocialista programjával „a Csallóköz 80.000 magyarját³³ képviselte a prágai parlamentben.”³⁴ Egy háború utáni visszaemlékezés pedig arról számol be, hogy Schultz büszkén hirdette magáról, hogy ő a „Csallóköz népének törvényesen megválasztott képviselője”.³⁵

Állítása kapcsán érdemes megjegyezni, hogy csehszlovákiai politikai tevékenysége őt magát leginkább Pozsonyhoz kötötte, amely város 1935-ben a XVI. számú, Érsekújvár központú választókerülethez tartozott. A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt az 1935. évi alsóházi választáson összesen 37 630 szavazatot gyűjtött be itt (a legtöbb voksot az Országos Keresztényszocialista Párt és Magyar Nemzeti Párt szövetsége kapta, szám szerint 134 362-t).³⁶ A szociáldemokraták így a XVI. kerületben kettő mandátumhoz jutottak (a magyar pártok összesen négyhez): az egyiket Ivan Dérer, a másikat Schultz kapta meg.

Schultz emigrációbeli megnyilvánulásaihoz visszatérve: azok minősége az aktivizmus szempontjából nem tértek el az 1938 előttiektől – erre egy példa a már idézett, 1943. október 30-án elmondott beszéde, amelyben a demokratikus berendezkedésű Csehszlovákia előnyeit ecsetelgette a Horthy-féle Magyarországgal szemben. Nemcsak az elmúlt időszak kapcsán beszélt ugyanakkor ilyen szellemiséggel. 1943 májusában–júniusában a csehszlovák politikai emigráció vezetője, Edvard Beneš Kanadában és az Egyesült Államokban tett egy nagyobb körutat, amely során a két állam vezetőivel, valamint más emigránsokkal – így többek között Jászi Oszkárral, Vámbéry Rusztemmel, valamint Schultz Ignáccal³⁷ – találkozott.

A csehszlovák emigráns kormány 1943 első felében továbbra is igyekezett a szövetséges nagyhatalmakat meggyőzni a csehszlovákiai magyar és német kisebbség kitelepítésének szükségességéről (a magyarok kitelepítését csak a Szovjetunió támogatta),³⁸ s még zajlottak az egyeztetések a leendő csehszlovák–lengyel föderációról. A

32 *Harc*, 1944. szeptember 30. 2. p.

33 Egy cikkében Schultz 63 ezres számot ad meg. Lásd: Schultz 1942, 117. p.

34 *Kanadai Magyar Munkás*, 1941. október 8. 13. p.

35 *Bérmunkás*, 1953. február 7. 5. p.

36 *Volby do Národního shromáždění – 1920 až 1935. Tab 1.17. Získané hlasy podle volebních krajů. zemí a politických stran Volby v r. 1935.* <https://www.czso.cz/documents/10180/20536230/4219rr17.pdf/3eb777db-5310-4acd-890b-6a70474a6107?version=1.0> (utolsó letöltés: 2023. november 29.)

37 *Harc*, 1943. június 5. 3. p.

38 A témára vonatkozóan lásd: *Dejmek* 2006, 142. p.; Beneš 1948, 283. p.; Vida 1985, 1114. p.

Szovjetunió 1942-ben még nem utasította el a szomszédságában esetlegesen létrejövő államszövetségeket, Moszkva véleménye azonban rövid idő alatt megváltozott (Němeček et al. [ed.] 2010, 336–338., 434–435. p.; Němeček et al. [ed.] 2015, 178. p.) – ebből pedig a csehszlovák emigráció vezetője azt szűrte le, hogy a magyar és német kisebbség kitelepítésének ügyében is támogatóan nyilatkozó Moszkvával bilaterális alapon kell majd egyeztetnie. Ez meg is történt Beneš 1943 decemberi moszkvai egyeztetései során. A bilaterális alapon létrejövő csehszlovák–szovjet szerződés pedig megpecsételte a csehszlovák–lengyel föderáció tervének további sorsát: az egyezség utat mutatott a lengyel emigráns kormánynak is a jövőre nézve.

Beneš és a csehszlovák emigráció képviselt politikája tehát 1943 folyamán változáson ment keresztül. Ennek a folyamatnak a lenyomata Schultz némely megnyilvánulása az évből. 1943. május 22-én a Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Egyesületének³⁹ kultúrestjén tartott előadást Csehszlovákia majdani, békeidős politikájáról. Schultz a masaryki humanizmus követésének fontossága mellett arról beszélt, hogy az elkövetkező békeidőszak az angolszász szövetségesek és a Szovjetunió együttműködésének köszönhetően jön létre. Kiemelte: „Csehszlovákia testvéri barátságban akar élni a szovjettel, ugyanakkor azonban nem felejt el, hogy tagja a dunai népcsaládnak.” Állítását alátámasztandó idézte fel Beneš ugyanezen a napon, Chicagóban mondott beszédét, amelyben a csehszlovák emigráció vezetője a dunai konföderáció mellett tett hitet. Schultz megjegyezte, hogy Beneš csak akkor állna a „népcsere” mellé, ha az államszövetséget nem sikerülne létrehozni.⁴⁰

Előadásában Schultz arról is szót ejtett, hogy a konföderációnak egy demokratikus berendezkedésű Magyarország lehet a tagja. Bár a korábbiakban szó esett róla, hogy Schultz többre tartotta a demokratikus berendezkedésű Csehszlovákiát, mint az autoriter Magyarországot, de nem csak ő képviselte azt a nézetet, mely szerint a jövőben csak egy demokratikus Magyarország lehet partnere Csehszlovákiának. Ezt sokszor maguk a csehszlovák emigráció vezetői hangoztatták megnyilvánulásaikban.⁴¹

A kultúrest után nem sokkal Schultz ismét nyilatkozott a csehszlovák emigráció képviselt álláspontja kapcsán. Amerikai körútja során Edvard Beneš New Yorkban

39 Simon Attila 2013-as könyvében rámutat, hogy „szinte egyedüliként” a Schultz és Terebessy vezette szervezet állt ki a magyar emigráns szervezetek közül a München előtti államhatárok mellett. Bár nem tért ki rá, de egy másik csoport, amely ezen az alapon állt, éppen a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete volt. Lásd: Simon 2013, 176. p., valamint MNL OL M KS 283 97. ó. e. 54. l.

40 *Harc*, 1943. május 29. 3. p.

41 *Kanadai Magyar Munkás*, 1941. október 29. 16. p.; *Az Ember*, 1943. november 13. 1–2. p.; *Harc*, 1944. január 29. 2. p.; *Harc*, 1944. április 22. 3. p. Az 1944 során Genfben Bakách-Besseney György magyar követtel egyeztető Jaromír Kopecký csehszlovák megbízott szintén ilyen szellemben nyilvánult meg. Lásd: G. Vass 1997, 113–116. p.

fogadta a különböző nemzeti emigrációk képviselőit: Schultzal mint csehszlovákiai magyar képviselővel találkozott. A *Harcnak* nyilatkozva utóbbi elmondta, hogy Beneš az Egyesült Államokban is a konföderációért dolgozott, „és szívén viseli azoknak a kérdéseknek megoldását, melyek Csehszlovákia és az új Magyarország jövőbeni viszonyát alkothatják”.⁴² Nemcsak Schultzot, hanem többek között Jászi Oszkárt is fogadta Beneš (mint a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének elnökét), aki a *Harcnak* pozitívan nyilatkozott a találkozóról, saját magának írt naplójában azonban már nem volt ennyire derűlátó – mutatott rá Jászi életrajzírója, Litván György. (Litván 2003, 403. p.)

Az említett, 1943. május 22-i előadásában Schultz zárásként beszélt arról – többes szám első személyben –, hogy a csehszlovákiai magyarságnak hídszerepet kell betöltenie Csehszlovákia és Magyarország között. A hídszerep és az „újarcúság” gyakran megjelentek Schultz amerikai megnyilatkozásaiban. 1942-ben a Vámbéry és Terebessy szerkesztette *Magyar Fórum* hasábjain fejtette ki gondolatait a csehszlovákiai magyarság hídszerepéről. Feladatuk egyfelől: „tanítója és szóvivője lehet majd a magyarországi magyarságnak abban, hogy visszataláljon magához és odataláljon szomszédaihoz”. (Schultz 1942, 118. p.) Másrészt a csehszlovákiai magyarság „súlyal vetheti latba a szavát, ahol csak a jövő rendről s elhelyezkedésről döntenek. Nekünk el fogják hinni, ha mi mondjuk, hogy a jóra való és szíves magyar népnek semmi köze nem volt a szívtelen úri betyársághoz, amelyik uralma fejében a magyar népet uszította hazafiság címén szomszédjai ellen s a végén ágyutöltelékül adta el a németnek”. (Schultz 1942, 119. p.) A szavahihetőség okát abban látta Schultz, hogy a csehszlovákiai magyarság tudott élni az állam demokratikus vívmányaival, és erre a magyarországi magyarságot is meg tudják tanítani. Azazhogy – mutat rá Schultz – tanítanak, ha ebben nem akadályozná a budapesti vezetés az első bécsi döntés után visszacsatolt területek magyarságát. „Mihelyt magyar lakosú területek Hitler kegyelméből visszakerültek igazgatásuk alá, nyomban szinte vesztegzárral vették körül a visszakerült népet és értelmiséget s ennek kivált fiatalját, nehogy az otthoni munkás és paraszt a visszakerült munkástól és paraszttól, az otthoni fiatal intellektuális a visszakerült fiatal intellektuálistól eltanulja, hogy lehet magyarnak is emberi, szabad és művelt élete” (Schultz 1942, 118. p.) – fogalmaz cikkében Schultz.

Egy másik 1942-es, a *Harcban* publikált cikkében is megemlíti ezt az „újarcúságot.” Ebben főként az Egyesült Államokban és Csehszlovákiában élő magyarságot hasonlítja össze, megállapítva, hogy mindkét csoport demokratikus államban élt, fejlődött. Előbbiek szemére veti ugyanakkor: „alig tudnak arról itt valamit, hogy a világháború után néhány millió magyar új életkörülmények között újarca magyarrá formálódott és

42 *Harc*, 1943. június 5. 3. p.

mérföldekkel került közelebb a nyugati demokráciák életformáihoz.”⁴³ A *Magyar Fórum*ban megjelent íráshoz hasonlóan Schultz itt is felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nép nem azonos a magyarországi vezetéssel – igaz, hogy ez kitűnjön, az amerikai és az utódállamok magyarságának kell buzdítania a szülőhaza népét a szabotázsakciók megkezdésére.

Két évvel később a *Harc* hasábjain Schultz más hangnemet ütött meg cikkében – igaz, itt Sztójay Döme egyik rádióbeszédére reflektált, amelyben Magyarország miniszterelnöke az amerikai magyarságot felkérte arra, hogy küzdjenek a „Benes szolgálatában álló ál-magyar propaganda ellen”.⁴⁴ Schultz ebben a cikkében is leszögezi, hogy a magyarság nem azonos a magyarországi rendszer vezetőivel, egyben kijelenti, hogy „igenis támadni fogjuk a kormányzót, aki végromlásba vitte az országot, a kormányt, és a közállapotokat és ezen keresztül védeni és segíteni fogjuk a magyar népet, ha ezért Benes-szolgák, ál-magyarok vagyunk a magyarországi Hitler-szolgák és amerikai kiszolgálóik szemében, ám legyen!”⁴⁵

Ebben a kirohanásában is utal arra Schultz, hogy a magyar népet mint „Benes-szolgák” fogják védeni, amely különbözik a Horthy-rendszer vezetőitől. Egyben látható, hogy három réteget különböztet meg írásaiban. Elsőként a Horthy-rendszer vezetése határolható el, valamint az Eckhardt Tiborhoz köthető egyesült államokbeli csoportok, amelyeknek igazából a rendszer átmentése a fő céljuk. A második a magyarországi magyarság, amely meglátása szerint a félfudális úri világ rabja. A harmadik pedig a demokratikus Csehszlovákiában élt „újarcúvá vált” magyarság; a megnevezés nem Schultz Ignáctól származik, hanem Győry Dezső 1927-ben megjelent Újarcú magyarok verseskötetének címéből.

Az „újarcú magyarság” alatt a második világháború előtti évtizedben leginkább azokat a csehszlovákiai magyar fiatalokat értették, akik számára a demokratikus berendezkedésű ország volt a természetes: 1920 után ugyanis ebben a környezetben szocializálódtak. Ennek a csoportnak volt a legfőbb képviselője a Sarló mozgalom, amelynek többek között Terebessy János is a tagja volt. Bár a Balogh Edgár vezette csoport az 1930-as években egyre inkább a kommunista mozgalom felé húzott, az évtized közepére kifulladt (ebben közrejátszhatott Balogh kiutasítása Csehszlovákiából is), szellemi hagyatékuk nem tűnt el nyomtalanul.⁴⁶

A Sarló kapcsán elsősorban tehát a Csehszlovákiában szocializálódott magyarok generációját nevezték „újarcúnak”, míg Schultz a teljes csehszlovákiai magyarságot vonta be a fogalom alá. Fontos ugyanakkor azt is kiemelni, hogy maga az aktivizmus

43 *Harc*, 1942. március 10. 7. p.

44 MTI Napi Hírek, 1944. május 23. 20. kiadás.; *Reggeli Magyarország*, 1944. május 24. 1. p.

45 *Harc*, 1944. augusztus 5. 1. p.

46 Lásd bővebben: Bajcsi 2021.

nem volt idegen az első csehszlovák állam magyar közéleti vezetőitől, politikusaitól, ám Schultz szervilis, önfeladó aktivizmusával⁴⁷ a fiatalabb generációhoz tartozó Sarló sem értett egyet.⁴⁸ Az egyre inkább balra tolódó sarlósok kritikájának lenyomata több gúnyvers is, amelyek közül az egyikhez szerzőként éppen Terebessy János is kötődik.⁴⁹

A második világháború előrehaladtával már az elkövetkező békeidőszak feladataival kapcsolatban is kifejtette véleményét Schultz. 1944. január 31-én arról adott elő a Jewish Refugee Aid kultúrestjén,⁵⁰ hogy az első világháború lezárásával ellentétben a mostani konfliktus végénél Oroszország/Szovjetunió már megkerülhetetlen tényező lesz. „Oroszország szomszédhatalom lesz s ennél fogva súlyos érdeke fog fűződni ahhoz, hogy milyen kormányzat kerekedik felül Középeurópában” – jelentette ki, majd ismét kifejtette, hogy a jövőben csakis demokratikus berendezkedésű államok létezhetnek a régióban. Ez az álláspont is igazodik a csehszlovák emigráció által képviselthez: Edvard Beneš egy hónappal korábbi moszkvai tárgyalásának eredménye lett a csehszlovák–szovjet együttműködési megállapodás. Ezúttal is elismételte, hogy a csehszlovákiai magyarságra a hídszerep várhat a jövőben, amely a „mindennemű sovizmus elleni harcot is” jelenti. Arról pedig kész tényként beszélt, hogy a háború után „visszaállítják a Hitler agressziója előtti állapotot, mielőtt újabb rendezésekre és átalakulásokra kerülne sor”. Ezzel aláhúzza, hogy a müncheni döntést (így következményeit is) a szövetséges nagyhatalmak időközben nullifikálták.⁵¹

A szovjetekre és a demokratikus rezsimekre vonatkozó nézeteit 1944. március 17-én is előadta, amikor Göndör Ferencsel vitázott a Pénteki Társaság vitaestjén. Itt azzal egészítette ki gondolatait, hogy a Szovjetunió nem kívánja szovjetizálni a régiót, de csak demokratikus rendszereket fog megtúrni a szomszédságában. A magyar nép pedig a háború végén véleménye szerint szembefordulhat mind a Horthy-rendszerrel, mind

47 Már a csehszlovákiai aktivista megnyilvánulásainak is témája volt a demokratikus Csehszlovákia és az elmaradott Magyarország egymással való szembeállítása. Lásd: Simon 2013, 118–119. p.

48 A Sarlóban az októbrista emigráció (főként Jászi Oszkár) a majdani „utánpótlását” látta, de Balogh Edgár a közeledésüket visszautasította: az eszméikkel ugyan egyetértett, a képviselőikkel azonban nem kívánt közösködni, mivel úgy látta, hogy a csehszlovák állami vezetés felhasználta őket, a magyar kisebbség problémái pedig hidegen hagyják őket. Lásd: Filep 2003, 318. p.; Simon 2013, 181. p.; Bajcsi 2021, 159–160. p.

49 Turczel Lajos rámutat Botka Lajos korábbi összeállítására: a Schultzról írt gúnyvers esetében Terebessy mint a „kollektív munka végső formába öntője” jelenik meg szerzőként. Lásd: Turczel 1986b, 635. p. 3. sz. jegyzet. A verset lásd: Turczel 1986a, 351. p.

50 *Harc*, 1944. február 12. 4. p.

51 Nagy-Britannia és a De Gaulle-féle Szabad Francia Mozgalom 1942-ben jelezte hivatalosan, hogy nem ismerik el a müncheni egyezményt és következményeit (a királyi Olaszország 1944-ben tett hasonlóan). A Szovjetunió és az Egyesült Államok pedig hivatalosan sosem ismerték el. A témáról bővebben lásd: Kuklák–Némeček–Šebek 2011, 135–201. p.

Hitlerrel. Göndör Ferenc inkább az „amerikai demokráciában”, mint a békét rendező elvben bízott. Érdekessége a két felszólalásnak, hogy Schultz kész tényként állította, hogy Magyarország a vesztesek, míg szomszédai a győztesek oldalán fognak helyet foglalni a békekonferencia tárgyalóasztalánál, Göndör azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a Harmadik Birodalmat Szlovákia, Románia és Horvátország sokkal szervilisebb módon szolgálta ki a konfliktus során. „Nehéz ennél fogva elfogadni, hogy a szomszédok, mint gáncs nélküli lovagok és győztesek Magyarországot felelősségre vonják” – állapította meg Göndör.⁵² A két vélemény közötti eltérés érdekessége, hogy a beszélgetés nemcsak Magyarország megszállása előtt (mindössze két nappal), hanem az augusztus 23-i romániai fordulat előtt került megrendezésre.

Schultz a vitaestről szóló beszámoló szerint nem nevesítette, mely szomszédos államok lesznek a győztesek oldalán a háború végén. Ha a Göndör által említett három államot vesszük alapul⁵³ (és az ő szavai alapján következtethetünk arra, hogy Schultz is ezekről beszélt), akkor Románia esetében felmerül a kérdés: Schultz miből gondolta azt, hogy az említett állam a szövetségesek oldalán fejezi be a háborút? (Jugoszláviát illetően működött Londonban a királyi emigráció II. Péter vezetésével, és Tito vezetésével a Balkánon nagyszabású felszabadítási harc zajlott. A csehszlovák emigráció szemében pedig alapvető tény volt, hogy a München előtti állapotok visszaállítása az önálló szlovák államiség végét is jelentené – így a szövetségesek győzelme Horvátországot és Szlovákiát mint egy nagyobb államalakulat részét is pozitívan érintette volna; ide nem értve a tengelybarát pozsonyi és zágrábi vezetést.) Románia esetében ekkor azonban nem létezett emigráns kormány, sem pedig nyílt németellenes ellenállás.

Nem lehet kizárni azonban, hogy csehszlovák forrásból lehettek ismeretei arról, hogy Edvard Beneš és a román ellenzéki vezér, Luliu Maniu között zajlott már 1943 folyamán egy levélváltás Románia esetleges átállásáról. (Joó 2014, 121–123. p.) Maga Beneš pedig 1943 decemberében a szovjet vezetőkkel közölte is, hogy Maniuval kapcsolatban áll, és igyekezett közvetíteni a román érdekeket Moszkva felé. (Gulyás 1993, 33. p.) Ha Schultz értesült a Beneš–Maniu-levélváltásról, és volt ismerete egy majdani román átállásról, akkor a vitaest idején még a tengelyhatalmakat erősítő államot sorolhatta a majdani győztesek közé.

Schultz Ignác az 1944-es, főként Magyarország szempontjából egyre inkább turbulenssé váló háborús év további részében is megnyilvánult különböző New York-i fórumokon. Október 13-án a Pénteki Társaság Új Magyarország felé című kerekasztal-

52 *Harc*, 1944. április 1. 4. p.

53 Schultz véleményének részletezésénél csupán a *Harc* beszámolójára alapozhatunk, mivel vitapartnerének lapja, *Az Ember* ugyan hirdette a kérdéses vitaestet, annak összefoglalója azonban már nem fért bele a március 18-án megjelent számba. Az egy héttel későbbi, március 25-én megjelent lapszámban pedig a Magyarország német megszállásáról szóló hírek, írások sodorhatták el az eseményről szóló beszámoló megjelenését.

beszélgetésén gyakorlatilag megismételte a háború alatt vallott nézeteit: egy demokratikus Magyarországnak segítő kezét fog nyújtani Csehszlovákia. Hozzátette azonban azt is, hogy reményei szerint az „uralkodó klikk” nem fog majd visszatérni a hatalomba, mint az történt 1918 után.⁵⁴ Hasonlóan nyilatkozott a két állam majdani kooperációjáról a Csehszlovákiai Magyarok Amerikai Egyesületének október 28-ai ünnepélyén.⁵⁵

1944 novemberében Schultz lett volna az egyik felszólalója a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete és a Victory Council által szervezett „kerekasztal konferenciának,” amely azonban csupán 1945. február 4-én került megrendezésre. A rendezvényen Schultz kijelentette: „hogy a magyar paraszt, ha demokratikus intézmények között nő fel, élére állhat a nemzetnek.” Kifejtette továbbá, hogy a magyar paraszt így a szociális átalakulásban a munkásság egyenrangú harcostársává vált. Arról is beszélt, hogy ha a „hazafias jelszavak” helyett a „szociális igazság” kerül előtérbe Magyarországon, akkor hasonló fejlődés fog végbemenni, mint Csehszlovákiában. Az eseményen a „később” létrejövő közép-európai államszövetség fontosságát is szóvá tette, amely csökkenteni fogja a határok jelentőségét.⁵⁶ A kiemelés nem véletlen: 1945 februárjára már eldőlt, hogy a Közép-Európára vonatkozó föderációs tervek közül egyik sem fog megvalósulni a Szovjetunió régiós jelenléte miatt.

A *Harc* mellett egy másik lap is beszámolt a rendezvényről. A legitimista *Krónika*⁵⁷ Schultz mondandójából mást emelt ki. A leírásból kiderül, hogy az aktivista újságíró kénytelen volt elismerni, hogy „minden csehszlovák édesgetés dacára is, a csallóközi magyarság hűségese maradt magyar nemzetiségéhez és egyenlő darab kenyér esetén, mindig inkább a magyar uralmat választaná”. Az esetlegesen létrejövő föderációra vonatkozó gondolatok kapcsán a *Krónika* beszámolója rámutat: Schultz arról beszélt, hogy ez az államszövetség csak akkor jöhet létre, ha már nem a „túlzó sovinizmus” az úr. A lap azonban megjegyzi, hogy Schultz arról ugyanakkor nem beszélt, hogy a kérdéses „sovinizmus” egy „régii közösség visszaállítására”, nem pedig „egyeduralmi hegemóniára” törekszik.⁵⁸ A két beszámoló más-más fókusszal bír, amely a *Harc* és a *Krónika* egymástól eltérő beállítottságával magyarázható. Hozzá kell tenni, Schultz ezúttal sem tért el túlzottan a korábban képviselt álláspontjától: újdonságként a *Krónika* által kiemelt, és a *Harc*-ban nem szereplő kitétel hathat a csallóközi magyarság nemzethűségére vonatkozóan.

54 *Harc*, 1944. október 28. 2. p.

55 *Harc*, 1944. november 11. 2. p.

56 *Harc*, 1945. február 10. 6. p.

57 A lap megjelenéséről a *Harc* is beszámolt: *Harc*, 1944. 6. sz. 3. p.

58 *Krónika*, 1945. február 15. 8. p.

Változás az aktivizmusban: Schultz a második világháború után

Schultz Ignác az 1945 késő őszén, valamint az 1945 februárjában megrendezett eseményeken már nem szerepelhetett a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének tisztviselőjeként, mivel tagságáról és betöltött előadói tisztségéről 1944. szeptember 15-én lemondott. Erről levélben tájékoztatta Jászi Oszkárt, a szervezet elnökét. Döntését azzal indokolta, hogy Csehszlovákia felszabadulását követően a Csallóköz ismét az államhoz fog tartozni, az ott lakók pedig nem vonták vissza az ő képviselői megbízatását.⁵⁹ Schultz lépése a *Harc* szerkesztőségében is nagy változást hozott: a szerkesztőbizottság elnöke Vámbéry Rusztem, helyettese Faludy György lett, a lapot pedig már nem a Demokratikus Magyarok Amerikai Szervezete, hanem az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom Amerikai Bizottsága⁶⁰ adta ki.⁶¹

A *Harc* 1945. szeptember 1-én megjelent számában Schultz A csehszlovákiai demokratikus magyarság útja címmel jegyzett egy teljes oldalas cikket.⁶² Írásában a csehszlovákiai magyarok helyzetére reflektál, akiket számos atrocitás ért nemzetiségük miatt a korábban kihirdetett kassai kormányprogram miatt. Schultz maga is úgy érvel, ahogy a kormányprogram: „Senki nem követeli hangosabban a szlovákiai magyar fasiszták megbüntetését, mint mi, demokratikus szlovákiai magyarok.” A kormányprogram úgy fogalmaz, hogy csupán azok a magyarok és németek tarthatják meg állampolgárságukat, akik „a legsúlyosabb időkben is” kitartottak Csehszlovákia mellett. (Bencsik 2016, 214–218. p.)

59 *Harc*, 1944. szeptember 30. 2. p. Hozzá kell tenni: Schultz szóhasználata egyáltalán nem véletlen: képviselői mandátuma a prágai alsóházban 1938. október 30-án megszűnt a 253/1938. tc. értelmében, így valóban csak arra hivatkozhatott, hogy a *választói* nem vonták még vissza tőle a megbízatást. Mindemellett magáévá tehetette azt az elgondolást is, amely a csehszlovák politikai emigráció egyik vezérfonala volt: nem ismerik el a müncheni egyezményt, és annak következményeit. Ilyen értelemben Schultz valóban hivatkozhatott arra, hogy ő továbbra is képviselő, mivel mandátumának megszűnté egy hónappal a müncheni döntés után történt. Lásd: Ignác Schulcz. Poslanecká sněmovna parlamentu České republiky. <https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?org=289&id=3710> (utolsó hozzáférés: 2023. november 28.); *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník 1938, částka 87. 144. p.

60 Az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom volt Károlyi Mihály angliai tömörülésének a neve.

61 *Harc*, 1944. szeptember 30. 1. p. Az amerikai magyar emigráció helyzetéről készült csehszlovák jelentés is feltünteti ezt a változást, igaz, a beszámoló személy 1944 októberére datálta a változást. Archiv ministerstva zahraničních věcí [Cseh Külügyminisztérium Levéltára] (AMZV) LA 1939–1945 27274/44. Magyar szervezetek az Amerikai Egyesült Államokban. 1944. november 16.

62 *Harc*, 1945. szeptember 1. 5. p.

Schultz a szlovákiai hangulatot – amely meglátása szerint nemcsak magyar, hanem orosz-, zsidó- és csehellenes – annak tudja be, hogy „a fasiszta Tiso-rezsim maradványai még mindig eleven hatóerők Szlovákiában”. A Prágába visszaköltöző, berendezkedő kormányzatot a kialakult helyzetért nem hibáztatja⁶³ (a Szlovák Nemzeti Tanács belső gyengeségét azonban felveti), annak pedig a „fasiszta magyarokat” illető céljaival egyetért, mégis kiolvasható egyfajta csalódottság a soraiból. Személyes fájdalom ad hangot például, amikor arról ír, hogy régi párttársa, Ivan Dérer nem tért haza, hanem „voltaképpen száműzetésben él”.⁶⁴

Megemlíti továbbá, hogy az első köztársaság idején Szlovákiában a központi kormányzat fontos támogatója volt a „demokratikus magyar tömeg,” amely ellensúlyozta a magyar és szlovák reakciós erőket – önmagát közéjük, a „csehszlovákista” aktivisták közé sorolja. A megnevezés alatt nem a csehszlovákizmus követőit érti, hanem azokat, akik a demokratikus berendezkedés vívmányait felismerve támogatták Csehszlovákia békés fejlődését. Cikkének záró megállapítása mégis pozitív kicsengésű. Bízott benne, hogy „a demokrata és konstruktív magyar erők újból bekapcsolódnak a demokratikus Csehszlovák Köztársaság újraépítésének munkájába”.

Schultz tehát úgy látta 1945 nyarán, hogy nincs szüksége a prágai kormányzatnak az aktivista magyar népeiségre, amelyre korábban támaszkodott Szlovákiában – a gondolatmenetet továbbfőnva így az aktivista Schultzra sincs már szükségük. A szociáldemokrata mozgalmár-újságíró a cikkében nem említi, a kassai kormányprogram VIII. pontja azonban szól arról, hogy a csehszlovák állam „tartós megoldásra” készül az ország ellen irányult hódító politika eszközeivé vált magyar és német kisebbséggel szemben. (Bencsik 2016, 214–218. p.) Nem lehet véletlen tehát, hogy az erőteljesen nemzetállamosító 1945 utáni prágai vezetés már nem használta fel (a szlovákokkal szemben) az aktivista magyarokat a „mérleg nyelvének”, mint tette azt korábban, mivel már nem volt rájuk szükség.

Schultz a *Harc* hasábjain a lap 1945. decemberi megszűnése előtt többé már nem nyilvánult meg, és Csehszlovákiába sem tért vissza. Egyet kell értenünk Simon Attila megállapításával, aki szerint „mindaz, ami ezekben az években [ti. az 1945 utáni évek] Csehszlovákiában történt, egyet jelentett nem csupán Schulcz, hanem az általa képviselt aktivizmus teljes kudarcával”. (Simon 2013, 176. p.) Jelenleg Schultz esetleges

63 A *Harc* hasábjain Vámbéry maga is helyeselte 1945 nyarán a Kaffognak a Kilkeny-i kutyák című vezércikkében a csehszlovák kormány magyarokra vonatkozó politikáját. Amint ugyanakkor tudomására jutott, hogy a retorziók nemcsak azokat érik, akik az első bécsi döntés után telepedtek le az 1945 után ismét Csehszlovákiához jutott területen, Jászi Oszkárral közös levélben kérte Edvard Beneš, hogy vizsgálja felül a kollektív felelősség politikáját. Lásd: *Harc*, 1945. július 15. 1. p.; Litván–Varga 1991, 471–473. p.

64 Dérer 1946 folyamán visszatért Csehszlovákiába, de új pártot alapított, mivel nem értett egyet a szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésével.

csalódottságára, addigi munkásságának kudarcára csupán ez a *Harcban* megjelent cikk utal. Simon Attila még arról írt, hogy Schultz 1948-ban a csehszlovák ENSZ-delegáció tanácsadója volt (Simon 2013, 176. p.) – hogy itt volt beosztásban, az kevésbé lehet meglepő, tekintve, hogy a kérdéses küldöttség vezetője Jan Papánek volt, akivel az Egyesült Államokban Schultz (munka)kapcsolatban állt.

Nagyobb fordulat történt Schultz életében. Egy – fentebb már említett – visszaemlékezés szerint Schultz Csehszlovákiába való visszatérése egyre inkább bizonytalanná vált. A volt képviselő ezért „annál inkább ellene fordult az új rendszernek, és amikor Csehszlovákia is átalakult Népi Demokráciává, és építeni kezdte a szocializmust, a szocialista Schultz Ignác [...] teljes nyíltsággal és már az Amerika Hangja, a Free Európa rádióin hangoztatta, hogy a »Csallóköz magyar népének törvényes képviselője« és lázadásra szólította fel a népet a Népi Demokrációk ellen”.⁶⁵ A visszaemlékezésből kiviláglik: az 1948 februárjában lezajlott csehszlovákiai kommunista hatalomátvételt követően Schultz számára végleg elveszett a lehetőség, hogy folytassa korábbi munkáját Csehszlovákiában. A csehszlovák ENSZ-képviselőnél betöltött posztjáról Jan Masaryk külügyminiszter rejtélyes halálesetét követően lemondott,⁶⁶ terveiben azonban továbbra is voltak.

Vámbéry Rusztem egyik Böhm Vilmosnak írt leveléből kiderül: Schultzcal arról egyeztettek, hogy valamilyen emigráns csoportot kellene létrehozniuk, hogy ellensúlyozzák az Eckhardthoz húzó Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán és Sulyok Dezső működését. A jogtudós egyben „javíthatatlanul optimistának” nevezte Schultzot, mivel utóbbi abban bízott, hogy az amerikai szakszervezetek (American Federation of Labor és a Jewish Labor Committee) támogatni fogják a mozgalmukat, ezek azonban politikamentes mivoltuk miatt nem tehettek így. (Szabó–Szűcs 1997, 429. p.) Hozzá kell tenni: Vámbéry és Böhm a levél keletkezésekor (1948 ősze) már lemondtak nagyköveti posztjukról Washingtonban és Stockholmban, amely lépésükkel tiltakozni kívántak a magyarországi politikai események ellen. A szervezkedésből sem lett semmi, mivel Vámbéry nem sokkal az említett levél megírta után, Böhm pedig 1949-ben hunyt el.

Magyarországra valószínűleg a második világháború után sem kívánt visszatérni. A jelenleg rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján csupán az állapítható meg, hogy járt Magyarországon is 1947 májusában egy látogatás erejéig.⁶⁷ Feltételezhetően nem tervezett hosszabb távon maradni, mivel Böhm Vilmos – még stockholmi követként – az SZDP tisztviselőinek írva előbb pár hetes tartózkodást említett,⁶⁸ majd a kérés-

65 *Bérmunkás*, 1953. február 7. 5. p.

66 *Az Ember*, 1954. október 16. 10. p.

67 MNL OL M KS 283 90. ő. e. 155. l.

68 Uo.

sel fordult hozzájuk, hogy a párt helyzetéről állítsanak össze egy angol nyelvű összefoglalót, amit Schultz majd elvisz magával a tengerentúlra.⁶⁹

Schultz életében az utolsó nagy fordulatot ekkor az jelentette, hogy elkötelezte magát a cionista mozgalom mellett. A szociáldemokrata újságíró-képviselő eddigi megnyilvánulásai alapján meglepőnek tűnhet a fordulat, zsidó származása miatt azonban megvoltak ehhez az alapjai. Schultz egy galántai zsidó szabó fiaként látta meg a napvilágot,⁷⁰ Garbai Sándor, az MSZDP korabeli vezetőségének a tagja pedig úgy emlékezett vissza az 1910-es években a budapesti Világosság nyomdában dolgozó Schultzra, mint ortodox zsidóra, aki csak kóser ételeket fogyaszt, és eleget tesz a jom kippur előírásainak, ami nem volt jellemző a szociáldemokrata párthoz csatlakozó hitsorosaira. (Fogarassy 1988, 7. p.) Az első bécsi döntést követően a magyarországi közbeszédben és sajtóban pedig többször bélyegezték meg aktivista tevékenységét származása miatt.⁷¹ Később amerikai zsidó szakszervezetekkel is kapcsolatban állt, Terebessy János pedig arról írt Vince Sándornak, hogy Schultz egy New York-i magyar zsidó közösségnek a zsidókérdésről adott elő. (Varga 2000, 211. p.)

Hogy Schultz számára mi hozta el a cionista fordulatot, arra csak visszaemlékezések alapján következtethetünk. Feltételezhető, hogy alapvetően maradni akart a csehszlovákiai aktivista mivolta mellett: erre erősen utalnak a második világháború alatti megnyilvánulásai. A politikai helyzet változása azonban ezt egyre inkább megnehezítette. Az 1948-as csehszlovákiai kommunista hatalomátvétellel nem tudott egyetérteni: erre utal, hogy az államba többé nem tért vissza. Magyarországon is járt 1945 után, de nem telepedett meg: az itteni kommunista hatalomátvétellel sem valószínű, hogy egyetértett – erre utal Vámbéry Böhmhöz írt levele. A *Bérmunkás*ban megjelent visszaemlékezés szerint ugyanakkor nem rögtön vált cionistává s a Magyar Zsidók Világszövetsége (később: Magyar Származású Zsidók Világszövetsége) egyik társalapítójává.

Váratlan halála azonban már ebben a minőségében érte: mint a szervezet ügyvezető igazgatója utazott Izraelbe 1954 szeptemberében, hogy az ott élő magyar nyelvű

69 MNL OL M KS 283 90. ő. e. 156. l.

70 Schulz Mihály és Markstein Sarolta gyermekeként 1894. március 21-én látta meg a napvilágot. Születési anyakönyvi bejegyzése a galántai izraelita anyakönyvben 27/1894 folyószám alatt található. Egyes helyeken tévesen, 1894. március 25-t jelölik meg születési dátumaként. Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1935, FamilySearch (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6NMX-N3XM>: Wed Nov 29 20:52:09 UTC 2023), Entry for Ignác Schuler [Schultz] and Mihály Schuler [Schultz], 16 May 1894. (utolsó hozzáférés: 2023. december 5.)

71 Schultz zsidóságát az országgyűlés alsóházában többször is megemlégtették, amelyet átvett a sajtó. Lásd: Képviselőházi napló 1939, 252. p., 279. p.; *Budapesti Hírlap*, 1939. március 10. 3. p.; *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. március 10. 2. p.; *Esti Ujság*, 1939. március 10. 7. p.; *Nemzeti Ujság*, 1939. március 10. 4. p.; *Szegedi Új Nemzedék*, 1939. március 10. 3. p.

zsidóságot tájékoztassa az elmúlt három évben végzett munkájukról.⁷² A körút számos állomást, megbeszélést, rendezvényt jelentett számára, a terhelést pedig valószínűleg nem bírta a szervezete: 1954. október 6-án délelőtt kapott végzetes szívinfarktust a haifai kikötőben.⁷³ Temetésére két nappal később került sor a tel-avivi Kirját-Saul Temetőben, ahol nagy tömeg kísérte el utolsó útjára.⁷⁴

Önkéntes aktivista, vagy fizetett kollaboráns? Schultz második világháború alatti tevékenységének a mérlege

Schultz halála után bő fél évvel az Amerikai Egyesült Államokban megjelenő, a „nemzeti emigráció céljait szolgáló politikai és társadalmi folyóirat”, a *Magyar Végvár* az ország legfőbb ügyészének egy korábbi jelentését idézte, amely a külföldi ügynököket listázta. Köztük szerepel Schultz neve is, mivel információs munkájáért a csehszlovák államkincstártól kapott fizetést, amelyet a Csehszlovák Információs Iroda folyósított számára.⁷⁵ A kutatás jelenlegi állása szerint nem állapítható meg, hogy a jelentés hiteles-e (és ha igen, akkor miként jutott hozzá a szerkesztőség), érdemes azonban megvizsgálni a *Magyar Végvár*ban szereplő állításokat: szenzációs leleplezésnek számítotak, vagy esetleg már ismertek voltak ezek az információk?

Schultz csehszlovákiai aktivista múltja ismert volt, amikor a tengerentúltra helyezte át székhelyét, és kezdett el újra újságíróként működni. Munkatapasztalata – mint láthatottak – a *Harc* beindításánál kifejezetten jól jött, szervezőként pedig maradt a korábban képviselt aktivizmusa mellett. E téren egyes – már a korszakban felbukkant – vádak szerint Schultz a csehszlovák emigráció esetében nemcsak kapcsolati, hanem anyagi tőkére is támaszkodhatott. Ezen vádakát Moholy-Nagy László fogalmazta meg például a már említett, Jászinak írt levelében, amelynek gyakorlati eredménye lett, hogy a progresszív magyar csoport két részre szakadt az Egyesült Államokban.

Olyan híresztelés is napvilágot látott a korszakban, hogy Schultz szervezetileg is kötődik a csehszlovák emigrációhoz mint a Londonban a parlamentet helyettesítő Államtanács tagja. (Vájlok 1943, 474. p.) A földrajzi távolság ezt nem tette volna lehetetlenné, tekintve, hogy a szintén az Egyesült Államokba távozó Milan Hodža is maradt a testület alelnöke, a Vájlok Sándortól származó állítást azonban forrás nem támasztja alá – erre már Simon Attila is rámutatott korábban. (Simon 2013, 176. p. 726. sz. láb-

72 *Új Kelet*, 1954. október 3. 2. p.

73 *Új Kelet*, 1954. október 8. 2. p.

74 *Új Kelet*, 1954. október 10. 1. p.

75 *Magyar Végvár*, 1955. június 1. 22.

jegyzet) Utólag valószínűsíthető, hogy Vájlok Schultz államtanácsbeli tagságát összekeverhette az általa gyakran hangoztatott alsóházi képviselőségével.

Schultz személyi és anyagi kötődései kapcsán Jászi Oszkár öntött tiszta vizet a pohárba, amikor Moholy-Nagy Lászlónak reagált írásban: „Schultz sohasem csinált titkot abból, hogy mint a Csehszlovák Köztársaság parlamentjének a magyar kisebbség által megválasztott képviselője, hűséges embere fogadalmának. Nem titkolja, hogy (ugyanúgy, mint a francia, belga, norvég, holland, jugoszláv, vagy egyéb emigrált kormányok parlamenti tagjai) ő is fizetését a csehszlovák kormánytól kapja.” (Litván–Varga 1991, 454–455. p.)

A fentebb bemutatott eseménysor után vállalkozhatunk annak megállapítására, hogy Schultz a tengerentúlon csupán ott folytatta aktivista működését a sajtóban, ahol 1938 őszén abbahagyta, és valószínűsíthetjük, hogy a kényszerű „szünetet” követően Csehszlovákiában is maradt volna a korábbi kaptafánál: folytatta volna működését a csehszlovák szociáldemokrata pártban, a nyomdászszakszervezetben, valamint a magyar nyelvű aktivista sajtóban. Az 1945 utáni politikai fordulat(ok) azonban nem kedveztek számára: a csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel után kapcsolati hálójára elértéktelenedett, anyagi forrásai pedig elapadtak. Jelenlegi ismereteink alapján feltételezhetjük, hogy az 1948 februárjában lezajlott politikai eseménysor hozta közelebb hozzá a cionizmust, amely eszme számára – az addigi megnyilvánulásai alapján – idegen területet jelentett.

Irodalom

Levéltári források

Cseh Külügyminisztérium Levéltára

Londýnský archiv (LA-1939-1945)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Külügyminisztérium általános iratai (K 63)

Szociáldemokrata Párt irata (M-KS 283)

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára

Megyei törvényhatóságok, egyedi iratok gyűjteménye (IV 433.)

Korabeli sajtó

Amerikai Magyar Hírlap (Youngstown), 1941

Az Ember (New York), 1940, 1941, 1948, 1953

Bérmunkás (Cleveland), 1941, 1953

Budapesti Hírlap (Budapest), 1939

Esti Ujság (Budapest), 1939

Felvidéki Magyar Hírlap (Budapest), 1939

Felvidéki Ujság (Kassa), 1939

Harc (New York), 1941–1945
 Kanadai Magyar Munkás (Toronto), 1941
 Kárpáti Magyar Hírlap (Ungvár), 1938
 Krónika (New York), 1945
 Magyar Végvár (Throop), 1955
 Nemzeti Ujság (Budapest), 1939
 MTI Napi Hírek (Budapest), 1944
 Reggeli Magyarország (Budapest), 1944
 Szegedi Új Nemzedék (Szeged), 1939
 Új Kelet (Tel-Aviv), 1954

Szakirodalom

- Bajcsi Ildikó 2021. *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után.* Budapest, L'Harmattan–Impulzus.
- Bencsik Péter 2016. *Csehszlovákia története dokumentumokban.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Beneš, Edvard 1948. *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství.* Praha, Orbis.
- Borbándi Gyula 1966. A Teleki-Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. *Új Látóhatár*, 9. évf. 2. sz. 155–170. p.
- Dejmek Jindřich 2006. Finální jednání Edvarda Beneše o diplomatickou likvidaci Mnichovské dohody roku 1942. In: Ferenčuchová, Bohumila et al.: *Slovensko a svet v 20. storočí. Kapitoly k 70. narodeninám Valériána Bystrického.* Bratislava, Historický ústav SAV, 131–146. p.
- Eckhardt Tibor 2008. *Visszaemlékezések 1941–1943.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Faludy György 1998. *Pokolbéli víg napjaim.* Budapest, Magyar Világ Kiadó.
- Fejős Zoltán 1988. Harc a háború ellen és az új demokratikus Magyarországért. *Medvetánc*, [8. évf.] 1. sz. 281–289. p.
- Filep Tamás Gusztáv 2003. A (cseh)szlovákiai magyar kisebbség társadalmi és kulturális életéről 1919–1945. In: Uő. *A hagyomány felemelt töre.* Budapest, Ister, 299–392. p.
- Fogarassy László 1988. Garbai Sándor emigrációs évei Pozsonyban (1934–1938). *Forrás*, 20. évf. 3. sz. 1–15. p.
- Gulyás László 1993. Az 1943 decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai. Ford. és sajtó alá rendezte: Gulyás László. *Documenta Historica* 11. Szeged, JATE Történész Diákkör.
- Joó András 2014. Bánffy Miklós 1943-as küldetése tágabb kontextusban. *Pro Minoritate*, 23. évf. 3. sz. 110–132. p.
- Kádár Lynn Katalin 2006. *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972.* Budapest- L'Harmattan Kiadó.
- Képviselőházi napló 1939. Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. XXII. kötet. Budapest- Athenaeum.
- Kuklík, Jan–Němeček, Jan–Šebek, Jaroslav 2011. *Dlouhé stíny Mnichova.* Praha- Auditorium.
- Litván György 2003. *Jászi Oszkár.* Budapest- Osiris Kiadó.
- Litván György–Varga F. János 1991. *Jászi Oszkár válogatott levelei.* A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta: Litván György–Varga F. János. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

- Němeček, Jan 2008. *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha, Academia.
- Němeček, Jan et al. (ed.) 2009. *Dokumenty československé zahraniční politiky, Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*. B/2/2. Praha, Ústav mezinárodní vztahů–Historický ústav Akademie věd ČR.
- Němeček, Jan et al. (ed.) 2010. *Dokumenty československé zahraniční politika v roce 1942*, B/3/1. Praha, Ústav mezinárodních vztahů–Historický ústav Akademie věd ČR.
- Němeček, Jan et al. (ed.) 2015. *Dokumenty československé zahraniční politika v roce 1942*, B/3/2. Praha, Historický ústav Akademie věd ČR.
- Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1938*. Praha, Státní tiskárna.
- Schultz Ignác 1942. Hídépítő magyarok. *Magyar Fórum*, 1. évf. 5. sz. 117–119. p.
- Simon Attila 2013. *Az elfeledett aktivisták. Kormányparti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja–Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Szabó Éva–Szűcs László (szerk.) 1997. *Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Turczel Lajos 1986a. Ifjú munkások és sarlósok Vörös Barátságának története. *Irodalmi Szemle*, 29. évf. 4. sz. 341–361.
- Turczel Lajos 1986b. Az Út szerepe a Vörös Barátság fellendítésében. *Irodalmi Szemle*, 29. évf. 7. sz. 632–635.
- G. Vass István 1997. Magyar–cseh hivatalos tárgyalások Bernben 1944–1945-ben. *Külpolitika*, 3. évf. 3. sz. 101–129. p.
- Varga Lajos 2000. Amerikai magyarok a második világháború első éveiben. Részletek Vince Sándor levelezéséből. Közli: Varga Lajos. *Múltunk*, 45. évf. 3. sz. 201–238. p.
- Vájlók Sándor 1943. Benes külpolitikája. *Hitel*, 8. évf. 8. sz. 473–482. p.
- Várdy Béla 1999. Az amerikai magyarság a második világháború politikai viharában. *Valóság*, 42. évf. 1. sz. 63–74. p.
- Vida István 1985. Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség (1945–1947). *Jelenkor*, 28. évf. 12. sz. 1114–1125. p.

DÁNIEL MIKLÓS

ACTIVISM IN ANY DIRECTION. A SKETCH OF IGNÁC SCHULTZ'S ACTIVITIES DURING THE SECOND WORLD WAR

A well-known public figure of the first Czechoslovak state, Ignác Schultz, who had emigrated from Hungary, was a representative of self-sacrificing activism. The political changes in the autumn of 1938 had an impact on his activities and living conditions as well. The present paper aims to provide some insights into Schultz's activities during the Second World War, which can still be best described in terms of activism. The paper also seeks to draw attention to the fact that Schultz tried to remain an activist after the Second World War, but that, in an ideological reversal, he committed himself to Zionism, in the face of unfavourable political events in Czechoslovakia, and remained committed to the idea until his death in 1954.

Középiskolai tanulók vélekedése a kétnyelvű környezetben történő kódváltásról¹

VERONIKA DANČO JAKAB

High School Students' Perceptions of Code-Switching in a Bilingual Environment

Keywords: code-switching; bilingualism; Hungarians in Slovakia; empirical research; language myths

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.05>

Bevezetés

A dolgozatban a magyar mint kisebbségi nyelv és a szlovák mint államnyelv között² végbemenő kódváltásokról alkotott vélekedéseket vizsgálom szlovákiai magyar tannyelvű középiskolások körében. A tanulmány első, elméleti részében a kódváltás meghatározásával és funkcióival foglalkozom, valamint hazai és nemzetközi kutatások következtetésein keresztül azt is bemutatom, hogyan ítélik meg a jelenséget a Kárpát-medence peremországaiban élő kétnyelvű magyarok. Az írás második, érdemi részében egy szélesebb körű empirikus vizsgálat eredményeit ismertetem és elemzem azzal a céllal, hogy a szlovákiai magyar fiatalok kódváltásról alkotott véleményéről aktuális képet adjak közre.

1. A kódváltás meghatározása

A nyelvek közötti váltás a kétnyelvűségi és kontaktológiai kutatások talán legtöbbet vizsgált jelensége, melynek az évek során számos definíciója alakult ki. Az egyik legelterjedtebb meghatározás szerint a kódváltás két vagy több nyelv váltakozó használata egyazon megnyilatkozáson belül. (Grosjean 1982, 145. p., 2010, 51–52. p.) Tanulmányomban a

1 A témával kapcsolatos vizsgálatok a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda kutatási terve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

2 A kódváltásnak két típusát különböztetjük meg: nyelvközi (interlingvális) és nyelven belüli (intringvális) kódváltást. A kódváltás kezdeti, klasszikus leírása a nyelven belüli, azaz a nyelvváltozatok közötti váltásra irányult. (Sándor 2014, 222. p.)

vonatkozó fogalomnak egy tágabb értelmezéséből indulok ki, mely szerint a kódváltást a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajainak megnevezésére alkalmazzuk, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két eltérő nyelvet vagy két eltérő nyelvhez tartozó elemeket használnak úgy, hogy tartalmilag a különböző nyelvekhez tartozó szekvenciák nem felelnek meg egymásnak. (Lanstyák 2006, 147. p.) Azt a nyelvet, mely kódváltás során az adott megnyilatkozás szerkezetét grammatikailag és/vagy mennyiségileg meghatározza, bázisnyelvnek nevezzük, míg arra a nyelvre, melyből a bázisnyelvbe egy vagy több elem átkerül, vendégnyelvként hivatkozunk. (Myers-Scotton 1993, 3–5. p.; Lanstyák 2005, 122. p.) A kódváltás nem tévesztendő össze a (közvetlen) kölcsönzéssel. Nyelvi szempontból a közöttük lévő legfontosabb eltérés, hogy kódváltás esetén a bázisnyelvbe beágyazódó vendégnyelvi elemek kétnyelvű közeget eredményeznek, a kölcsönyszavak megjelenése azonban nem hoz létre kétnyelvű közeget. (Lanstyák 2014, 104. p.) Ez alapján a kódváltást a fonológiai és a morfológiai integráltság foka különbözteti meg a kölcsönzéstől. (vö. Haugen 1950, 210–231. p.; Poplack–Sankoff 1984, 99–135. p.)

A kétnyelvűségi szakirodalom több funkciót tulajdonít a kódváltásnak. Ezek alapján a szóban forgó jelenség képes kifejezni a kétnyelvű beszélő csoportidentitását, az egyik vagy másik nyelvel s használóival szembeni szolidaritását, jelzi a beszédhelyzet és a beszélgetőpartnerek megváltozását, de utal a beszélő nyelvtudásának hiányosságaira is. (Gumperz 1982, 70. p.; vö. még Borbély 2001, 191–193. p., 2014, 66–67. p.; Márku 2013, 48. p.)

2. A kódváltás megítélése

Köztudott, hogy a kódváltáshoz több, főképp egynyelvűek által terjesztett, negatív értékítéletet hordozó nyelvi mítosz kötődik. A szakirodalom nyelvi mítosznak azokat a nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó részben vagy teljesen téves vélekedéseket nevezi, melyeket a beszélők jól ismernek és hisznek bennük, mivel azok az adott beszélőközösség kultúrájának részét képezik. (Bauer–Trudgill 1998, 16. p.) Azok a nyelvi mítoszok, melyek a kódváltást kritikusan értelmezik, azt feltételezik, hogy a kódváltó beszélő a két nyelv elemeit önkényesen kapcsolja össze, hanyag és/vagy tudatlan, valamint egyik általa ismert nyelvet sem becsüli. (Wardaugh 1995, 94. p.; Lanstyák 2007, 159–161. p.) Ezek a bíráló jellegű megjegyzések rendszerint ahhoz vezetnek, hogy a kétnyelvűek is gyakran meglehetősen ambivalensen vélekednek sajátos nyelvi kompetenciájukról. Napjainkra a kétnyelvűségi kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy a kódváltás a két- és többnyelvű közösségekben teljesen szokványos jelenség, melyet jól körülhatárolható nyelvtani és pragmatikai szabályok vezérelnek, s alkalmazása nemcsak a nyelvhasználók magas szintű nyelvi kompetenciájáról tanúskodik, hanem arról is, hogy az általuk beszélt nyelvekhez pozitívan viszonyulnak. (Lanstyák 2009, 116–117. p.)

A szlovákiai magyarok kódváltási szokásait és a jelenséghez fűződő vélekedését legelőször Lanstyák és Szabó Mihály vizsgálta az általuk megvalósított szociolingviszti-

kai szemléletű kutatások keretében a kilencvenes években. Ezek a kutatások egyértelművé tették, hogy az erősebb magyar identitású szlovákiai magyarok – tehát azok, akik magyar iskolát látogattak és/vagy homogén házasságban élnek – élőbeszédben leggyakrabban a beszédhelyzet különböző tényezőinek megváltozása miatt, valamint nyelvi hiány vagy lapszus³ esetén folyamodnak kódváltáshoz; míg írásban a hitelesítés és az elhatárolódás eszközeként tekintenek rá. (Lanstyák 2000a, 161. p.) Lanstyák és Szabó Mihály vizsgálatának további lényeges következtetése, hogy a szlovákiai magyar fiatalok döntő hányada ideális állapotnak azt tartja, ha a magyar nyelvet „tisztán”, a szlovák nyelvtől külön tartva használjuk, mely vélemény mögött a purista tendenciák továbbélését figyelhetjük meg. (Lanstyák–Szabó Mihály 1996, 163–174. p., 2005, 65–71. p., 2008, 91–102. p.; Lanstyák 1993, 69. p., 1996, 11. p., 2000a, 159–168. p., 2000b, 1–17. p.) A szlovákiai magyarok kódváltáshoz fűződő véleményét tovább árnyalja egy másik, Presinszky által végzett felmérés, melynek eredményei arról tanúskodnak, hogy a megkérdezett nyitrai egyetemisták közel kétharmada közömbösen, egyharmada pedig negatívan értékeli a jelenséget. (Presinszky 2009, 211. p.)

A Kárpát-medence más, magyarok lakta országaiban is készültek felmérések, melyek a kódváltás kérdését közvetlenül vagy közvetve érintik. Cserniczkó és Beregszászi például a Kárpátalján élő magyar kisebbségről megállapítja, hogy erre a beszélőközösségre nem jellemző a kódváltás, s ha tagjai mégis élnek vele, akkor annak leggyakoribb oka az idézés. (Cserniczkó 1998, Beregszászi 2004, 36. p.) Emellett a Márku által végzett kutatásokból az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kárpátaljaiak meglehetősen ambivalensen vélekednek a kódváltásról: egy részük szégyelli, helytelennek és csúnyának tartja; míg más részük a kisebbségi lét és nyelvhasználat természetes következményeként tekint rá. (vö. Márku 2013, 193–195. p.) Azonos következtetésre jut Rajsli, aki a vajdasági magyarok kódváltás iránti viszonyát vizsgálja. (Rajsli 2013, 30–31. p.) Egy erdélyi magyar adatközlők részvételével végzett kutatásból ugyanakkor az derül ki, hogy azok a beszélők, akik az erdélyi regionális nyelvhasználat szépségét nagyra értékelik, önértékelésük szerint csak ritkán vagy soha nem váltanak kódot a magyar nyelvű beszélgetőpartnerrel folytatott társalgás során. (Péntek–Benő 2020, 257. p.)

3. A dolgozat célja és módszertana

A dolgozat célja, hogy a korábbi vizsgálatokhoz kapcsolódva szlovákiai magyar középiskolás tanulók kódváltáshoz fűződő viszonyáról aktuális információkat adjon közre, illetve megállapítsa, milyen indokok befolyásolják a véleményüket.

3 Nyelvi hiány esetén a beszélő a számára szükséges nyelvi formát nem ismeri vagy rosszul ismeri, míg nyelvi lapszus esetén a beszélőnek nem jut eszébe az általa egyébként ismert nyelvi forma. (Lanstyák 2000a, 159–161. p.)

A vizsgálatba három szlovákiai magyar oktatási intézményt vontam be. Az egyes középiskolák földrajzi elhelyezkedésük és székhelyük nyelvkörnyezeti adatait illetően különböztek egymástól. Az első kutatási helyszín egy nyugat-szlovákiai (a továbbiakban NySz), szlovákdomináns⁴ város középpontjában működő oktatási intézmény, ahová a tanulók legnagyobb része valamely környező, magyar többségű csallóközi településről utazik be. A második iskola egy közép-szlovákiai (a továbbiakban: KöSz), magyardomináns⁵ kisvárosban helyezkedik el. Míg a harmadik, kelet-szlovákiai (a továbbiakban: KeSz) oktatási intézmény egy olyan városban található, ahol a magyar és a szlovák nemzetiségű lakosok aránya megközelítőleg azonos;⁶ az iskola további jellegzetessége, hogy közös igazgatás alatt és egy épületben oktatják a magyar és a szlovák tanítási nyelvű osztályokat. Az elmondottak alapján értelemszerűen az egyes középiskolák tanulóinak eltérő a szlovák nyelvvvel kapcsolatos tapasztalata: a NySz középiskola diákjai az iskola épületét elhagyva szinte csak szlovák szót hallanak; a KeSz oktatási intézmény tanulói, akik közös épületben tanulnak a szlovák tannyelvű osztályt látogató, többségi anyanyelvű tanulókkal, az iskola folyosóján is szlovák nyelvű párbeszédet fül- és résztvevői lehetnek; ezzel szemben a KöSz középiskola diákjai döntően magyar nyelvű közegben töltik mindennapjaikat.

A dolgozatban egy szélesebb körű kutatás kódváltásra vonatkozó eredményeit mutatom be, miközben az alábbi hipotézisek bizonyítására/elvetésére vállalkozom:

H1: A tanulók inkább negatívan vélekednek a kódváltásról.

H2: A kódváltást azok a tanulók értékelik kedvezőbben, akik a szlovák nyelvvvel napi szintű, intenzív(ebb) kapcsolatban állnak.

A kérdőíves felmérésben összesen kétszáz tanuló vett részt. Az adatközlők oktatási intézmény, osztály és nem szerinti megoszlását a 1. táblázat ismerteti, mely alapján a) a legtöbb tanuló a KöSz középiskolából került ki; b) a kitöltők körében a legnagyobb arányban az első évfolyamot látogató diákok képviseltették magukat; c) több lány, mint fiú véleményét tükrözi a vizsgálat; d) a kutatásban magasabb volt a vidéki településekről származó tanulók száma, mint a városiaké.

4 A 2021. évi népszámlálási adatok alapján a település összlakosságának 2,3%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (SODB, 2021).

5 A 2021. évi népszámlálási adatok alapján az összlakosságának 77,2%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (SODB, 2021).

6 A 2021. évi népszámlálási adatok alapján az összlakosságának 52,9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (SODB, 2021).

1. táblázat. A kutatásban részt vevő tanulók osztály, nem és lakóhely szerinti megoszlása oktatási intézmények szerint

Az oktatási intézmény kódja	A tanulók osztály szerinti megoszlása				A tanulók nem szerinti megoszlása		A tanulók lakóhely szerinti megoszlása		A tanulók összlétszáma
	1.	2.	3.	4.	lányok	fiúk	falu	város	
NySz	29	20	11	0	41	19	31	29	60
KöSz	23	19	18	14	36	38	48	26	74
KeSz	19	9	18	20	37	29	39	27	66
Összesen	71	48	47	34	114	86	118	82	200

A vizsgálatra 2020 áprilisa és 2022 októbere között került sor. Az adatgyűjtést, mely a koronavírus-járvány miatt a tervezettnél több időt vett igénybe, minden esetben személyesen felügyeltem. A felhasznált kérdőív összesen 15 kérdést tartalmazott. Ezek közül jelen írásban az alábbi, kódváltásra vonatkozó kérdésre érkezett válaszokat mutatom be részletesen:

Mi a véleményed arról, ha a beszélő egy magyar nyelven folytatott beszélgetés közben szlovák szavakat is használ? Például:⁷ Magától is az *úrad prácéra* kérték a papírt?⁸; *Čo, Martina tam pôjde, ja nepôjdem, szabadságon leszek.*⁹

A tanulók álláspontjukat az (1) *elfogadom*, a (2) *közömbös* és a (3) *nem fogadom el* lehetőségek egyikének megjelölésével fejezhették ki, majd egy alkérdés keretében arra is megkértem őket, hogy véleményüket indokolják meg.

4. A felmérés eredményei

A beérkezett adatok alapján a kétszáz megkérdezett tanuló 53,4%-a elfogadja, 29,6%-a elutasítja, 17%-a pedig közömbösen vélekedik a kódváltásról.

A kedvező állásponton lévő diákok szerint a kódváltás a szlovákiai magyarok két-nyelvű szociokulturális környezetének természetes velejárója, mely az ő, a családtagjaik és a barátaik nyelvhasználatában is gyakran előfordul. Például: (1) *Családi körben gyakran beszélünk így, nincs vele problémám* (NySz)., (2) *Ez szerintem teljesen megszokott, például én is sok magyar szó szlovák megfelelőjét használom, illetve használtam, mivel a családban, barátoknál sokan így beszélnek* (KöSz)., (3) *Szerintem ez elke-*

7 A feltüntetett példák forrása: Lanstyák 2000b, 5–6. p.

8 Magától is a *munkaügyi hivatalba* kérték a papírt?

9 *Mi, Martina fog jönni, én nem megyek, szabadságon leszek.*

rülhetetlen, mivel a környezetünk miatt gyermekkorunktól ragadnak ránk ezek a szavak (KeSz)., (4) *Itt, Felvidéken, ez nem meglepő. Meg bárhol máshol se, ahol nemzetiségek keverednek (KeSz)., (5) Hisz szlovákiai magyarok vagyunk, nem Magyarországon lakunk, más szavakat is szlovákul használunk (KeSz).* Az idézett válaszokban a tanulók megállapítják, hogy – amennyiben a fennálló beszédhelyzet formalitása és beszédpartnerük társas jegyei, valamint nyelvi kompetenciája megengedi – interakcióik során két nyelvet is felhasználhatnak, mellyel közvetetten arra mutatnak rá, hogy kétnyelvű közegben nem az egynyelvű beszédmód a norma. (vö. Borbély 2016, 105. p.)

A pozitív véleményen lévő tanulók további része a kódváltást olyan kommunikációs stratégiaként értelmezi, melyet akkor alkalmaz, amikor nem ismer, vagy nem jut eszébe egy-egy szó, kifejezés, vagyis az ide tartozó adatközlők azért értenek egyet a kódváltással, mert a jelenséget nyelvi hiány vagy lapszus indokolja. (vö. Lanstyák 2000a, 161. p., 2009, 63. p., 2018, 253–283 p.) Például: (6) *Nincs ezzel semmi baj, velem is előfordult már ilyen. Van, amikor nem jutnak eszembe egyes magyar szavak (NySz)., (7) Vannak olyan szavak, amiknek nem ismerjük a magyar kifejezését, és mivel hasonló beszélő emberek élnek itt, nem zavar (KeSz).*

Tizennyolc tanuló a kódváltás kapcsán felkínált válaszlehetőségek közül szintén az *elfogadom* opciót jelöli be, majd magyarázatában mégis mennyiségi vagy nyelvi regiszterre vonatkozó megszorítást tesz. Egyrészt vannak adatközlők, akik azt feltételezik, hogy a magyar bázisnyelvű diskurzusban kódváltás következtében megjelenő szlovák szavak csupán egy bizonyos – általuk közelebről meg nem határozott – mennyiségig fogadhatók el. Például: (8) *Csak akkor kezd zavarni, ha túl sok szlovák szót használ az illető (NySz).* Másrészt vannak diákok, akik a kódváltásra úgy tekintenek, mint a nyelvi hiány, azon belül a hivatalos stílusréteghez tartozó szavak megnevezésekor fellépő lexikális rész áthidalásának egyik lehetséges módjára. Például: (9) *A hivatalos szavaknál ez érthető, mivel itt a legtöbb ember nem is tudná, mi azoknak a magyar megfelelője (KeSz).* Ez alapján az adatközlő diákok egy része tudatában van, hogy szlovákiai magyar környezetben a hivatali ügyintézés során gyakran sem a hivatalnok, sem az ügyfél nem ismeri a megfelelő magyar nyelvű jogi-közigazgatási szakterminológiát. Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyeznünk, hogy napjainkban több empirikus vizsgálat szerint a szlovákiai magyarok egyebek mellett épp nyelvi felkészületlenségük miatt nem érvényesítik a kisebbségi nyelvhasználati törvény¹⁰ által garantált jogaikat. (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 2002, 117.p.; Szabó Mihály 2002, 182–183. p., 2010, 257–184. p.; Misad 2012, 71–84. p., 2014, 252.p., 2017, 33–52. p.; Lanstyák 2018, 123–137. p.; Németh Takács 2021, 83. p.) Ennek legalább részbeni, pozitív irányú módosítása érdekében a szakemberek azt javasolják, hogy nagyobb figyelmet kellene

10 Zákon č. 184/1999 Z. z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 10. júla 1999 o používaní jazykov národnostných menšín. (Magyarul: <https://torvenytar.sk/zakon-66>)

fordítani a szaknyelvek magyar nyelven folyó művelésére, s a magyar jogi-közigazgatási terminológiával szükséges lenne már az általános iskola felső tagozatán, majd a középiskolában is foglalkozni. (vö. Misad 2009, 14. p.; Szabómihály 2015, 22. p.)

A tanulóknak az a csoportja, mely a kódváltást elítéli, vélekedését legtöbbször az *idegesítő*, a *csúnya* és a *helytelen* (NySz, KöSz, KeSz) jelzők feltüntetésével magyarázza. A diákok ugyanakkor meg vannak győződve arról, hogy kódváltás során a beszélő önkényesen cselekszik, s hogy a két nyelvből származó elemek összekapcsolása nyelvtanilag rendezetlen diskurzust hoz létre. Például: (10) *Az emberek ne beszéljenek össze vissza* (NySz), (11) *A beszélőnek el kell döntenie, hogy magyarul vagy szlovákul beszél-e, a két nyelv vegyítése nagyon rossz és helytelen* (KöSz). A kódváltást negatívan értékelő diákok más csoportja azt feltételezi, hogy a vonatkozó beszédmód alkalmazása az adott beszélőközösség tagjainak nemtörődomségéről tanúskodik, ezért a beszédhelyzet figyelembevétele nélkül helytelennek nevezi: (12) *Jobban ügyelhetne a nyelv helyes használatára* (NySz), (13) *Szerintem nagyon hanyag, mindig próbálok figyelni arra, hogy ne keverjek szlovák szavakat a magyar nyelvbe* (KöSz). Néhány tanuló szerint a „nyelvkverés” arra utal, hogy a beszélő műveletlen, s nem ismeri elég jól az egyik vagy a másik nyelvet: (14) *Többet kellene olvasnia és bővítenie a szókincsét* (KeSz), (15) *Műveletlennek tűnik* (NySz). Egy adatközlő párhuzamot von a kódváltás előfordulása és a kódváltó beszélő nemzeti öntudatának meggyengülése között: (16) *Nem helyeslem, identitászavar, nem ismeri, nem becsüli a magyar gyökereit* (KöSz); egy további pedig azt vallja, hogy a jelenség a szlovák nyelv vonatkozásában kerülendő, az angol vonatkozásában viszont nem: (17) *Mondjuk szlovákul ez kicsit „parasztos”, de más nyelvvél, például az angollal, nagyon rendben van* (KöSz). A legutóbbi idézet szerzőjének vélekedése feltehetőleg az angol globális világnyelvként betöltött szerepére és presztízsére vezethető vissza. (vö. Cseresnyési 2004, 144–145. p.)

A kódváltást elutasító tanulók magyarázatában különböző nyelvi mítoszok körvonalazódnak, melyek továbbélését Lanstyák szerint a nyelvi ideológiák is nagyban elősegítik. (Lanstyák 2007, 185. p.) A nyelvi ideológiák olyan nyelvhez és nyelvhasználathoz kapcsolódó gondolatok és gondolatrendszerek, melyeket gyakran alkalmaznak legitímáló, igazoló vagy magyarázó célzattal. A tanulók fentebb idézett válaszaiban a nyelvi konzervativizmus, nacionalizmus és purizmus ideológiája jelenik meg; ezek közös sajátossága, hogy a másik nemzet, etnikum és nyelv hatását rosszként, romlásként, veszélyként interpretálják. (vö. Lanstyák, 2017; Szabó 2015, 335. p.) Mivel a nyelvi mítoszok és ideológiák átadásában a magyar szakos pedagógusoknak van kiemelkedő szerepük, ezért a felnövekvő generációk nyelvszemléletét elsősorban ők képesek alakítani. (Kiss 1998, 269. p.; Presinszky 2011, 184. p.) Egy általam végzett empirikus kutatás eredményei viszont azt mutatják, hogy az anyanyelvórákon a szlovákiai magyar középiskolai pedagógusok rendszerint azt a nyelvszemléletet közvetítik, melyet az épp hatályban lévő szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák magyarnyelv-tankönyvei is.

(Dančo Jakab 2023, 102–127. p.) Ezek közül a második¹¹ és a harmadik¹² osztály számára készült segédletek számos olyan nyelvi mítoszt és ideológiát terjesztenek, melyek a Magyarország határain kívüli magyar nyelvhasználat jellemzőit negatívan értékelik. (Lőrincz 2020, 225–242. p.; Misad 2020, 251–260. p.) Mindezek alapján nem meglepő, hogy a kutatásban részt vevő középiskolások valamivel több mint egyharmada kritikai megjegyzésekkel illeti a kódváltó beszélőt, s vélekedését különféle nyelvi mítoszokkal próbálja alátámasztani.

Azok a tanulók, akik a kódváltással kapcsolatos álláspontjuk leírására a *közömbös* opciót választják, vagy mindössze kijelentik, hogy (18) *Ha valakinek így jutnak eszébe a dolgok, akkor mondja így, nekem mindegy* (KöSz)., (19) *Nincs róla véleményem, én is szoktam így beszélni* (KeSz).; vagy bővebben is kifejtik, hogy a vonatkozó jelenséghez fűződő attitűdjük minőségét az aktuális beszédhelyzet és beszédpartnerük társas jegyei befolyásolják. Például: (20) *Elfogadhatósága attól függ, hogy kik a hallgatók és hol vagyunk* (NySz)., (21) *Baráti körben nem zavar, de ha nagyobb közönséghez intézzük szavainkat, vagy igényesebb témát dolgozunk fel, akkor nem tartom helyénvalónak* (NySz)., (22) *Amíg nem hivatalos dokumentumokban használják, addig abszolút nem zavar* (NySz)., (23) *Hivatalos szövegben elfogadhatatlan* (NySz).

A 20. és 21. számú válaszok szerzői rámutatnak, hogy a beszélő által választott nyelvi regiszternek az épp fennálló kommunikációs szituációhoz kellene igazodnia, tehát míg egy barátokkal folytatott beszélgetés az informálisabb stílusváltozat használatát is lehetővé teszi, addig egy szélesebb hallgatóságnak szánt beszéd megírása vagy előadása során már a formális és a választékos stílus alkalmazására kellene törekedni. A 22. és 23. számú visszajelzést megfogalmazó diákok ugyanakkor azt is felismerik, hogy az írott és a beszélt nyelv eltérő normarendszerrel rendelkezik, ezért a hivatali, azaz formális helyzetben keletkezett magyar nyelvű írásos szövegek egyáltalán nem kellene, hogy beszélt nyelvi sajátosságokat is tartalmazzanak. (vö. Lanstyák 2009, 13–14. p.)

A kérdőívben összegyűjtött válaszok százalékos megoszlásán kívül a tanulók kódváltáshoz kapcsolódó átlagos viszonyulását is megállapíthatjuk. Ehhez az (1) egyes számot az *elfogadom*, a (2) kettést a *közömbös*, a (3) hármast pedig a *nem fogadom el* opcióhoz rendeltem hozzá. Számításaim eredményeit a 2. táblázat tartalmazza. Ebből kiindulva az összes megkérdezett tanuló kódváltással kapcsolatos viszonyának átlaga 1,75, mely az *elfogadom* és a *közömbös* lehetőségek között helyezkedik el. Ha a tanulók kódváltáshoz fűződő viszonyának átlagát iskolák szerinti tekintjük át, megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó jelenséget leginkább a KeSz oktatási intézmény diákjai, s legkevésbé a KöSz középiskola adatközlői fogadják el, tehát elsősorban azok a tanulók ellenzik a kódváltást, akik egy olyan településen látogatnak magyar tannyelvű oktatási intézményt, ahol az összesség több mint háromnegyede magyar nemzetiségűnek vallja magát.

11 Uzonyi Kiss–Csicsay 2012a.

12 Uzonyi Kiss–Csicsay 2012b.

2. táblázat. A kódváltáshoz fűződő viszonyulás átlaga és szórása oktatási intézmények szerint

Az oktatási intézmény kódja	Átlag	Szórás
NySz	1,75	0,86
KöSz	1,95	0,62
KeSz	1,51	0,80
Attitúdátlag (NySz+KöSz+KeSz)	1,75	0,83

Összegzés

A dolgozatban szlovákiai magyar tannyelvű középiskolát látogató tanulók nyelvközi kódváltással kapcsolatos véleményét mutattam be. A vizsgálat tervezési szakaszában felállított hipotéziseket figyelembe véve az alábbi következtetéseket fogalmazhatjuk meg.

A kérdőívben felkínált opciókra (elfogadom/közömbös/nem fogadom el) érkezett válaszok százalékos megoszlása alapján a megkérdezett tanulók 29,6%-át negatív, 53,4%-át pozitív, míg 17%-át közömbös viszony fűzi a kódváltáshoz. A diákok kódváltásról alkotott képét azonban az egyénileg megfogalmazott magyarázatok tovább árnyalják, kiderül ugyanis belőlük, hogy az elfogadom válaszlehetőség mellett döntő tanulók csoportján belül tizennyolc tanuló (16,9%) csak addig értékeli kedvezően a kódváltást, míg annak funkciója a nyelvi hiány/lapszus kiküszöbölése (például hivatali szférában), vagy míg megjelenése nem lép át egy általuk közelebről meg nem határozott gyakorisági szintet.

A fentiekén kívül az is bebizonyosodott, hogy azok a diákok, akiknek a mindennapokban több – akár közvetett, akár közvetlen – tapasztalata van a szlovák nyelvvel, elfogadóbbak a kódváltás iránt, mint azok a tanulók, akiknek az államnyelvvel való kapcsolata korlátozottabb.

A vizsgálat további tanulsága szerint az elutasítóan vélekedő adatközlők a kódváltásról nem rendelkeznek elegendő, illetve megfelelő ismeretekkel, melynek kedvező irányú befolyásolása érdekében mind az egy-, mind pedig a kétnyelvű tanulók számára készített anyanyelvtankönyvekben nagyobb figyelmet kellene fordítani a kétnyelvűségre, a kétnyelvű beszélőközösségekre s nyelvhasználatukra. Úgy vélem, hogy ennek köszönhetően jó eséllyel válna általánossá a Borbély által javasolt pozitív nyelvészeti szemlélet, mely a kódváltást nem úgy értelmezi, mint nyelvi hibát, hanem mint a két- és többnyelvű beszélőközösségek tagjainak „nyelvi repertoárjában fellelhető eszközök nyújtotta kreatív felhasználás alternatív lehetőségét”. (vö. Borbély 2016, 81. p.)

Irodalom

- Bauer, Laurie–Trudgill, Peter 1998. Introduction. In Bauer, Laurie–Trudgill, Peter (szerk.): *Language Myths*. London, Penguin Books, 15–18. p.
- Beregszászi Anikó 2004. A kárpátaljai magyarok kódváltási szokásairól. In Beregszászi Anikó–Cserniczkó István (szerk.): *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Ungvár, Poliprint, 36–44. p.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség*. Budapest, L'Harmattan.
- Borbély Anna 2016. Közösségi kétnyelvűség Magyarországon: anyanyelv és kódváltás. In Bartha Csilla (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII. A többnyelvűség dimenziói: terek, kontextusok, kutatási távlatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 91–108. p.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Cserniczkó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Dančo Jakab Veronika 2023. Pedagógusok a szlovákiai magyar nyelvtanoktatásról. Részletek magyar szakos pedagógusokkal készült interjúkból. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): *Kulturális emlékezet, műfordítás, többnyelvűség*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave, 102–127. p.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Harvard University Press.
- Grosjean, François 2010. *Bilingual: Life and Reality*. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 51–62. p.
- Gumperz, John 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press, 59–99. p.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26. évf. 2. sz. 210–231. p.
- Kiss Jenő 1998. Helyes és helytelen (nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak a tükrében). *Magyar Nyelv*, 94. évf. 3. sz. 257–269. p.
- Lanstyák István 1993. Nyelvművelésünk kétségei és vétségei. *Irodalmi Szemle*, 36. évf. 3. sz. 58–69. p.
- Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In Cserniczkó István–Várad Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 11–15. p.
- Lanstyák István 2000a. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Bratislava, Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2000b. K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku. *Slovo a slovesnosť*, 61. évf. 1. sz. 1–17. p.
- Lanstyák István 2005. A kódváltásról – nyelvtani szempontból. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 2. sz. 121–130. p. (<https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-2#tab-2005-2>)
- Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony, Kalligram.

- Lanstyák István 2007. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ildikó–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 154–173. p.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Bratislava, Stimul.
- Lanstyák István 2014. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*. Pozsony, Comenius Egyetem. (http://web.unideb.hu/~tkis/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014.pdf)
- Lanstyák István 2017. *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár)*. (https://dragon.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf)
- Lanstyák István 2018. *Nyelvalakítás és nyelvi problémák*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Gramma Nyelvi Iroda.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1996. Kódváltás és nemzeti azonosságtudat. In Gadányi Károly–Bokor József–Guttman Miklós (szerk.): *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 163–174. p.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2002. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. In Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 117–126. p.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2005. Hungarian in Slovakia. In Fenyvesi Anna (szerk.): *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as minority language*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 47–88. p.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2008. Postoje k striedaniu kódov vo vybraných skupinách bilingvistov. In Sibyla Mislóvičová (szerk.): *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Bratislava, VEDA vydavateľstvo SAV, 91–102. p.
- Lőrincz Gábor 2020. A nyelvi tévhitek megjelenése különböző tankönyvváriásokban. In Ludányi Zsófia–Jánk István–Domonkosi Ágnes (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból*. Eger, Líceum Kiadó, 225–242. p.
- Márku Anita 2013. „Po zákárpátszki.” Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. Ungvár, „Líra” Poligráfcentrum.
- Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Misad Katalin 2012. Magyar nyelvű jogi-közigazgatási szaknyelvhasználat Szlovákiában. In Guldánová, Zuzana (szerk.): *Kontexty súdneho prekladu a tlmočenia I*. Bratislava, Univerzita Komenského, 71–84. p.
- Misad Katalin 2014. Mutatvány Dunaszerdahely intézményeinek vizuális nyelvhasználatából. In Gróf Annamária–N. Császi Ildikó–Szőták Szilvia (szerk.): *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején. Írások Kolláth Anna tiszteletére*. Budapest–Alsóór, Tinta Könyvkiadó–UMIZ–Imre Samu Nyelvi Intézet, 243–253. p.
- Misad Katalin 2017. A szlovákiai kisebbségek anyanyelvhasználatának lehetőségei a hivatalos érintkezés során. In Misad Katalin–Cseh Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia VII. A pozsonyi magyar tanszék tanulmánykötete*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület, 33–52. p.
- Misad Katalin 2020. A nyelváltozatok szemléltetése a szlovákiai magyar tannyelvű iskolák anyanyelv-tananyagveiben. In Ludányi Zsófia–Jánk István–Domonkosi Ágnes (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból*. Eger, Líceum Kiadó, 251–260. p.

- Myers-Scotton, Carol 1993. *Duelling Languages: Grammatical Structure in Codewitching*. Oxford, Claredon Press.
- Németh Takács Henrietta 2021. *A közéleti kétnyelvűség nyelvi vetületei Dél-Szlovákiában*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave.
- Péntek János–Benő Attila 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Kolozsvár–Budapest. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Gondolat Kiadó.
- Poplack, Shana–Sankoff, David 1984. Borrowing: the synchrony of integration. *Linguistics*, 22. évf. 1. sz. 99–135. p.
- Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In Borbély Anna–Vančioné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 241–248.
- Presinszky Károly 2011. Nyelvi mítoszok vizsgálata szlovákiai magyartanárok és egyetemi hallgatók körében. In Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok, Közép-Európában emlélemben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest–Beregszász, Tinta Könyvkiadó–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 184–192. p.
- Rajslil Ilona 2013. A kódváltás iránti viszonyulás vizsgálata a vajdasági fiatalok körében. *Hungarológiai Közlemények*, 14. évf. 3. sz. 13–32. p.
- Sándor Klára 2014. *Határtalan nyelv*. Budapest, SZAK Kiadó.
- SODB 2021. *Sčítanie obyvateľov domov a bytov* (<https://www.scitanie.sk/>)
- Szabó Gergely 2015. „Hogy fejezzem ki magam szépen?” – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött. *Magyar Nyelvőr*, 139. évf. 3. sz. 334–346. p.
- Szabómihály Gizella 2002. A hivatali kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei. In Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 182–199. p.
- Szabómihály Gizella 2010. Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In Dobos Csilla (szerk.): *Szaknyelvi kommunikáció. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 110*. Miskolc–Budapest, Miskolci Egyetem–Tinta Könyvkiadó, 257–184. p.
- Szabómihály Gizella 2015. *Az anyanyelv oktatása kétnyelvű környezetben. A magyar mint anyanyelv oktatása Szlovákiában a kétezres évek elején – helyzetkép és innovációs lehetőségek. Oktatási segédlet*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Uzonyi Kiss Judit–Csicsay Károly 2012a. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 2. osztálya számára*. Pozsony, Terra Kiadó.
- Uzonyi Kiss Judit–Csicsay Károly 2012b. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 3. osztálya számára*. Pozsony, Terra Kiadó.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris–Századvég.
- Zákon č. 184/1999 Z. z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 10. júla 1999 o používaní jazykov národnostných menšín. (https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1999/184/vyhlasene_znenie.html)

VERONIKA DANČO JAKAB

HIGH SCHOOL STUDENTS' PERCEPTIONS OF CODE-SWITCHING IN A BILINGUAL ENVIRONMENT

The paper explores the opinions of two hundred Hungarian secondary school students in Slovakia on the code-switching between Hungarian as a minority language and Slovak as the state language. The results of the research show, on the one hand, that the students in the study have rather contradictory opinions about the code-switching; on the other hand, that students who have more experience with Slovak in everyday life are more accepting of the code-switching than students who have more limited contact with the state language. In many cases, the self-reported responses of code-switching-rejecting students are based on a language myth that conveys negative value judgements, due to the lack of knowledge of bilinguals and their use of the language.

L. Juhász Ilona

Ruszkik, haza!

Adalékok Csehszlovákia
1968-as katonai megszállása
szlovákiai magyar emlékezetéhez

Fórum Kisebbségkutató Intézet

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat sajátosságai az 1980–90-es évek fordulóján a Vörös Zászló járási lap anyagai alapján

VILMOS GAZDAG

Characteristics of the Use of the Hungarian Language in Transcarpathia at the Turn of the 1980s and 1990s, Based on the Materials of the Vörös Zászló District Newspaper

Keywords: Transcarpathian Hungarian language; Soviet Union; Perestroika; political, social and economic changes; Slavic lexical elements

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v26y2024i1.06>

1. Bevezetés

Az 1980–90-as évek fordulója az egész szovjet világ s így a kárpátaljai magyar közösség szempontjából is számos változást hozott, melyek nyilván hatást gyakoroltak az eseményekről aktuálisan informáló sajtó nyelvére is, hiszen „a politikai vagy gazdasági szaknyelv elemei éppen úgy előfordulnak a napi sajtóban, mint a sportnyelv vagy az argó fordulatai”. (Gaál 2016, 268. p.) A szakemberek többsége egyetért abban, hogy a sajtónyelv a nyelvhasználat olyan tükré, amelyben „a nyelvi változások szinte azon nyomban tetten érhetők és figyelemmel kísérhetők”. (Kemény 2007, 55. p.)

Bár már az 1970-es években megindultak a kárpátaljai magyar nyelvhasználat vizsgálatára irányuló kutatások, de azok csak a 2000-es évek elején teljesedtek ki (erről lásd Cserniczkó 1998, 19–20. p.). Így az 1980-as évek vége és az 1990-es évek fordulójának kárpátaljai magyar nyelvhasználatáról és a korszakban megjelent nyomtatott sajtótermékek írott szövegeiben jelentkező nyelvi sajátosságokról is meglehetősen kevés információval rendelkezünk. Így kétségtelen tény, hogy a helyi sajtótermékek anyagainak az áttekintése fontos információkkal szolgálhat a kárpátaljai magyar nyelvhasználat 1980-as és 1990-es évek fordulóján történő alakulása és sajátosságai kapcsán.

Jelen munka keretei között Beregszászi Járási Tanács lapja, a *Vörös Zászló* 1989–1990. évi lapszámai¹ áttekintésével, az időszak jelentősebb eseményeivel, megoldásra váró problémáival, valamint az ezekhez kapcsolódó nyelvészeti információk, elsősorban a kétnyelvűségi hatások nyomán megjelenő államnyelvi kölcsönszavak bemutatására teszünk kísérletet. A munka során nem kívánunk a szovjetrendszer azon produktumaival ismételtelen foglalkozni, melyek a korábbi évtizedekben, elsősorban az 1950–60-as években jelentek meg, s melyekről a korábbi kutatásunk során már számot adtunk.

2. A szovjet fordulat – a Gorbacsov-éra

A Szovjetunió lakosságának a létszáma az 1980-as évek végére 286 millióra növekedett, melyben „120 eltérő nyelvel és etnikai öntudattal rendelkező népet különböztettek meg”. (Krausz 2006, 379. p.) Az „1980-as évek közepére a fegyverkezési hajszával sikerült a Szovjetuniót a gazdasági kimerülés állapotába juttatni”, ezzel „nyilvánvalóvá vált, hogy a Kreml elaggott vezetői elszámították magukat”, s ez súlyos belpolitikai és gazdasági válságot okozott. (Salamon 2006, 1183. p.) „A mezőgazdaság továbbra is a tartós válság állapotában volt, a fogyasztási javak hiánya megszokott jelenség volt.” (Castells 2007, 20. p.) Ehhez társult a különböző tagköztársaságok népeinek a nemzeti öntudatra ébredése, ami elsősorban nyelvi, etnikai, kulturális és vallási formában tört felszínre. (Krausz 2006, 379. p.) Ugyanakkor a nemzetiségi konfliktusok eszkalációja meglepetésként érte a szovjet vezetést. (Juhász 2010, 78. p.) Ebben a helyzetben választják meg 1985 márciusában Mihail Gorbacsovot az SZKP KB főtitkárává (Kapuściński 1993, 251. p.), aki a politikai terveit illetően egyidejűleg számíthatott a szovjet nép támogatására és a Nyugat segítségére is. (Heller–Nyekrics 2003, 631. p.) Az év végére világossá vált, hogy Gorbacsov reformpolitikába kezdett, és megpróbálja új keretek közé helyezni a Szovjetuniót. (Lengyel 2006, 113. p.)

2.1. A korszak gondjai és kihívásai, az előző időszakok maradványai

A gorbacsovi átépítés, azaz a „peresztrojka politikai értelemben az 1985-től 1991-ig tartó történelmi szakaszt öleli át, vagyis azt a periódust, amely – formálisan szólva – Gorbacsov hatalomra jutásától bukásáig, a Szovjetunió összeomlásáig tartott”. (Krausz 1998, 117. p.) Ebben az időszakban a változások igénye mellett is igyekeztek a megszokott rendet fenntartani, s ebben továbbra is fontos szerep hárult a *Комсомол* (or. *Комсомол* → *Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодежи*)

1 A két év vonatkozásában ez több mint 300 lapszám, több mint 1200 oldalnyi szöveg áttekintését jelenti.

és az úgynevezett kultúrfelvilágosító intézményekre: *Állandóan tökéletesítik a kultúrfelvilágosító munkamódszereit és stílusát, a klubok és könyvtárak, a filmvetítők tevékenységét a dolgozók kommunista nevelésében.* [VZ², 1989. január 30., szombat, 2. o.], valamint az ezen szervezetek és intézmények munkájában aktív szerepet vállaló funkcionáriusokra, mint például a komszomoltitkár-ok-ra vagy a komszomolaktivisták-ra: *A hangulatos szilveszteri műsor megszervezésében oroszán részt vállalt magára Horváth Tibor komszomoltitkár és Rontó József szakszervezeti elnök, de tevékenyen elősegítette a közös műsor sikerét Bodnár Sándor komszomolaktivista is.* [VZ, 1989. január 12., csütörtök, 4. o.], valamint a komszomolista-kra: *A hivatalos program befejeztével ifjúsági esten vettünk részt, melyen kitűntek aktivitással a komszomolisták.* [VZ, 1989. április 13., csütörtök, 2. o.] és a politinformátor-okra: *Célszerű lenne lemondani a »kiszállásos« ideológusokról, ésszerűbb minden kollektívában közvetlenül kijelölni a politinformátort.* [VZ, 1989. január 24., kedd, 2. o.] A szovjet eszme terjesztése és a párt és a rendszer felé irányuló feltétel nélküli lojalitás elérése céljával létrehozott (ezekről lásd Gazdag 2022a) szervezetek tevékenysége azonban egyre inkább kifulladásban volt. Az említett szervezetekben tevékenykedő személyek, például a propagandisták sok esetben lényegében csak a látszatát próbálták fenntartani az itt folyó munkának: *A propagandisták nem megfelelően tárják fel a gazdaság problémáit, gyakorlati feladatait. Nem elemzik konkrétan a fennálló helyzetet, a termelési tartalékok kollektív kutatását, nem vitatják meg a szocialista vállalkozásokat*³ [VZ, 1989. március 18., szombat, 1. o.], még akkor is, ha a rájuk bízott előadások valamilyen formában meg lettek tartva: *Az idén az első negyedévben három kérdésfelelet estre került sor, 27 lekción⁴ tartottak.* [VZ, 1990. április 17., kedd, 4. o.]

A jelenség természetesen nem csupán regionális jellegű probléma volt. Épp ezért az sem volt meglepő, hogy Gorbacsov „a bajok forrását mindenekelett a politikai rendszerben látta, s megkísérelte annak felülről jövő demokratizálását, illetve a külső kapcsolatok lazítását”. (Fedinec–Font–Szakál–Varga 2021, 391. p.) Előbb a gazdasági növekedés gyorsításával próbálkozott, de hamar belátta, hogy a szovjet gazdaság „átépítésre”, mélyebb reformokra szorul. (Ripp–Antal 2019, 62. p.) Gorbacsov belső reformjai megnyitották a kapukat „a politikai rendszert érintő kritikák előtt, ami a többpártrendszer létrejöttével és az egykor monopolszereppel rendelkező kommunista párt új irányvonalának kialakításával érte el csúcspontját”, s egyúttal felszámolták „a tervgazdálkodás alapjait”, (Mingst 2011, 63. p.) s ezáltal a szovjet külpolitika jellegének megváltozásához is vezettek. A gorbacsovi törekvések nyomán „a korszak

2 Itt és a további példánál is: VZ = *Vörös Zászló*

3 Az idézett példamondatok az eredeti írásmódnak megfelelő formában kerülnek megadásra.

4 lekción – or. лекция 'előadás, felolvasás', nem tévesztendő össze a magyar egyházi nyelvből ismert *lekció* szóval, mely a szentmise során felolvasott szentírás részletekre vonatkozik.

politikusai új szakaszcól beszéltek, »társadalmisításról«, a demokrácia fejlesztéséről, az állami tulajdon részleges leépítéséről, a bizalmi válsággal szemben új nemzeti közmegegyezésről, szélesebb körű nyilvánosságról, a külpolitikában multipoláris nemzetközi integrációról és együttműködésekéről”. (Kalmár 2014, 515. p.)

A politikai érdektelenségen túl regionális szinten is számtalan megoldásra váró probléma került ekkor a napvilágra. Ezek között kell említeni az egészségügyi gondokat: *Járásunkban meglehetősen elterjedt a kankó, a Trichomonas-fertőzés, a szifilisz* [VZ, 1989. január 12., csütörtök, 2. o.], vagy a közbiztonság terén jelentkező problémákat: *Nyugtalanító, hogy növekedett a súlyos bűncselekmények, többek között a kitervelt gyilkosságok, súlyos testi sértések, fosztogatások stb. száma. Gyakoribbak voltak a magántulajdon elleni vétségek, a tragikus kimenetelű közúti balesetek is.* [VZ, 1989. január 24., kedd, 1. o.], valamint a Beregszász város esztétikai képét jelentős mértékben rontó Vérke-csatorna elhanyagoltságát: *Szükségessé vált a Vérke-csatorna kitisztítása, a folyópart rendezése.* [VZ, 1989. március 2., csütörtök, 1. o.]. Utóbbi kapcsán talán érdemes megjegyezni azt is, hogy 2023-ig kellett a kérdés valamilyen mértékű rendezésére várni!

2.2. A peresztrojka és a pozitív fordulat hatása

A peresztrojka [or. *перестройка*] nemzetközi szavá vált, s így természetesen a korabeli kárpátaljai magyar sajtóban is találkozhatunk vele, hiszen hatásai a régióban élő magyar kisebbség életében is jól megmutatkoztak. A szó a Vörös Zászló 1988–1989-es éveiben megjelenő lapszámaiban összesen 35 alkalommal fordul elő, közvetlenül is utalva a nyomában végbemenő politikai és társadalmi változásokra: *Köztudott, hogy a peresztrojka jó hatással van a nemzetiségi kérdések rendezésére* [VZ, 1989. február 25., szombat, 2. o.]. A példamondatban említett „jó hatás” eredményeként már 1989 márciusában létrejött a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. A szövetség elnökévé Fodó Sándor egyetemi oktatót választották, s a választmányban a Beregszászi járást az alábbi személyek képviselték: *Tóth Mihály, a városi tanács végrehajtó bizottságának elnöke, Imre József, a járási művelődési osztály vezetője, Kerényi Gyula nyugdíjas, Dalmay Árpád, a Könyvbarátok Ukrajnai Egyesülete járási szervezetének felelős titkára, Kovács Emil, a Gáti Középiskola Igazgatója, Vári Fábrián László, a Vári Középiskola magyartanára, Penckófer János, a Nagybégányi Nyolcosztályos Iskola magyartanára, Füzesi Magda, a Szovjetunió Írószövetségének tagja* [VZ, 1989. március 4., szombat, 1. o.]. Ezt követően a Beregszászi járás területén és Beregszász városában is számos helyi alapszervezet alakult: *Járásunkban már 19 KMKSZ alapszervezet működik, ugyanekkor Már öt vállalati KMKSZ-alapszervezet működik a városban* [VZ, 1989. július 15., szombat, 2. o.]. A peresztrojka életképességének kézzelfogható bizonyítékeként tekintettek a Beregszász város Hősök terén (jelenlegi Kossuth tér) 1989 októberé-

ben felavatott Illyés Gyula-szoborra is [VZ, 1989. október 17., kedd, 1. o.]⁵ Ezenkívül ...a peresztrojka lehetővé tette, hogy a hívek ne csupán papíron, hanem a valóságban is éljenek a vallásszabadsággal. [VZ, 1990. október 13., szombat, 2. o.]

Nem lehet azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a peresztrojka szót a magyar nyelvi átalakítás-ra⁶ fordították, pl. Az átalakítás soknemzetiségű járásunkban is ösztönzést adott a két- és háromnyelvűség további fejlődésének. A város sok magyar anyanyelvű őslakosa vett elő tankönyveket, hogy tökéletesítse orosz vagy ukrán nyelvi tudását, mi, e nemzetek képviselői pedig örömmel fogadtuk azt a tényt, hogy a járási könyvtár magyar nyelvtanfolyamot szervezett. A tanfolyamra nagyapák, nagymamák, édesanyák, iskolások egyaránt beiratkoztak, mindazok, akik úgy döntöttek, megtanulnak magyarul olvasni és beszélni [VZ, 1989. február 9., csütörtök, 2. o.]; de az átépítés⁷ megfelelővel is gyakran helyettesítették a korszak publicistái: Tovább fejlődtek az átépítés folyamatai, felfedeztük és meghonosítottuk az újat valamennyi területen: a gazdaságban, a politikában, a társadalmi és szellemi életben. [VZ, 1989. január 3., kedd, 1. o.]

A kárpátaljai magyarok számára az 1989-es év egyik talán legnagyobb horderejű eseménye a kishatárforgalom megindulása volt: Március 1-jén a Tiszaújlak–Tiszabecs, Asztély–Beregsurány, Kaszony–Barabás és Harangláb–Lónya új határátkelőhelyeken, valamint a Csap–Záhony határátkelőhelyen megkezdődött az egyszerűsített határátlépés szabályainak megfelelő forgalom. [VZ, 1989. március 4., szombat, 1. o.] A magyar–magyar, vagy ha úgy tetszik, a magyar–szovjet kapcsolatok a kárpátaljai, s ezen belül a Beregszászi járás lakossága számára más pozitív fejleményekkel is együtt járt. Egyrészt a Magyar Népköztársaság Nyíregyházi Állami Építővállalata által megkezdődtek a két ötszintes fő pavilonból álló járási kórház és szakorvosi rendelő, illetve egy négyszintes gazdasági épület építési munkálatai.⁸ [VZ, 1989. január 12., csütörtök, 3. o.] Másrészt az oktatás- és kultúrpolitika tekintetében is fejlődés következett be ekkor: 1989 szeptemberétől minden magyar tannyelvű iskolában kötelező tantárgy lesz a magyar nép történelme [VZ, 1989. január 1., vasárnap, 2. o.], valamint A Kijevi Karpenko-Karjij Színművészeti Főiskola csoportot nyit a magyar színház művészeinek felkészítésére,⁹ 12 leány

-
- 5 A szobor egyébként a Kőbányai Sörgyár dolgozói ajándékaaként került Beregszász utcájára, 1989. október 14-én, és a város egyetlen olyan magyar vonatkozású köztéri alkotása volt, amelyet a Szovjetunió fennállása idején avattak, állítottak. Alkotója Borbás Tibor, bronzból készült, mészki talapzatra került. A posztamensen ez olvasható: Legnagyobb bátorság a remény.
 - 6 A Vörös Zászló 1989–1990-es évi lapszámaiban több mint 400 alkalommal használt kifejezés.
 - 7 A szó 69 alkalommal fordult elő a Vörös Zászló 1989–1990-es évi lapszámaiban.
 - 8 Ma sincs kész teljesen...
 - 9 Ebből lett aztán az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház, melynek első főrendezője Vidnyánszky Attila, vezető színészei pedig Szűcs Nelli és Trill Zsolt voltak, akik ma mindannyian a budapesti Nemzeti Színház vezető művészei. A színház mai megnevezése: Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház.

és fiú fog majd ott tanulni. Februárban Beregovóra érkeznek a főiskola tanárai, hogy kiválogassák a megfelelő jelölteket [VZ, 1989. január 26., csütörtök, 1. o.].

A peresztrojka mellett meghirdetett *glasznosztj* [or. *гласность*] „a demokratikus nyilvánosság elve nyilvánvalóan ellentmondott a korábbi rendszer egész logikájának, hiszen egy gyökeresen másfajta legitimációs struktúrát feltételezett, és ily módon feltartóztathatatlanul delegitimálta a monolit hatalmi struktúra egészét”. (Bayer 1997, 249. p.) A *glasznosztj* utat nyitott a sajtó előtt a társadalmi érdekek artikulációjára és „sok más társadalmi kórról is lerántotta leplet”, ami által „a szovjet társadalom először pillanthatott be – a sajtó segítségével – a kábítószer-élvezők, a prostituáltak, a fiatalokúakból szerveződő bandák, a bűnözők, az öngyilkosok, a privilegizált elitek, a szegények és a hajléktalanok világába”. (Remington–Barghoorn 1996, 476. p.) A *glasznosztj* szó orosz nyelvi alakja a *Vörös Zászló* 1989–90. évi lapszámaiban mindösszesen egy alkalommal fordult elő: *A glasznosztj politikája utat nyitott a néphez, ahhoz, hogy a nép kifejezze igényeit, ellenőrizze megválasztott képviselőinek tetteit.* [VZ, 1990. február 6., kedd, 1. o.] Sokkal nagyobb előfordulási számban találkozhatunk a magyar nyelvi megfelelőjével, azaz a *nyíltság* szóval az újság ezen időszakban megjelent írásaiban: *Üzemrészünkben teret hódít a demokrácia, a nyíltság, a munkásönkormányzat: mindenki beleszólhat a termelési ügyekbe.* [VZ, 1989. október 7., szombat, 2. o.], de magának a *Vörös Zászló* lap szemléletmódjának alakulásával kapcsolatosan is: *Az újság munkatársai a nyíltság szellemében mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a lap mind nívósabb, olvasmányosabb legyen, s a társadalom minden rétegéhez szóljon.* [VZ, 1990. október 20., szombat, 1. o.]

2.3. A társadalmi élet és az egészségügy fogalmai

Gorbacsov kezdte belátni, hogy a fő problémán, azaz a rendszer gyenge gazdasági hatékonyságán és törekenységén kizárólag társadalompolitikai módszerekkel nem lehet javítani. Olyan szerkezeti változásokra van szükség, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazdasági életben egészséges arány alakuljon ki a termelés és a fogyasztás viszonylatában. (Dalos 2011, 77. p.) A termelékenység mennyiségi és minőségi hiányosságainak egyik okát a lakosság nagymértékű alkoholfogyasztásában látták, melynek visszaszorítása céljával alkoholtilalmat vezettek be. (Molnár D. 2021, 633. p.) Az intézkedés „megszüntette az egyik fő adóbevételi forrást”, ami miatt a szovjet állam bevételei még inkább megcsappantak, (Borhi 2015, 417. p.) ugyanakkor nem volt alkalmas arra, hogy az alkoholizálást ténylegesen felszámolhatta volna. Ebben a kereskedelmi egységek sem voltak ténylegesen érdekelték: *Az üzletekben és az éttermekben még néha találni pálinkát és a kétes hírű krepák,¹⁰ a szeszelt bor sem tűnt el a süllyesztőben.* [VZ, 1990. június 7., csütörtök, 3. o.]

¹⁰ krepák – or. *крепленое вино* → köznyelvi *крепак* 'szeszelt bor vagy likőrbor'

Az alkoholfogyasztás visszaszorítására Józan-ságért Küzdő Országos Önkéntes Társaság (JKOÖT) szerveződött: *A megelőző munka fokozása érdekében a JKOÖT kerületi szervezetének tanácsa erősíti kapcsolatait a józanok klubjaival és tevékeny részt vesz a szabadidő tartalmas eltöltésének megszervezésében.* [VZ, 1988. január 28., csütörtök, 4. o.] Természetesen, ahogy a szovjetrendszer legtöbb színterén, így az alkoholizmus kapcsán is nagy hangsúlyt próbáltak a felvilágosító munkára helyezni: *A kijózanító munkatársai több mint 200 előadást és eszmecserét tartottak a munkaegyüttesekben.* [VZ, 1989. január 12., csütörtök, 2. o.], s a legtöbb intézményen belül felállították a szenvedélybetegekkel foglalkozó narkológiai¹¹ központokat is: *Számos vállalatnál vannak narkológiai központok.* [VZ, 1989. január 28., csütörtök, 4. o.] Az alkoholfogyasztást ezen túl természetesen különféle szankciókkal is megpróbálták visszaszorítani: *Italozás miatt egy kommunistát kizártak a pártból, 5 személyt felelősségre vontak. 17 dolgozót, köztük 2 párttagot munkahelyi italozás miatt más munkakörbe helyeztek át, 12 személyt elvonókúrára köteleztek.* [VZ, 1989. május 20., szombat, 1. o.], valamint *A közrend megsértőit az alkoholizmus és iszákosság ellen küzdő bizottság ülésén hallgatták meg, s megvonták tőlük a havi prémiumot.* [VZ, 1989. február 11., szombat, 2. o.]

Az időszakban jelentős mértékű fejlődés figyelhető meg a lakosság egészségügyi ellátásában is. Ugyanakkor az orvosok és az ápolónők képzése a Szovjetunió fennállása idején is oroszul folyt, s gyakori jelenség volt az is, hogy olyan egészségügyi szakemberek kerültek egy-egy magyar közösség körébe, akik valamely más régióból származtak, s nem értették a magyar nyelvet. (Gazdag 2015, 28. p.) Így egyáltalán nem volt (s ma sem) ritka eset az, hogy „a magyar anyanyelvű betegek az ukrán és orosz nyelvű orvosokkal és nővérekkel csak nehézkesen tudták/tudják magukat megértetni”. (Márku 2003, 102–103. p.) A többnyelvűségi helyzet, illetve a többnyelvű beszélőközösségek révén az adatközlők anyanyelvében is jelentős mértékű az államnyelvi hatás, ami jól megmutatkozik az egészségüghöz kapcsolódó nyelvhasználati színtereken is. (Gazdag 2022b, 54) Ez a hatás természetesen bizonyos mértékben a sajtó nyelvében is megmutatkozik, így a vizsgálati módszerek, mint például a tuberculin bőrpróba: *A kisfiam osztályában minden gyereknél pozitív volt a Mantu-próba,¹² egyebet sem teszünk, mint a tüdőgondozót járjuk velük.* [VZ, 1990. augusztus 2., csütörtök, 4. o.], s némely gyógyszerek a szláv nyelvi megfelelőjükkel kerülnek megnevezésre az újság hasábjain is: *Sok ember fog a munkahelyére pentalginnal¹³ vagy más fájdalomcsillapítókkal a zsebében indulni.* [VZ, 1990. február 17., szombat, 1. o.], vagy *Minden gombom leszakadt, min-*

11 narkológia – or. *наркология* 'szenvedélybetegekkel foglalkozó orvos vagy egészségügyi osztály'

12 Mantu-próba – or. *Проба Манту* 'tuberculin Mantoux bőrpróba'

13 Pentalgin – or. *Пенталгин* 'láz- és fájdalomcsillapító, gyulladáscsökkentő gyógyszer'

den porcikám sajog, úgy megviseltek a kiállott dolgok, hogy va l i d o l t¹⁴ kellett bevennem. [VZ, 1990. március 15., csütörtök, 4. o.]

Valamennyi szovjetköztársaságban jelentősen nőtt az orvosok és a kórházi ágyak száma, bár a minőségi szolgáltatás, a technikai felszereltség, az alkalmazott gyógyítási módszerek vagy akár a kórházak melegvíz-ellátása mindvégig problematikus maradt. (Krausz 2006, 379. p.) A fejlődési folyamat az új technikai eszközök megjelenésével egyre nagyobb ütemet vett: A következő lépés olyan diagnosztikai berendezés konstruálása, amely mikroelektronikai számítógépes vezérlésű és display-vel (képmegjelenítő berendezés) van felszerelve. [VZ, 1989. január 7., szombat, 2. o.] A vizsgálati módszerek vonatkozásában is új, a folyamat automatizálásán alapuló eljárást próbáltak meghonosítani, amelyről a Vörös Zászló 1989. március 23. lapszám mellékletében részletes tájékoztatót adtak az olvasóközönség számára: A Beregszászi Központi Járási Kórház Poliklinikája minden évben rendelőintézeti szakorvosi vizsgálatban részesíti a lakosságot a Samson-S¹⁵ automatizált tömegszakvizsgálati rendszer igénybevételével, amely a Robotron-1715 mikroelektronikai számítógépen¹⁶ alapszik. A Samson-S alkalmazása révén csökken az állampolgárok profilaktikai kivizsgálásának ideje, megbízhatóbbá válik a diagnosztizálás és a rendelőintézeti felügyelet, fokozódik az egészségügyi dolgozók munkájának hatékonysága. A páciens az iktatóban megkapja a kivizsgáláshoz szükséges technológiai lapot, amelyen már fel vannak tüntetve személyi igazolványának adatai, nyilvántartási száma. Ezután a kórelőzményt tanulmányozó rendelősobában számokkal kitölt egy 99 kérdésből álló kérdőívet. Az első 79 kérdés mindkét nemre vonatkozik, a 80–99. sz. kérdések csak a nőkre vonatkoznak. Minden kérdésre 7–8 válasz van feltüntetve. Egy kérdésre több válasz is lehetséges. A kórelőzményt vizsgáló kérdőív kitöltése idejének csökkentése érdekében javasoljuk önöknek, hogy tanulmányozzák át előzetesen a kérdéseket, őrizték meg ezt a kérdőívet a következő évekre. Látogassanak el a járási poliklinikára, hogy profilaktikus vizsgálatban részesítsük önöket. A kórmegeelőző vizsgálatot munkanapokon 8-tól 19 óráig, szombatonként 9-től 18 óráig végzik. Várjuk önöket! Az egészségügyi szolgáltatások spektruma sokszor más régiókból érkezett neves szakemberek időszaki rendeléseivel is kiegészült: A beregszászi poliklinikán Kaszajan M., a híres manualista,¹⁷ valamint a Zaporozsjei Egészségügyi Főiskola ideggógyászati-rehabilitációs tanszékének kutatásai alapján manuális kezelés folyik. [VZ, 1989. július 6., csütörtök, 4. o.]

Ugyanakkor a fejlődés kerékkötőjeként és a jobb egészségügyi helyzet akadályaként tekintettek a megelőző munka hiányára: Az egészségügyi intézmények dolgozói (Fircák

14 Validol – or. Валидол 'neurózis és szívfájdalom esetén javasolt gyógyszer'

15 A Samson-S egy szabadon terjesztett, nyílt forráskódú és licenccdíj nélküli orvosi információs rendszer. A betegellátással kapcsolatos információk bevitelét, tárolását, feldolgozását és továbbítását biztosítja.

16 Irodai számítógép volt, amelyet a VEB Robotron gyártott Kelet-Németországban 1985-től kezdődően.

17 manualista – or. köznyelvi мануалист 'manuálterapeuta'

Sztyepan) kevesebb figyelmet fordítanak a megelőző munkára, a lakosság általános diszpanszerizációjára.¹⁸ [VZ, 1989. szeptember 14., csütörtök, 1. o.]

A lakosság körében az egészségügy fejlődése mellett is folyamatosan jelen voltak a fertőzések és vírusos eredetű megbetegedések. A járás területén a regionálisnál is nagyobb mértékű volt a tuberkulózisos megbetegedések száma: *Sajnálatos tény, hogy járásunkban gyakoribbak a tuberkulózisos megbetegedések, mint területünk más részein.* [VZ, 1989. május 23., kedd, 4. o.] A helyzet leküzdése céljával több helyen is *profilaktóriumok*¹⁹ kerültek megnyitásra: *Ez év júniusában nyitotta meg kapuit a Hajnal gyári szanatórium és profilaktórium, ahol eddig már több mint 450 beteget, köztük 240 gyereket volt módunkban gyógykezelni.* [VZ, 1989. október 7., szombat, 2. o.] A fiatalok körében a vírusos májgyulladás (hepatitis) esetei is megszorodtak, ami a beteg szervezetének károsodásával is járt: *Sajnos, még a könnyebb hepatitis után is elpusztul a májsejtek egy része. Emiatt csökken a májdezintoxikáló*²⁰ *képessége, a fehérjeszintézisre való képessége és néhány más funkciója.* [VZ, 1990. március 1., csütörtök, 4. o.]

2.4. A gazdasági élet fogalmai

A gazdasági termelés hanyatlásának megállítására céljából a vezetés minden lehetséges eszközt megpróbált kihasználni. Ezek egyikeként említhető például a szovhozok visszakolhozosítása:²¹ *A szükségszerűség vitt rá bennünket, hogy ezt a változtatást kieszközöljük. Persze attól, hogy szovhozból újra kolhoz lett, önmagában a problémák még nem oldódnak meg. De a demokratikusabb irányítás, a gazdaságon belüli nagyobb önállóság, úgy vélem nagyobb lehetőségeket nyújt nekünk, ennek révén ki tudunk jutni a jelenlegi hullámvölgyből.* [VZ, 1989. augusztus 3., csütörtök, 1. o.] A terméshozam fokozása végett a földterületek maximális kihasználására törekedtek, s e céllal a kis terméshozamú, parlagon álló parcellákat is újra aktív használatúvá kívánták tenni. Ezt a fejlődési folyamatot jól mutatja az alábbi két példamondat is: *Csak Beregszászban 136 hektár rekultivatlan*²² *földterület van.* [VZ, 1989. május 30., kedd, 2. o.] *Telnek az évek, a járás gazdaságaiban egyre kevesebb a meliorálatlan*²³ *földterület.* [VZ, 1990. július 12., csütörtök, 3. o.] A mesterséges tápanyagforrások alkalmazá-

18 diszpanszerizáció – or. диспансеризация 'egészségügyi szűrés'

19 profilaktórium – or. профилакторий 'preventórium, szanatórium a tuberkulózisra hajlamos betegek számára'

20 dezintoxikáló – or. дезинтоксикация-ból 'méregtelenítő'

21 kolhoz: szövetkezés alapján létrejött szocialista mezőgazdasági nagyüzem; szovhoz: állami birtokban levő mezőgazdasági nagyüzem.

22 A már kisajátított, de talajjavítási műveletek alá nem eső mezőgazdasági területek.

23 meliorálatlan – or. мелиорация a 'talajjavítás' szóból

sával is a termés hozam fokozására törekedtek, például: *Tiszta nitrogéntartalmú műtrágyát nem alkalmaznak, csak komplex nitroamofoszkát,*²⁴ *hogy a termék nitrát tartalma ne lépje túl a megengedett szintet.* [VZ, 1989. június 22., csütörtök, 3. o.] *A Mosnó-dűlőben*²⁵, *ahol az idén zöldséget termesztettek, éppen nitroamofoszfátot*²⁶ *juttattak a talajba.* [VZ, 1989. április 4., kedd, 3. o.]

Ebben a folyamatban a megfelelő növényvédelem is kiemelkedő fontossággal bírt: *A peronoszporózissal szembeni harc folyamán fontos, hogy a bioökológiai sajátosságokat figyelembe véve végezzük a profilaktikai*²⁷ *eljárásokat, ésszerűen használjuk fel a fungicideket.* [VZ, 1990. június 12., kedd, 3. o.], hiszen a kolhozokban termesztett (takarmány)növények is ki voltak téve a különféle megbetegedéseknek, melyek egy része kölcsönzői megfelelővel: *A napraforgó betegségei között a legveszélyesebb a fomopszisz,*²⁸ *vagy a barnarothadás, a szár rákja.* [VZ, 1989. augusztus 12., szombat, 2. o.], más részük pedig nyelvjárási szóval megnevezve került be a sajtóanyagokba: *Gond van egyelőre az uborkával, hiszen a minden évben I er a g y á l ó*²⁹ *Nyezsinszkaja fajtát, amelyből van vetőmagunk, nem akarjuk termesztetni.* [VZ, 1989. április 27., csütörtök, 3. o.]

A növénytermesztés új technológiáinak a meghonosítása ugyancsak a nagyobb termés hozam elérését célozta meg. Ebben fontos szerepe volt a mezőgazdasági területek körzetekre való osztásának: *A tudományos kísérletek mellett rajonizált*³⁰ *és perspektivikus mezőgazdasági növények nagy léptékű alapnemesítési munkálatait és az egyes fajták új, intenzív módszerekkel való termesztésének bevezetését tervezik.* [VZ, 1989. január 28., csütörtök, 1. o.], valamint a szőlőültetvények lugasos művelésű vé tételének: *A brigádtagok közül mindennaposak az ültetvényen Kocsis Béla, Kocsis Ernő, Román Áron, Simon József, Mészáros István, Pálfi Lajos és Kiss Lajos, akik a lugasítást végzik egy 7 hektáros fiatal telepítésen.* [VZ, 1989. február 18., szombat, 3. o.]

A kolhozok a növénytermesztésből direkt eladások révén befolyó jövedelem mellett az állattenyésztésből jutottak a legnagyobb bevételekhez. Az állatállomány megfelelő takarmányozása természetesen szorosan összefüggött a növénytermesztés sikerességével, a betakarított mezőgazdasági termékek minőségével, tárolásra szánt mennyiségével is. Épp ezért a kolhozok igyekeztek a lehető legnagyobb takarmánymennyiséget felhalmozni: *A legtöbb takarmányféléből pedig a tervezett mennyiségnél*

24 nitroamofoszka – or. нитроаммофоска 'komplex műtrágya'

25 A beregszászi járási Bótrágy településhez tartozó földterület neve.

26 nitroamofoszfát – or. нитроаммофосфат 'komplex műtrágya'

27 profilaktika – or. профилактика 'kórmelegelőzés'

28 fomopszisz – or. фомопсис 'phomopsis - gombásodás'

29 Fitofthorás fertőzést elszenvedő ültetvény. A ragya 'vas- vagy gabonarozsda' szavunk alapján szerbhorvát eredetű. Lásd: Kniezsa 1955 I/1, 455. p.

30 rajonizált – az or., ukr. район 'járási'-ból – a mezőgazdasági kultúrák körzetekre osztott termesztési módja

is több van. Mint például s z e n á z s b ó l,³¹ amiből 950 tonnát terveztünk elrakni s a teleltetésnek 1100 tonnával vágunk neki. [VZ, 1989. január 10., kedd, 3. o.] Az előbbi példában idézett helyzet ugyanakkor nem mindenütt volt ilyen kedvező: A gazdaságban extrém helyzet áll fenn a takarmányok tekintetében: már két hónapja nincs gabona a takarmánytáp készítéséhez. [VZ, 1990. február 8., csütörtök, 3. o.] Ilyen esetekben alternatív megoldásokhoz folyamodtak a szakemberek: Ehelyett a kukorica aprított szárát használják, amiben az állattenyésztők szavai szerint mintegy 5 százalékgig van szem. Ehhez a »koncentrátumhoz« napraforgópogácsát, szár az z s o m o t³² és melaszt kevernek. [Uo.] Az állatok etetése természetesen nem csak a téli időszakban igényelt komoly forrásokat. A kolhozokban tartott haszonállatok legeltetése hatalmas legelőterületek meglétét is igényelte: Első látásra meglehetősen nagynak tűnik a legelők összterülete. Ám, ha figyelembe vesszük, hogy ezen több mint 560 tehenet, mintegy 500 üszőborjút, több mint 2200 juhot és bárányt legeltetnek, ez a szám már nem is olyan nagy. [VZ, 1989. június 6., kedd, 3. o.]

A vizsgált időszakban az állatállomány körében komoly gondot okoztak a különféle megbetegedések. A szarvasmarháknál ez elsősorban a tuberkulózis volt, melynek már az egyedi előfordulásakor az egész állomány vizsgálata szükségessé vált: A mezőgazdasági állatállomány fertőzöttségének megállapítására allergiás, patológiai, anatómiai és bakteriológiai próbákat végeznek, figyelembe veszik az állatjárvány adatait és a betegség klinikai szimptomáit. [VZ, 1989. június 1., csütörtök, 3. o.] Ezen túlmenően: Ahol megbetegedések fordulnak elő az állományban, előírászerűen p a s z t e r i z á l n i³³ kell a tejet. [Uo.] A kolhozok az állatállományt, illetve a tejhozam mértékének növelését a más vidékekről beszerzett, nemes fajták révén is erősíteni kívánták: A Barátság Kolhoz még 100 s z e m e n t á l i³⁴ tehenet vásárolt. [VZ, 1989. június 15., csütörtök, 3. o.] S egyértelműen amellet foglaltak állást, hogy Folytatni kell a továbbiakban a h o l s t e i n i z á c i ó t³⁵. [VZ, 1989. május 23., kedd, 3. o.]

A juhok esetében elsősorban panarícium (büdös sántaság) okozott komoly kihívásokat, amely ugyancsak a megfelelő védőintézkedések révén volt (lett volna) visszaszorítható. Ugyanakkor az ehhez szükséges eszközök gyakran nem vagy nem megfelelő mennyiségben álltak csak rendelkezésre: Járásunk egészségügyi vezetői nem biztosít-

31 szenázs – or. сенаж '50%-os nedvességtartalmú, légmentesen lezárt, fonnyasztott, szecskázott szálastakarmány, a magyar nyelvterületen is ismertté vált szenázs'

32 zsom – or. жом 'a cukorkészítés során hátramaradó répafoágács, amelyet préselt és szárított formában a szarvasmarhák takarmányozása során hasznosítanak'

33 paszterizálni – or. пастеризация-ból 'pasztorózni'

34 szementáli – or. симментальская 'Simmental tehénfajta, kiemelkedő hús- és tejelő tehénfajta'

35 holsteinizáció – or. голштейнизация 'a Holstein-fríz tehénfajta meghonosítása'

*ják sem az egyéni juhtartókat, sem a gazdaságokat rézgáliccal, kreolinna l,*³⁶ *hogy leküzdhessék e csúnya betegségét.* [VZ, 1990. február 6., kedd, 3. o.]

2.5. A bel- és külpolitikai események nyelvi hatása

Gorbacsov felismerte, hogy a legfontosabb feladat a Szovjetunió gazdasági talpra állítása, s ennek a követelménynek igyekezett alárendelni a külpolitikát is. Az „új politikai gondolkodás” eredményeképpen felújították a párbeszédet az Egyesült Államokkal, a szovjet–amerikai kapcsolatok konfrontációs légköre fokozatosan enyhülni kezdett. Kivonták a szovjet csapatokat Afganisztánból, és megtörténtek az első lépések a kapcsolatok rendezésére Kínával. (Baráth 2014, 280. p.) A szovjet hatalom vezetői – élükön Gorbacsovval – tévesen mérték fel a glasznosztj hatását az elnyomott nemzetekre, amelyek számára a szólásszabadság a függetlenség követelésével volt egyenlő, (Davies 2002, 1061. p.) így a gorbacsovi politika hatására „megkezdődött a Szovjetunió belső felbomlása, megerősödtek a nacionalista függetlenségi törekvések, főként a Baltikumban és a Kaukázus vidékén”. (May–Bormann–Ledgerwood 2011, 197. p.)

A szovjet tagköztársaságok lakosságával való aktív érintkezés, az afganisztáni háború, valamint a keleti tagköztársaságokban egyre inkább előtörő elégedetlenkedés nyomán számos olyan etnonima, illetve tisztség- és csoportnév, valamint egyéb fogalom került be a szovjet köztudatba és a korabeli, ezen belül a kárpátaljai magyar sajtó nyelvébe is, amelyek a standard magyar nyelvben eltérő formában honosodtak meg. Ezek közé sorolhatjuk például:

Burjátia – or. *Бурятия* 'Burjátföld vagy Burját Köztársaság, az Oroszországi Föderációhoz tartozó köztársaság Szibériában' – *Nemrég szülőföldjére, Burjátiaiba látogatott.* [VZ, 1989. augusztus 15., kedd, 1. o.]

dzsigit – or. *джигит* 'eredetileg képzett és bátor lovas a kaukázusi népeknél, illetve bátor, harcra kész férfi' – *A járókelők nem alaptalanul félnek a »motoros dzsigitektől«!* [VZ, 1989. június 1., csütörtök, 2. o.]

dusman – or. *душман* 'muszlim harcos, mudzsáhid' – *A várost megközelítették a dusmanok, reaktív lövegekkel támadtak bennünket.* [VZ, 1989. február 23., csütörtök, 2. o.]

modzsahed – or. *моджахеды* 'muszlim harcos, mudzsahed, mudzsáhid' *Túlságosan mélyre azonban nem merészkednek, csak korlátozott tisztoztatásokba bocsátkoznak egyes körzetekben, ahol a modzsahedek azonnal aktivizálják tevékenységüket.* [VZ, 1990. október 23., kedd, 1. o.]

36 A kreolin kőszénkátrányból készült sötétbarna folyadék, amely elsősorban az állatgyógyászatban használt fertőtlenítőszer.

moldován – or. *молдовани* 'moldávok' – *Nagyrészt ukránok lakta terület, de szép számban élnek itt moldovánok és románok is.* [VZ, 1989. május 11., csütörtök, 2. o.]

mullah – or. *мулла* vagy *муллах* 'vallási vezető, imám, mullah, mollah' – *«A nagy Allah büntesse meg az értetleneket, akik megtagadják a vérontás beszüntetését, nap mint nap hittársaikat gyilkolják» Ezt mondta nekem Abdul Kadir, a TASZSZ kabuli kirendeltsége közelében levő, kis mecset viszonylag fiatal mullahja.* [VZ, 1990. október 23., kedd, 1. o.]

pustunok – or. *пуштуны* 'pastuk, afgán' – *Nem kulcsfontosságú település, ahol régóta harc folyik a pustunok és a kazárok, e két etnikai csoport között.* [VZ, 1990. október 23., kedd, 1. o.]

Türkmenia or. *Туркмения* 'Türkmenisztán' – *Türkmenia déli részén kialakult két ukrán falu is.* [VZ, 1990. január 4., csütörtök, 2. o.]

usu – or. *ушу* 'keleti harcművészet, vusu' – *A Glóbusz rendszerben funkcionál a katonai-hazafias és sakk-klub, az usu elnevezésű, keleti harcmódot oktató szakkör.* [VZ, 1990. február 1., csütörtök, 1. o.]

A Vörös Zászló vizsgált időszakbeli anyagaiban előforduló csoportnevek között, a történelmi eseményekkel kapcsolatos historizmusként, találhatunk személynévi eredetűeket is:

vatutyinisták – Nyikolaj Vatutyin szovjet hadsereg tábornok vezetésével szabadították fel 1943-ban Kijevet a német megszállás alól, és a tábornokot nem sokkal később, 1944 tavaszán a szovjetek ellen harcoló ukrán felkelők gyilkolták meg (lásd Csernicskó 2019, 199. p.) – *A vatutyinisták éjjel lendültek támadásba.* [VZ, 1989. október 10., kedd, 4. o.]

vlaszovisták – a II. világháborúban a németekhez átállt katonák és tisztak gyűjtőneve, melyet Andrej A. Vlaszov altábornagyról kaptak, aki 1942 júliusában megadta magát és fogságba esett, szolgálatait pedig felajánlotta a németeknek. A német fogolytáborok kommunistaellenes önkénteseiből megszervezte a német csapatok oldalán harcoló Orosz Felszabadító Hadsereget (lásd Feitl–Gellériné–Sipos 1997, 581. p.) – *A vlaszovisták egy csoportja fondorlatos módon vöröskatonák egyenruhájába öltözött és megpróbált bennünket körül fogni.* [VZ, 1989. április 4., kedd, 2. o.]

2.6. A más nyelvhasználati szinterekhez tartozó államnyelvi kölcsönszavak

A szovjet éra idején az erős orosz nyelvi dominancia hatására több ezer orosz vagy orosz közvetítésű lexikai elem honosodott meg a tagköztársaságok nyelvében, melyek jelenléte a nyelvhasználat minden színterén kimutatható. (Isaev 2002, 114. p.) Az ekkor meghonosodott szavak jelentős része azonban szorosan kapcsolódik a Szovjetunió különböző korszakainak politika-ideológiai és történelmi folyamataihoz,

(Kaganov 2012, 267. p.) azaz erős ideológiai színezetet hordoz magán. E szavak többsége mára a társadalmi rendszer átalakulása révén elavult és kikerült az aktív szókincsből, mivel az általuk jelölt fogalmak manapság már nem, vagy csak a történelemírás során használatosak. (Kalinovska 2008, 36. p.) Természetesen ezek a szavak a korabeli sajtó nyelvében még aktív jelenléttel képviseltették magukat, s ha úgy tetszik, akkor manapság már a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok vonatkozásában egyfajta nyelvtörténeti adatként tekinthetünk rájuk. Akadnak azonban közöttük elég nagy számban olyanok is, amelyek bizonyos mértékű szemantikai modifikáción átesve a jelenkori nyelvhasználatban is aktív használatúak maradtak.

Ezek számos különböző tematikához (fogalomkörhöz) kapcsolódnak, így jelen munkában a csoportosításuk elhagyásával, csak egy összevont szólista formájában kívánjuk őket egy-egy, a vizsgált időszakból származó sajtópéldával illusztrálva bemutatni.

ankéta – ukr., or. *анкета* 'kérdőív vagy űrlap' – *Különböző ankéták kitöltését is vállaljuk.* [VZ, 1990. április 24., kedd, 3. o.]

architektor – ukr., or. *архітектор* 'építészmérnök' – *A városi tanácsnak már van architekora, építészmérnöke, aki ellenőrzi az összes munkálatok minőségét.* [VZ, 1990. október 20., szombat, 2. o.]

attesztáció – or. *аттестація* 'minősítés; érettségi bizonyítvány' – *Egy-másfél éve üzemünkben elvégezték a munkások és a mérnöki-műszaki dolgozók attesztációját.* [VZ, 1990. szeptember 22., szombat, 3. o.]

baján – or. *баян* 'hangszer, egyfajta kromatikus gombos harmonika' – *A jánosiak nem emlékeznek egyetlen olyan ünnepélyre sem, ahol ne csendült volna fel a kultúrház igazgatójának bajánja.* [VZ, 1989. február 14., szombat, 1. o.]

dekanátus – ukr., or. *деканат* 'dékáni hivatal' – *Otthon a feszültség e tetőpontjára hágott, a szülők táviratoztak a dekanátusba: ugyan mi lehet a fiukkal?* [VZ, 1990. február 10., szombat, 4. o.]

dermantin – or. *дермантин* 'egyfajta műbőrmarكا' – *A szövetkezet elnöke a járási ügyészségre bízta annak kiderítését, hová lett a 3 tonna polietilén és a több vég dermantin.* [VZ, 1990. december 20., csütörtök, 2. o.]

epidioszkóp – or. *епідіаскоп* 'diavetítő, régebbi típusú vetítőeszköz' – *A szakközépiskolában a történelemoktatás kabinetje két videokészülékkel, egy epidioszkóppal van ellátva.* [VZ, 1989. július 6., csütörtök, 2. o.]

expeditor – or. *експедитор* 'kiszállító, fuvarozó' – *Menet közben kellett kipróbálni minden kemencét, minden aggregátot, amelyek az újév küszöbén befejeződött rekonstrukció után jelentősen megkönnyítették a tésztagasztók, a pékek, az expeditorok, a laboránsok munkáját.* [VZ, 1989. február 9., csütörtök, 2. o.]

gyedovscsina – or. *дедовщина* 'az idősebb katonáknak az újoncok felett gyakorolt informális hatalma, egyfajta csicskáztatás' – *Szerintem a »gyedovscsina«*

akkor fog megszűnni véglegesen, ha mind a tisztek, mind a fiatal katonák betartják a törvényt. [VZ, 1990. december 27., csütörtök, 2. o.]

kanalizáció – or. *канализация* 'szennyvízhálózat, csatornarendszer' – Az lenne az optimális megoldás, ha ezekbe az utcákba mielőbb bevezetnék a vezetékes vizet és kiépítenék a kanalizációt. [VZ, 1989. május 16., kedd, 1. o.]

kvász – or. *квас* 'savanykás erjesztett üdítőital' – Városunkban sehol sem lehet kvászt kapni, noha a korábbi években meg-megjelent a városközpontjában a lajtos kocsi. [VZ, 1989. július 20., csütörtök, 2. o.]

marmaládé – or. *мармелад* 'gyümölcszselé, gyümölcsajt' – Durva, gyalulatlan fenyőlécekből összerótt faládában, közönséges celofánpapírba csomagolva érkezik a marmaládé. [VZ, 1990. április 21., szombat, 4. o.]

mundiál – or. *mundиаль* 'világbajnokság' – A Mundiálra az NSZK válogatottja meg lehetőségen könnyen jutott ki. [VZ, 1990. május 12., szombat, 4. o.]

paszportizáció – or. *паспортизация* 'tervdokumentáció készítése' – Meg kell oldani a galvanizációs üzemszerek paszportizációját. [VZ, 1989. április 25., kedd, 2. o.]

patent – or. *патент* 'engedély, szabadalom' – Ha faluhelyen folytat valaki ilyen jellegű tevékenységet és iparengedélyt vagy szabadalmat (patent) vált ki, a pénzösszeg a községi tanács költségvetésébe folyik be. [VZ, 1989. december 9., szombat, 3. o.]

pácski – az or. *пачка* 'köteg; csomag' többes számú alakváltozatának az átvétele – Két rubel egy pácski! [VZ, 1990. július 28., szombat, 4. o.]

regisztrátor – or. *регистратор* 'adatrögzítő terepmunkás' – A lakóházak jegyzékébe, amelyet külön e célra kiképzett regisztrátorok fognak összeállítani, a következő adatokat kell rögzíteni. [VZ, 1989. január 30., szombat, 2. o.]

szertifikát – or. *сертификат* 'bizonyítvány; igazolás, tanúsítvány' – A Kőjál felüggel arra is, hogy szertifikát (értékesítési engedély) nélkül semmilyen termék ne kerüljön az üzletekbe. [VZ, 1989. december 5., kedd, 2. o.]

szimpozicion – or. *симпозион* 'szimpózium, kisebb méretű tudományos vagy kulturális tanácskozás' – Ezután »A család és a társadalom« címmel írói szimpozicionra került sor. [VZ, 1990. március 27., kedd, 2. o.]

variatív – or. *вариативный* 'variálható tartalommal bíró' – S még egy újdonság: variatív tanterv. [VZ, 1990. szeptember 1., szombat, 2. o.]

A kölcsönzavak mellett az újság hasábjain természetesen találtunk tükörfordítással létrejött magyar nyelvi képződményeket és olyan nyelvjárási színezetű elemeket is, amelyek regionális elterjedtségűek, mint például:

hallgatás – az or. *мовчання*-ből 'néma csend vagy csendes főhajtás' – A nagy honvédő háború veteránjai egyperces hallgatással adóznak az elesett szovjet katonák emlékének. [VZ, 1989. szeptember 26., kedd, 2. o.]

hecsebogó – magyar nyelvjárási elem 'csipkebogó' – *Órák után az erdőbe, a mezőre siettek gyógynövényeket gyűjteni, összesen 110 kilogramm hecsebogót szedtek.* [VZ, 1990. november 13., kedd, 3. o.]

iszitike – magyar nyelvjárási elem 'gyomtalanító, illetve ekevastisztító kéziszerszám' – *A gyerekek nemcsak hogy ismerik a régi szokásokat, de felismerik a ma már alig vagy egyáltalán nem használatos munkaeszközöket is: a mángorlót, a favillát, a motollát, az isztikét, a csecseskorsót, a kerekes guzsalyt.* [VZ, 1990. március 22., csütörtök, 2. o.]

munkaegyüttes – az or. бригад-ból 'munkáscsoport, illetve most már a magyarban is elterjedt brigád' – *A kijózanító munkatársai több mint 200 előadást és eszmecsere-t tartottak a munkaegyüttesekben.* [VZ, 1989. január 12., csütörtök, 2. o.]

orr-fül-gégészeti – regionális sajátosság, közmagyar megfelelője fül-orr-gégészeti lenne – *A járási kórház traumatológiai, orr-fül-gégészeti, gyermekortopédiai és rehabilitációs osztályainak egészségügyi dolgozói őszinte részvételüket fejezik ki Benyovszky György orvosnak édesapja elhunytja miatt.* [VZ, 1990. február 6., kedd, 4. o.]

rudasolás – nyelvjárási elem 'a felgyűjtött szénából, szálas takarmányból két rúdon egyszerre elvihető (kisebb) csomó rakása' – *Igazán lelkiismeretesen dolgozott Hegedűs Géza és Papp Gábor kaszálógéppel, Hegedűs András a forgatásnál és gereblyézésnél, Hete Tamás a rudasolásnál.* [VZ, 1989. június 29., csütörtök, 2. o.]

3. Összefoglalás

Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek kezdete egy új korszak kialakulásának előszelét érezte, ugyanakkor magán viselte a korábbi szovjet sajátosságokat is. A gazdasági és a társadalmi életben is szemmel látható változások mentek végbe, amelyeket a politikai nyíltság által felszínre kerülő s korábban tabutémának számító problémák és az azok megoldására tett sikeres vagy sikertelen kísérletek indítottak be. Az események természetesen a nyelv(használat) tekintetében is új vagy megújult tartalmú fogalomhasználatot eredményeztek, melyek természetesen a helyi magyar lapokban, így a Beregszászi járásban megjelenő *Vörös Zászló* anyagaiban is előkerültek. Munkánkban ezek nagyléptékű körvonalazására, illetve példamondatokkal való illusztrálására tettünk kísérletet.

Irodalom

Baráth Magdolna 2014. *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Bayer József 1997. *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitímációs válságról.* Budapest, Napvilág Kiadó.

- Borhi László 2015. *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Castells, Manuel 2006. *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III. kötet.* Budapest, Gondolat–Infonia.
- Cserniczkó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Cserniczkó István 2019. *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből.* Ungvár, Atdor-Shark.
- Dalos György 2011. *Gorbacsov. Ember és hatalom.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Davies, Norman 2002. *Európa története. 2. kiadás.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Fedinec Csilla–Font Márta–Szakál Imre–Varga Beáta 2021. *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság.* Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Gondolat Kiadó.
- Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente (szerk.) 1997. *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 1. kötet.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gaál Edit 2016. *Magyar nyelv. Szintek, síkok, hálózatok.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Gazdag Vilmos 2015. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat orosz/ukrán kölcsönszavai. *Zempléni Múzsza*, 15 évf. 4 sz. 25–30. p.
- Gazdag Vilmos 2021. A kolhozélet orosz és ukrán szavai Kárpátalján. *Magyar Nyelvjárások*, 59. 173–183. p.
- Gazdag Vilmos 2022a. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok szovjet párt- és kolhozélettel kapcsolatos archaizálódó neologizmusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 24. évf. 2 sz. 31–44. p.
- Gazdag Vilmos 2022b. Államnyelvi hatás a kárpátaljai magyar anyanyelvű egészségügyi dolgozók nyelvhasználatában. *Acta Academiae Beregsasiensis. Philologica*, 1 évf. 1 sz. 43–60. p.
- Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr 2003. *Orosz történelem. II. kötet. A Szovjetunió története.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Isaev 2002. = Исаев М. И.: Этнолингвистические проблемы в СССР и на постсоветском пространстве. *Вопросы языкознания* Москва, Российская академия наук, Отделенные литературы и языка, «Наука». №6. ноябрь–декабрь, 101–117. p.
- Juhász József 2010. *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép és Kelet-Európában.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kaganov 2012. = Каганов Ю. О.: Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXII., 267–272. p.
- Kalinovska 2008. = Калиновска О. В.: Проблеми лексикографічного опису ідеологічно забарвлених лексичних одиниць. *Наукові записки. Том 85, Філологічні науки, Національний університет „Києво-Могилянська академія”*, 35–39.p.
- Kalmár Melinda 2014. *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Kapuściński, Ryszard 1993. *A birodalom.* Budapest, Európai Utas–Századvég Kiadó.
- Kemény Gábor 2007. *Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I. k. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krausz Tamás 1998. A peresztrojka történelmi szerepe. Az államszocializmustól az „államtalan” kapitalizmusig. In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.*

- Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest, Napvilág Kiadó, 114–152. p.
- Krausz Tamás 2006. Szovjetunió (1945–1991). In (Németh István szerk.): *20. századi egyetem történet. I. Európa.* Budapest, Osiris Kiadó, 369–383. p.
- Lengyel László 2006. *Illeszkedés vagy kiválás.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Márku Anita 2003. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben. In Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 100–104. p.
- May, Ruth–Bormann-Young, Carol–Ledgerwood, Donna 2011. Az orosz emberierőforrás-menedzsment tanulságai a 90-es évek vizsgálatai alapján. In Poór József–Bóday Pál–Vitay Zsuzsanna (szerk.): *Trendek és tendenciák a kelet-európai emberi erőforrás menedzsmentben.* Budapest, Gondolat Kiadó, 196–216. p.
- Mingst, Karen 2011. *A nemzetközi kapcsolatok alapjai.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Molnár D. Erzsébet 2021. Pártfőtitkárok váltásának sodrában: élelmiszerprogram és alkoholtilalom (1982–1985). In *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* Beregszász–Ungvár, II. RF KMF – „Rik-U” Kft., 631–635. p.
- Remington, F. Thomas–Barghoorn, C. Frederick 1996. Politika a Szovjetunióban. In Almond, Gabriel A.–Powell, G. Bingham (szerk.): *Összehasonlító politológia.* Budapest, Osiris Kiadó, 469–536. p.
- Ripp Zoltán–Antal Attila (szerk.) 2019. *Kérdések és válaszok a rendszerváltásról, 1987–1990.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Salamon Konrád 2006. A „rövid” 20. század. In Salamon Konrád (szerk.): *Világtörténet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 962–1201. p.

VILMOS GAZDAG

CHARACTERISTICS OF THE USE OF THE HUNGARIAN LANGUAGE IN TRANSCARPATHIA AT THE TURN OF THE 1980S AND 1990S, BASED ON THE MATERIALS OF THE VÖRÖS ZÁSZLÓ DISTRICT NEWSPAPER

The turn of the 1980s and 1990s brought a number of changes for the whole Soviet world, including the Hungarian community in Transcarpathia, which obviously had an impact on the language of the press, as elements of political or economic jargon appear in the daily press just as much as the language of sport or the argot. The majority of linguists agree that press language is a mirror of language use in which linguistic changes are detectable and traceable almost immediately. In this paper, we have attempted to present an overview of the 1989–1990 issues of the Berehovo District Council newspaper, the Vörös Zászló [Red Flag]—i.e. more than 300 issues and more than 1,200 pages of text for the two years—presenting the major events and problems of the period, and the linguistic information related to them, especially the state language loanwords that appeared in the paper as a result of bilingualism.

FÜLÖP LÁSZLÓ

Kövesdy Lukács 1556-ban kelt végrendeletéről

A magyar nyelven íródott testamentumot ifjú Kemény Lajos közölte átírásban a Történelmi Tár 1903. évi számában.¹ Természetesen az akkori magyar nyelvre átültetve, csupán a tulajdonneveket (személynevek, helynevek) őrizte meg legtöbb helyen az eredeti dokumentum helyesírásával. A legvégére írt egy egymondatos jegyzetet, amelyet idézünk: „Kövesdy Lukács a 16. század egyik vitéz katonája volt, aki törökrabságot (sic!) is szenvedett.” Hogy állításának második részét honnan merítette, azt nem tudjuk. Ugyanis sem a végrendeletben, sem a fennmaradt dokumentumokban erre nem találunk adatot. Nagy Iván² hatodik családtörténeti kötetében ugyan olvashatunk egy hasonló nevű nemesi családról, ő azonban egy Albert nevű Kövesdyről ír, akit 1566-ban ejtettek rabul a törökök, és az „eperjesi honfiai által váltatott ki” a rabságból. Amint látjuk, sem a név, sem az évszám nem egyezik, Lukács nevű családtagot pedig nem is olvashatunk az ismertetésében.

Ez a hazánkban ma is ritka keresztnévet viselő katonaember diktálta tollba a végrendeletét a régi naptár szerint Kisasszony napja (szeptember 8.) előtti szombaton Kassa városában. Az íródeák Hunyady Péter „deák koma” volt, aki a latin nyelvű aláírásában Petro Literato de Hwnyad alakban rögzítette a nevét. A végrendelet többnyire követi a 16. század közepén kelt hasonló okiratok formáját, részben azonban eltér azoktól. Ez utóbbi miatt sok a hiányosság, főként olyan adatokban, amelyek az utókorának, de főként e szöveg írójának nagyon fontos lett volna. A dokumentum nyomtatásban egy terjedelmes, 17 (!) soros maga által megfogalmazott fohászkozással, szabadon költött imádsággal kezdődik. Csak ezek után következik a tanúk, a testamentumosok neve: Zabó (Zabo) László koma, Fúzy (Fwzy) Ambrus atyámfia, Paczoth János (itt nincs közzéi magyarázat), valamint maga a deák. Mindezek után olvasható a végakarat, amelynek nincs mindenütt logikai sorrendje. Feltehetően ahogy a diktálónak eszébe jutott egy-egy újabb téma, név, adat, azt tollba mondta. Természetesen ebben a tömör ismertetésben csoportosítva mutatjuk be mindezt az olvasónak.

-
- 1 Ifj. Kemény Lajos: Kövesdy Lukács végrendelete. 1556. *Történelmi Tár*, 1903. 156–160. p. A végrendelet akkor Kassa város levéltárában volt található a 3021. sorszám alatt.
 - 2 Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VI. Pest, 1860, 454–456. p.

Amint jeleztük, sok hiátust találunk az első részben, hiányoznak a másutt megszo-
kott személyes, családi utalások. Csupán néhányat sorolunk föl azok közül, hogy miket
is hallgatott el, mit nem tudunk meg Kövesdytől: hol³ és mikor született; a szülei, nagy-
szülei (ősei) neve; jelenleg hány éves, és milyen betegsége készítette a végrendelet
megírására; iskolái, eddigi életében kiknek állt a szolgálatában; mikor, kitől és miért
kapott/kaptak nemességet; az első felesége neve; vallása, hova temessék; és sorolhat-
nánk tovább az életkörülményeire ma kíváncsi cikkíró és olvasó kérdéseit.

Elsőként róla és a családjáról szedtük össze azokat, amiket a sorai közül sikerült
összeállítani. Kövesdy (Keowesdy Lwkach, kewesdy) egyszerű, kevés birtokkal és ingó
javakkal rendelkező köznemes volt. Talán vitézi tetteiért vagy hosszabb ideig tartó, hű
katonai szolgálatáért kaphatta a nemességét.⁴ Erre utal Maksay Ferenc⁵ egyik tanulmá-
nyában, amelyet érdemes szóról szóra idézni: „...olyanok is voltak közöttük, akik életük
túlnyomó részét egy hivatásnak szentelték, s ez nem kis mértékben vagyongyűjtésük
módját is megszabta. Így különültek el a többitől mindenekelőtt a katonai vagy az értel-
miségi, egyházi pályán működők hagyatécai [ingóságok, vagyon, birtokok stb.], aho-
gyan Thury György várkapitányé, Kövesdy Lukács vitézé, vagy Oláh Miklós érseké és
más egyháznagyoké.” Úgy látszik, hogy az itt felsorolt háromból ő a katonai élet mellett
döntött, hogy saját és családja felemelkedését biztosítsa és vagyonát gyarapítsa.

Két testvérét említi mint örököst: az egyik Keowesdy Katalin, akinek van egy Ágota
nevű leánya, a másik pedig Berta. Ez utóbbi biztos férfi volt, mert csak fegyverféléket
hagyott rá. Ebből gondoljuk, hogy a keresztnéve Bertalan lehetett, az itt leírt név pedig
ennek a rövidült becéző formája. Ágota nevű unokahúga pedig nyolc forintot örökölt,
amit majd akkor kap meg, „mikor isten szerencsését parancsolja”, azaz férjhez megy.

Az első, már elhalt felesége nevét nem írja le, csupán a tőle született három gyer-
mekéét: Mihály, Sófia és Else. (Ez utóbbi vagy az Erzse elírása, vagy esetleg lehet az
Elisabeth latin alak becézése is.) A pénzéből ők kiemelten 150 aranyon osztozhattak.

A második felesége Keczer Katha,⁶ akitől már van három leánya (sajnos mind név
nélkül) és ahogy írja: egy „negyed gyermekem méhében vagyok”, azaz a neje a negye-
dikkel épp várandós volt. Csupán ebből gondoljuk, hogy a végakaró nem lehetett még
agg ember, bár a hat gyermek, az akkori „vitézi” életmód és az átlagéletkor mindezt
megkérdőjelezheti. A Keczer családból három férfitagot is olvashatunk, az azonban
nem derül ki, milyen viszonyban voltak a feleséggel: apa, testvér, nagybáty, távolabbi

3 A 16. században több mint húsz (!) Kövesd nevű település volt Magyarországon. Ezért az
esetleges származási helyet jelölő családnevet nem lehet azonosítani.

4 Kövesdy nem említi, hogy részt vett-e a mohácsi ütközetben, Eger vagy más végvár ostromá-
nál, de még azt sem, hogy kinek a parancsnoksága alatt szolgált katonaként.

5 Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. MOL Kiadványai II.
Forráskiadványok 16. Budapest, 1990, 20. p.

6 Nagy 1860, 144–150. p.

rokon? Nagy Iván kötetében a Keczer családról bővebben ír mint Kassával szomszédos Sáros vármegyei előkelő (!) régi nemesi famíliájáról. Azonban a családfán és a család-leírásban sem Kata(lin), sem a következő egyének nem szerepelnek ebben a korban: Keczer (Kethczer) Ferenc, István és Lajos, tehát nem azonosíthatók. Az biztos, hogy közeli rokonok lehettek, ha a végakaró többször is említi őket az örökösödéskor. Sajnos több nevet nem olvashatunk e családok tagjai közül. Bizonyára a tanúk, az adósok neve között lehet valaki, aki az első felesége rokona volt, erre azonban még egy közszoji utalás sincs. Mindettől függetlenül érdemes felsorolni a végrendeletben szereplő összes személynevet, hisz ezekből is levonhatunk néhány tanulságot a 16. század közepén élt kassai polgárok vagy a környéken élt, valamilyen tisztséget viselő, a végakarónak bizalmas embereiről. Adósai vagy zálogosai voltak a következő személyek: Kys (Kis) Lőrincz, Seghney (Segnyey) László, Zeóch (Szócs~Szúcs) Balázs, Mihály csi-szár (családneve hiányzik, két pallossal tartozott), Olaz (Olasz) Ágoston, Balogh Lőrincz, Kwrtheosy (Kürtösy) Miklós, a Kemenczén lakó Kyzlo (Kyzelő) György és Zekel (Székely) Balázs. Egy kivétellel mind magyar eredetű családnevet viseltek, keresztniveik pedig abban a korban gyakoriak voltak. Természetesen van köztük olyan, amely ma a nagyon ritkán választottak közé tartozik, ilyen a Lőrinc és az Ágoston. A nevek azt jelzik, hogy ismeretségi körében mind magyarok voltak, és legtöbbje kassai polgár lévén utal a város lakosságának az összetételére is.

Ingatlanja nem sok volt a végakarónak, ami egyben bizonyítja a már említett köznemességhez való tartozását. A legértékesebb és nagy becsben tartott ezek közül a kassai háza volt. Ennek megszerzéséről érdekes dokumentum maradt fenn az utókorra. H. Németh István⁷ tanulmánya szerint Kassa városa erősen ellenezte, és ha tehette – az uralkodó parancsa ellenére – megakadályozta, hogy nemesek, főkapitányok és többnyire birtokaikról elmenekülő kényyszerülő tisztjeik Kassán házat vehessenek és ott letelepedjenek. A város azzal indokolta mindezt, hogy nem hajlandók elismerni a tanács joghatóságát a Kassán birtokolt ház felett, és a város privilégiumait nem tartják tiszteletben. Végül sikerült házat vennie, mégpedig nem akárkinek a közbenjárására, idézzük: „Nádasdy Tamás nádor [pedig] a főkapitány seregében szolgáló Kövesdy Lukács számára kért házvásárlási lehetőséget.” A mondatból következik, hogy az ország nádora személyesen ismerhette és becsülhette Lukács vitézt. A házon kívül a következő falvakban voltak megnevezett ingatlanjai Abauj, illetve Sáros vármegyében: Hernádszurdokon (zwrdok) egy malma és két szőleje; birtokos még a következő településeken: Rozgom (Rozgony), Turina (Turchyna~Thurhina), Bunyita (Boynythya) és Kemencze⁸ (az nem derül ki, hogy Alsó- vagy Felsőkemencéről van-e szó).

7 H. Németh István: Kassai polgárok és katonák a 16. században. *Levéltári Közlemények* 68. 1997/1–2. 174. p. A fentebb írtak a tanulmány ezen részének tömör ismertetése és kivonata.

8 A Szlovákiában lévő települések mai neve: Rozhanovce, Tuhrina, Bunetice, Kamenica.

Amint már említettük, az ingóságait csoportosítva ismertetjük, némelyik régi, már kiavult szónál magában a mondatban vagy zárójelben rövid magyarázatot teszünk.⁹

Az első csoportban a pénzt és az arany(ozott), illetve ezüst(özött) tárgyakat soroljuk föl. (A forintot vagy forintértéket több helyütt az akkor szokásos fl rövidítéssel rövidíti.) Kézpénze a következő: 779 aranyforint, „fejér pénz”, azaz ezüst 218, tallér 75 (ez nagyobb ezüstpénz, 2 vagy 2,5 értékű pénzérem), „ó pénz” 14 fl (már nem használt pénzegység), dénár 70 (egykor használt, változó értékű ezüstpénz), „elegy pénz” 40 fl (más országok pénzei), 48 aranyforint értékben pedig összesen egy aranylánc, hat aranygyűrű és egy „folt?” arany szerepel. Ebbe nem számította be az adósainál kinn lévő összeget. Nemesfém tárgyai: 9 seleg (serleg), 1 fedetlen kupa, 1 kehely, 2 kis pohár, 1 csésze, 1 kannácska (mint ivóedények), sőtartó, 11 gombos végű kalán (kanál), 8 aprószerű kalán, 1 (!) villa, 1 násfa (nyakláncon viselt, drágakövekkel kirakott, zománcos női ékszer) és aprólék arany gombok. Ezek közül kettő a feltűnő: az egyik az, hogy csupán egyetlen női ékszerről tesz említést, a másik pedig hogy az evőeszközök közül hiányzik a villa és a kés. Az utóbbiról tudjuk, hogy ebben a korban mindenki a saját késével, bicskájával étkezett, amelyet állandóan magánál tartott. Itt említ négy olyan fegyvert, amely ezüstös vagy aranyozott bevonatú volt: egy szablyát (egyélű, ívelt pengéjű kard), 1 buzogányt (régii zúzófegyver), 1 hancsárt (másképp handzsár – gyilokforma kés, a törökök az övükben viselték, vélhetően tőlük vettük át a használatát) és egy ezüst tolltokot, amelybe különböző tollakat szoktak díszként beleszúrni. Ez akkor a sisakok és a férfi fejjedők dísze volt.

És ezzel az utóbbi négygel át is léptünk a másik nagyobb csoportba, a fegyverek és egyéb katonai kellékek ismertetésébe. Elmondhatjuk, hogy Kövesdynek mint katonamebernek ebből sokféle volt. Köztük már akkor is olyan régi darabok – akár 15. század végiek –, amelyeket alig-alig használtak, ezeket talán valakitől örökölhette. Két pallos (széles pengéjű, hosszú, egyenes kard); három szablya (kettő törökországi, harmadik ezüstös demeckai, azaz damaszkuszi acélból való); egy régi fokos kard (baltához hasonló, kisebb méretű vágófegyver); 1 ezüst markolatú és egy „sásélű” hegyestőr; 3 nagy acélos puska; 4 mordálypuska, egyike kettős (régii, nehéz, tölcéses csövű puska-féle); páncéltartozékok: 3 fegyverderék (a derekat védő acélvas), 2 páncélgallér (vaslemezből készült, rákfarkas nyakvédő), 1 páncélujj és egy sisak (amelyet tolltokban ezüst tollak díszítettek). Mint korábban leírtuk, ezek nagy részét férfi rokonai, Berta nevű testvére és Mihály fia örökölte. Itt érdemes szólni arról, hogy volt egy török pej lova (vörös-sesbarna szőrű fekete sörényű és farkú paripa) nyereggel, amelyet vagy vásárolt, vagy vélhetően úgy zsákmányolt valamelyik harcban.

⁹ A magyarázatoknál nem kívánjuk részletesen felsorolni a sok szótárt, lexikont, amelyeket a jelentések feltárásánál használtunk.

A következő fejezetben megismerkedhetünk egy 16. század elején élt köznemes vitéz katona ruhatárával. Mit viselt, milyen anyagokból készültek, ezekből mennyit és mit tartalékolt a házában. Sajnos nem ír fehérneműkről, alsóruhákról, sőt még lábbelikről (például csizma) sem. Ebben a rövid részben találjuk a legtöbb, már kiavult, elfeledett szavunkat. Bemutatásuk előtt kiemeljük, hogy a mai értelemben vett kabátfélék mind mállal voltak díszítve, vagy a téli darabok ezzel bélelve. A mál a prémes állatok has alatti, legértékesebb része volt (róka, farkas, nyest, mókus), nemcsak a férfi-, hanem a női ruhadarabokon is kedvelték, mivel ez tartotta legjobban a hőt a hidegben. Téli viseletként három subája volt, egyik farkasbőr, a másik farkasmállal, a harmadik szintén valamilyen mállal bélelt (hosszú, nyitott, bundaszerű kabát); dolmánya csak egy, ez posztóból készült, testhezálló, térdig vagy combközépig érő férfi felsőruha; mentéje viszont hat (ez volt akkor a legbecselesebb ruhadarab: posztóujjas, amelyet bélelt és béleletlen formában is készítettek különböző színekben; díszes gombolású, rövidebb férfi és női viselet volt; különleges, jeles alkalmakkor szokták viselni). Ezekon kívül volt még hat „kopott” subája, ezek külsejét nem részletezi. Végül egy kék és egy veres subicáról is ír, amely olyan kis subaféle volt, amely csak a test felső részét takarta. Mint írja, csak egy úgynevezett felsőruhája, valamint két nadrágja¹⁰ volt. Mintegy tartalékként végben is említ 11 sing (egy sing kb. 60 cm) szegfűszín stamet, nyolc sing szederjes és két „remek” karasia (karaszia) anyagot. A skarlát(piros) mellett e két szín használata (rózsaszín és kékeslilás) a 16. században nagyon kedvelt volt. Az említett ruhaanyagokból a stamet finomabb szövetfajta, a karasia durva posztó (másképp angliai posztó), a veres purgamál pedig az olasz Bergámóban¹¹ gyártott, finom és drága posztófajta volt. Amint látható, mind a ruhaanyagok, mind színeik elnevezése szinte mind kiavult, nem használatos a mai magyar nyelvünkben.

Említést tesz még két új szőnyegről, egy nagy, egy új és egy arannyal kivarrt zöld bársony paplanról is. Mintegy összefoglalóan írja, hogy „egyéb házbeli eszköz marhám sokféle vagyon” (háztartási eszközök), valamint különféle „élései”, azaz mindennapi élelmek, ezeket pontosan csak a felesége tudja – és egyben ő öröklí.

Állatairól röviden emlékezik meg: a már említett pej lovon kívül van három „szeke-res” ló, tehenek, disznók és egyéb „marhák”, azaz kisebb háziállatok, baromfifélék. Kiemeli, hogy van a szekeren kívül egy új kocsija is: ez a kényelmesebb, könnyű és gyors járású, főként utazásra használt jármű ekkor kezdett divatba jönni már a hazai köznemesség körében is, szinte státuszszimbólumnak számított. Ezzel véget is ért Kövesdy Lukács ingatlan és ingó vagyonának, holmijainak felsorolása.

10 Az egyik „leobi nadrág” – ennek a jelzőnek nem sikerült megfejteni a jelentését.

11 Söptei István: Főúri esküvő Nádasdy Tamás udvarában. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Szombathely. 1996. 23/1. p. 22.

Feltétlenül szólnunk kell arról, hogy mindezeket roppant körültekintően és igazságosan osztotta szét a felesége, a gyermekei és a rokonai között. Az első felesége révén kapott lánynegyedét, azaz hozományt, valamint az első házassága idején szerzett vagyonát a névvel megnevezett, ebből a házasságból született három gyermeke örökölte. A második felesége által hozottakat s a vele közösen szerzett javait viszont csak Keczer Kata és a három név nélküli leánya. Természetesen minden a feleségé lesz addig, amíg a gyermekei el nem érik a felnőttkort, illetve a lányok nem mennek férjhez. Minderre a megnevezett testamentumos urainak nyomatékosan fölhívja a figyelmét, és kéri őket ezen kérésének betartására. Az okiratot a saját pecsétjével zárta le. Aláírása viszont nem saját kezű, valószínűleg nem tudott írni, ezért mondta tollba Péter íródeáknak a testamentum szövegét. Kissé elkülönítve, új sorban szerepel egy latin mondata, amely magyarul úgy hangzik, hogy a végrendeletet csak a halála után törjék föl (mármint a pecsétjét) és nyissák ki.

Végül van egy jótékonyági cselekedete is: „az szegényeknek az ispitálba hagyok nyolc forint ára fillért”. Az ispitál[y]~ispotály mai jelentése kórház, ápolóintézet. Feltűnő, hogy egyetlen kassai vagy más falubéli egyházra, templomra sem testált még egy forintnyi összeget sem. Ezért is nem derül ki, hogy milyen vallású egyén volt.

Az ismertetést ugyanolyan bizonytalanságokkal zárjuk, mint amilyenekkel indítottuk az elején. Nem tudjuk, hogy a végakaró mikor és hol hunyt el, hova temették (Kassán, vagy valamelyik birtokán?), hisz erre még egy szónyi kívánságát, utalását sem olvashatjuk a végrendeletben. Arról sem maradt fönn följegyzés, korabeli dokumentum, hogy a felesége egyedül miként tudta fölnevelni a hat, sikeres szülése esetén a hét árvát.

Azt mondhatjuk, hogy vitéz Kövesdy Lukács szinte a semmiből bukkant elő, és küzdötte fel magát a magyar nemesi családok körébe, majd szinte a semmibe távozott a testamentuma megírása után.

A Fórum-monológok elé

A szociológia alapkérdése, hogy a társadalmi struktúra hogyan határozza meg a közösségekbe szerveződő egyének cselekedeteit. E viszonylat megragadása érdekében vezette be Pierre Bourdieu a habitus fogalmát, mely a strukturálisan kondicionált, tartósan rögzült, nem tudatos, nem reflektált, inkorporálódott beállítódásokat jelöli. Ilyen például a testtartás, a nyelvhasználat, a beszédmód, vagy az, hogy az emberek mikor, hol és miért érzik otthonosan magukat, illetve mitől félnek, mit szégyellnek, minek örülnek, és így tovább. Pályája vége felé Bourdieu többször használta a diverzifikált/hasadt habitus fogalmát, halála azonban megakadályozta, hogy kidolgozzon egy diszpozíciók pluralitásával kapcsolatos elméletet. Ezt az irányt folytatva magam is kísérletet tettem a habitusfogalom árnyalására. Legutóbbi könyvemben (*Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*. Routledge, 2022) amellett érvelek, hogy a habitus kontextusfüggő, vagyis a diszpozíciók a változó strukturális kényszerek hatására átalakulhatnak az életút során.

Megközelítesem egyik újdonsága, hogy a plurális habitus létrejöttét összekapcsolja az átmeneti rítusok (diplomaszerzés, keresztlelő, állampolgárság megváltozása, házasságkötés, szülővé válás, orvosi diagnózis stb.) életutat strukturáló hatásával. Azt is feltételezem, hogy az emberek nem csupán a Bourdieu által tételezett osztályhabitusokkal, hanem más habitusdimenziókkal is rendelkeznek, vagyis joggal beszélhetünk nemzeti, nemi, életkori, vallási, regionális (stb.) diszpozíciókról. Megközelítesem további újítása, hogy igyekszem a beállítódásokat egy erősség-, illetve tartósság-skálán is értelmezni. 2022-ben benyújtottam egy OTKA-pályázatot *A plurális habitus mintázatai a romániai és szlovákiai magyar kisebbség körében* címmel, amelyet a bírálók támogatásra méltónak minősítettek. Alapkérdésem, hogy e két országban élő kisebbségi magyarok beállítódásai hogyan változnak az eltérő strukturális kényszerek hatására. Hangsúlyozandó, hogy sem a regionális, sem a kisebbségkutatások nemigen használják a habitus fogalmát, mivel többnyire az identitás fogalmával operálnak. Kutatásom problémafeltáró jellegű kvalitatív vizsgálat; nem célom, hogy a reprezentativitás igényével elemezzem a beállítódásmintákat.

Budapesti magyar emberként sok évet töltöttem romániai és szlovákiai magyarok között, mi több, csaknem tizenöt éve részben Szlovákiában élek egy magyar faluban. Így kívülről és belülről is tudok azonosulni a helyiekkel. Egyik meghatározó tapasztalatom, hogy ismerőseim és barátaim más emberként viselkednek, ha saját falujukban érintkeznek a szomszédokkal, ha a városban többségi nyelven intézik ügyes-bajos dolga-

ikat, vagy ha mondjuk magyarországi rokonaikat látogatják meg. Többször hallottam, hogy „Magyarországon nem talál a szó”, azaz nem ritka, hogy idegennek érzik magukat az „anyaországban”. És miközben sokszor nem beszélnek tökéletesen románul vagy szlovákul, gyakran úgy érzik, hogy egy románnal vagy szlovákkal „inkább közös húron tudnak pendülni”, mint egy magyarországi magyarral. Ezeket a finom különbségtételeken alapuló viszonyokat szeretném pontosabban megérteni a kutatás révén.

Tavaly mintegy kéttucatnyi, átlagosan nyolc-tíz órán át tartó életút-mélyinterjút készítettem kisebbségi magyar emberekkel Romániában, Szlovákiában és Magyarországon. (Talán mondani sem kell, hogy e beszélgetéseket több alkalommal vettem föl; az első és az utolsó találkozás között olykor hónapok teltek el.) A szerkesztőség nyitott volt arra, hogy kutatási eredményeim közlését a *Fórum Társadalomtudományi Szemlében* kezdjem el – mégpedig rendhagyó módon. Abban állapotunk meg, hogy a 2024-ben megjelenő számokban lesz egy rovat, amelyben egy-egy mélyinterjú monológgá szerkesztett változata olvasható. E szövegeket igyekszem úgy elkészíteni, hogy megfeleljenek a kontextuális pluralitás elvének, vagyis arra törekszem, hogy a monológok egyszerre legyenek érdekesek, pontosak, hitelesek, valamint nyitottak a további tudományos interpretáció előtt.

Nem hallgathatom el, hogy nagyon szeretem ezt a műfajt. Az 1990-es évek közepétől több tucatnyi monológot publikáltam a *Replikában* (ezek megtalálhatók a folyóirat honlapján a 25. számtól kezdődően).¹ Jelenlegi kutatásom összegzéseként egy könyvet szeretnék írni, amelyben értelmező kommentárokkal ellátva, egymás társaságában, további monológokkal kiegészítve fogom megjelentetni az itt közölt szövegeket. Addig minden olvasónak lehetősége lesz arra, hogy szabadon kóstolgassa ezeket a narratívákat. Reménykedem, hogy időközben olyan reakciók is eljutnak majd hozzám, amelyeket fölhasználhatok könyvem írásakor. Mindenesetre addig is jó olvasást kívánok!

Budapest, 2024. január 25.

Hadas Miklós

1 Ezekből egy külön kötet is született 2001-ben a Replika Könyvek sorozatban *Szex és forradalom* címmel.

A földönkívüli ZSÓKA MONOLÓGJA

Lejegyezte és monológgá szerkesztette: Hadas Miklós

Ha Szlovákia magyarok lakta részén járok, és kinyitok egy bolt vagy egy postahivatal ajtaját, igyekszem minél előbb kideríteni, milyen nyelven kell megszólalnom: szlovákul vagy magyarul, magázódva vagy tegeződve. Amikor belépek valahová, először arra figyelek, hogy milyen rádió szól, illetve hogy milyen nyelven beszélnek egymás között az alkalmazottak. Ha szerencsém van, legalább ketten vannak. Ha csönd van, akkor általában szlovákul indítok. Ha viszont magyar rádió szól, akkor nyilván magyarul szólok meg. Persze többször is előfordult már, hogy nem volt semmiféle nyelvi mankó, és a rossz nyelvbe futottam bele. Ha nekem kell kezdeményezni, akkor nyilván nem mindegy, hogy Dunaszerdahely közepén vagyok-e, ahol természetesen magyarul szólok meg, illetve Komáromban járok-e, ahol fifty-fifty az esély. Ez utóbbi esetben inkább szlovákul nyitnék, ha egyik mankó sem jelezne semmit.

Tegnap délután például bementem egy bankba Párkányban, ahol az alkalmazottakkal együtt sikeresen bemutattuk a „ki milyen nyelven, hogyan és miért nem szólal meg” című performanszt. Bár a pult mögött ülő ügyintézők egymással magyarul beszéltek, az az ember, akire vártam, még nem érkezett meg. Amikor végre megjött, a szlovákot választottam, mert nem zártam ki annak a lehetőségét, hogy ő éppen nem tud majd magyarul. Utána viszont Somorjánál, amikor az autópályán bementem tankolni, hallottam, hogy egymás között mindenki magyarul beszél, de amikor beléptem, hozzám már szlovákul szóltak. Eszükbe sem jutott, hogy mindkét nyelven próbálkozzanak. Viszont én mégis magyarul kezdtem el beszélni, hiszen hallottam, hogy egymás között magyarul beszéltek. És ez a kommunikáció nem egyfajta megfelelési kényszer volt a részemről, hanem az volt a célja, hogy közelebb kerüljek hozzájuk. Ugyanis amikor az ember másfél évtizede nem Szlovákiában, hanem Brüsszelben él, és megszokta a nyelvi bábelt, akkor már nem jön zavarba az ilyen helyzetektől. Tudja magát kívülről nézni, és tudatosan képes nyelvet választani.

Szerintem az első helyzet probléma-, a második pedig hangulatfüggő volt. A bankban egy problémát akartam megoldani. És noha végül is nem sikerült megoldani, de nagyon kedvesek voltak, mindent körbejártunk, s közben a szlovák nyelvet mindketten instrumentálisan használtuk. A somorjai benzinkúton, ahol én direkt a magyart választottam, éppen csacsogós hangulatban voltam, és familiárisabb módon szerettem volna az emberekhez viszonyulni, szerettem volna kicsit közelebb kerülni hozzájuk.

Egyébként egy szlovák címkéjű bort vettem, amire magyarul volt ráírva, hogy „Egri leányka”, miközben tudom, hogy ezt a bort Nyitra fölött termelik. És az volt a legszebb az egészben, hogy amikor megérkeztem a barátaimhoz Pozsonyeperjesre, és elővettem a bort, egyikük lelkesen felkiáltott: „Jé, ezt a matricát én fordítottam szlovákra!”

Békéscsabán születtem 1974-ben, ott jártam szlovák általános iskolába. Aztán Pestre kerültem a szlovák gimnáziumba, és mindkét helyen megkaptam a szlovák tanártól, hogy teljesen reménytelen eset vagyok, húzzam le magam. Pontosan emlékszem a dacról, hogy igenis megmutatom ezeknek, hogy meg fogok tanulni szlovákul, ha már ők tizenkét év alatt képtelenek voltak ezt elérni! Az anyukám úgy döntött, hogy nem fog minket szlovákra tanítani, mivel a férje magyar volt, amúgy se beszélt a nyelvet. Tovább egyszerűsítette a dolgot, hogy amikor két éves lettem, a szüleim elváltak, és hárman maradtunk az anyukámmal meg a nővéremmel, aki három évvel volt idősebb, mint én. Az anyukám meg volt győződve arról, hogy nem tud jól szlovákul, és úgy gondolta, hogy az lesz a legjobb, ha a nyelvet az iskolában tanuljunk meg. A csabai tótok ugyanis 1718-ban érkeztek, és egy végtelenül archaikus nyelven beszélnek, ráadásul magyar akcentussal, hiszen nem szláv környezetben élnek. A nagybátyám haláláig mondogatta, hogy ő nem szlovákul beszél, hanem tótul. És valóban, az általuk beszélt nyelvnek nem sok köze volt a szlovákiai sztenderdhez, mivel a csehszlovák állam két-száz évvel azt követően jött létre, hogy az őseink Békéscsabára érkeztek. Én nem láttam szlovák tévét gyerekkoromban, mivel hetente csak egy rövid szlovák adás volt, amiben főleg híreket mondtak. Nem volt esti mese, nem volt napi kapcsolat az élő szlovák kultúrával, tehát nekünk nem adatott meg az, ami egy felvidéki magyarnak természetes volt, hogy az anyanyelvén nézhette a magyar tévét.

Parasztcsaládból származom. A nagyszüleim tanyán éltek egészen a hetvenes évekig, de a nagytata okos ember volt, aki pontosan tudta, mikor kell belépni a téészbe, és azzal is tisztában volt, ha valami készül, mert ötvenhat októberének közepén jó érzéssel hazaszállított egy zsák sót. A nagyszüleimé volt az utolsó generáció, amelynek tagjai egymás között szlovákul beszéltek. Jellemző, hogy a nagyatám élete végéig nem tudott magyarul káromkodni. És ahogy egyre idősebb lettek, úgy felejtettek el magyarul. Anyukám magyar–szlovák–tőri szakos tanár volt, de a pártházban dolgozott kultúrreferensként, és elkötelezetten hitt a rendszerben. A nővéreivel magyarul beszélt, a szülei vel viszont szlovákul. A családban azt mesélték, hogy az 1948-as lakosságcsere után be-beszólogattak nekik az utcán, hogy ha itt maradtatok, akkor ne beszéljete szlovákul! Mindezt Békéscsabán, ami egykor a legnagyobb szlovák település volt a Monarchiában! Turócszentmárton smafu hozzá képest!

Mindig kicsi és alulfejlett voltam. Én voltam a cuki kisbaba, akit mindenki szeret, ugyanakkor nem volt semmilyen aktív szerepem a családban: csak néztem, mosolyogtam, és ettől mindenki boldog volt. Ez máig megmaradt, és a személyiségem része lett, hogy kívülről szemlélem a világot. Hatodik osztályos koromban aztán három dolog történt egyszerre, amitől majdnem megzakkantam: a nővérem lelépett Pestre, új nevelő-

apám lett, és volt egy hatos klikkünk az osztályban, aminek tagjai egyik napról a másikra egyszer csak nem szóltak hozzám többet. Azt mondták, nagyon beképzelt vagyok. Máig nem tudom, hogy ebben a kirekesztésben az anyukám pozíciója szerepet játszott-e, vagy sem. Mindenesetre volt két tanár is, aki nagyon utált engem – vagy inkább minket a tesómmal. Az egyik a szlováktanár volt, a másik a földrajztanár, aki sokszor mondogatta, hogy nyugodtan beküldhetem az anyámat, a földrajzórán akkor is ő a főnök.

Volt egy úttörőtáncscsoport a városban, egy teljesen magyar és rendkívül sikeres közösség, aminek a tagja voltam. A többiek általában más iskolákba jártak. Ez volt az egyetlen hely, ahol jól éreztem magam. Nagyon jó brigád voltunk, országos versenyeket nyertünk, külföldre is jártunk. Középszerű táncos voltam, de a többiekről se mondhatnám, hogy sokkal jobban táncoltak volna nálam. És akkor az egyik osztálytársam, aki korábban kezdett táncolni, mint én, és benne volt a mi hatos csoportunkban, nem került be azok közé, akik elmentek külföldre fellépni. Máig nem tudom, hogy én az anyukám miatt kerültem-e be oda, vagy sem. A nyolcvanas években nagy szám volt elrepülni Angliába egy fesztiválra. Könnyen lehet, hogy ez is közrejátszott abban, hogy kirekesztettek a hatos csoportunkból.

Aztán amikor a pesti gimibe kerültem, rögtön beraktak a gyengébb szlovákos csoportba, mivel a pestiek jobban tudtak szlovákul, mint én. Persze ez nem volt egy homogén osztály, voltak ott bánkiak meg pilisiek a kis iskolákból, akik kevésbé tudtak szlovákul. Én jöttem egyedül Csabáról, az osztálytársaim ott maradtak, mivel ott is volt szlovák gimi. Az érkezésem egészen traumatikusra sikeredett: csak három nappal a tanévkezdés után értem oda, mivel egy táncturné miatt késtem, ráadásul a táncturné utolsó napján eltört a mínusz ötös szemüvegem, és nem láttam semmit. Így raktak fel a vonatra Csabán, és amikor kiszálltam a Keletiben, meg kellett keresnem a Blahán a koleszomat, be kellett oda mennem, és meg kellett mondanom nekik, hogy helló, itt vagyok, mától veletek fogok lakni. A nővérem ugyan már Pesten volt akkor, de nem várt engem – biztos más dolga akadt. Aztán négy éven keresztül nyolc lánnyal laktam a kollégiumban, tehát huszonnégy órában mindig együtt voltam valakivel. Csak két este mehettünk ki a koleszból, kedden hattól nyolcig, csütörtökön pedig hattól kilencig. De ha rossz volt a bizonyítványa valakinek, akkor ő nem mehetett sehova.

Abban az időben kifejezetten szegény voltam, amire rátettem még egy lapáttal. Egyik nap, harmadikos koromban, annyira elegendem lett már mindemből, hogy teljesen disszonáns dolgokat vettem föl: semmi nem passzolt semmihez, de én azt akartam, hogy még rosszabb legyen minden. Volt egy rettenetesen csúnya, barna, lapos sarkú nagymama-félcipőm; aprólyukas, mint egy férficipő. Tavasz volt, és én ehhez fölvettem egy nadrágot, aminek olyan fényes volt a térdje a kopástól, hogy már alig lehetett hordani, és ezért levágtam a térd fölött. Utána fölférceltem, de direkt szarul, hogy még rondább legyen. Felülre pedig egy NSZK-ból kapott, combközépig érő, hosszú ujjú, rémesen kifakult zöld pólót húztam fel, és levágtam a hajam is. Szóval ez már egy ilyen öncsonkításos, önrontásos dolog volt. Emellett kipróbáltam sok baromságot is, például

egyszer csak almát ettem három napig – persze sokszor nem is nagyon volt mit enni egy olyan válogatós gyereknek, mint én. Amúgy negyven kiló voltam tizennyolc éves koromig. Ugyanakkor mégsem lehet azt mondani, hogy elhanyagolt gyerek lettem volna. Az anyukám rendszeresen érdeklődött, betelefonált az iskolába, a koleszba, ha már a szülőikre nem tudott felutazni Pestre. De a szalagavatóra azért feljött. Folyamatosan sütött, meg befőzött, meg varrt – mert azon tudtunk spórolni. Egy időben még alsóneműt is varrt. Némelyik ruhadarabbal nem tudtam megküzdeni, és a szekrény legmélyén kötött ki, de voltak köztük mesterművek is, amiket máig hordok.

Az egyetlen kivétel, amit a koleszban kikönyörögtünk magunknak, az volt, hogy a Csehszlovák Intézetben filmeket nézhessünk. Minden hétfőn filmvetítés volt, amire mindannyian jártunk, mivel az volt az egyetlen módja annak, hogy kiszabaduljunk a koleszból. Úgyhogy nekem olyan csehszlovákkifilm-tudásom van, mint kevés embernek. Ezeket a filmeket már elég jól értettem, nekem inkább az aktív beszéddel voltak problémáim mindig. Persze a koleszból máskor is kilógtam, akkor már működött a Fekete Lyuk, eljártam Vágtázó Halottképek-, Sziámi- meg Kontroll-koncertekre. Isten áldása volt, hogy még nem létezett mobiltelefon, mert a koleszban azt tudtam mondani, hogy a nagynénémhez megyek aludni, amit nem ellenőrzött senki. Csakhogy a koleszt reggel fél nyolckor nyitották, ezért koncert után hajnali négy óráig vasútállomásokon kellett tölteni az időt, ami egyáltalán nem volt veszélytelen egy tizenöt-tizenhat éves lány számára, meg hát a rendőrök elől is el kellett bújni. A metró négytől járt, és akkor pár órát utazgattam egyik végállomástól a másikig, mivel bent meleg volt. Az emberek egyébként rendesek voltak, mert mindig fölébresztettek, ha a végállomásra értünk.

A kilencvenes évek elején aztán megalapítottuk a magyarországi szlovák fiatalok szervezetét, amiben volt már egy ilyen öntudatra ébredéses dolog is. Ennek köszönhetően bekerültem pilisi tótok közé, akik jóval idősebbek voltak nálam, néhányan már egyetemen tanultak Szlovákiában, volt egy fiatal tanár is, aki Pozsonyban már elvégezte az egyetemet. Klassz táborokat szerveztünk, lebicikliztünk Békéscsabára, a város alapításának kétszázhetvenötödik évfordulójára. Zenekarunk is volt, én szintetizátoron játszottam. Leginkább magyarországi szlovák költők megzenésített verseit adtuk elő, ezek egyike volt a basszusgitárosunk. Emellett volt még a zenekarban egy szólógitár és alkalomadtán egy bendzsó. Gitárhúrból raktuk össze a bendzsót mandolin-hangolással, azon játszottunk. Csabán hat évig nyomtam a zeneiskolában a zongorán. Nekem a harmóniák voltak odaírva, csak azokat kellett játszani. Pötyögtem, nem volt semmi komoly. Mindenféle vad helyeken, kis nógrádi szlovák falvakban léptünk fel, ahol jöttek a nénik, és amikor már kettéállt a fülük, akkor szólt nekünk Imi, a költő, hogy lányok, gyorsan énekeljete néhány szlovák népdalt két szólamban. És ez nagyon tetszett a néniknek, aztán folytattuk a rettenetes műsorunkat. Ebben a társaságban is én voltam a kicsi. Az egy jó közösség volt, jó volt közélük tartozni, vittek ide-oda, kocsmázni is, sok helyre eljutottam velük. És mivel sokkal idősebbek voltak, megint ezt a hallgató-szerepet vettem föl: üldögéltem, mosolyogtam. A leendő férjem, aki a gyermekeim apja is

lett, szintén ebben a közegben mozgott. Vele tizenöt évvel később, harmincegy éves koromban házasodtunk össze.

Aztán Pozsonyba kerültem, szlovák–angol szakra. Ennek volt anyagi vonzata is, mivel ott magyar állami ösztöndíjjal lehetett tanulni. A család támogatta, hogy Szlovákiába menjek, mert a nővérem is diák volt, és nem nagyon volt pénz arra, hogy az én tanulmányaimat is fizessék. A szlovák–angol szakos lányok egy vérunalmas tyúkbrigádnak bizonyultak. Jó kislányok voltak, mivelhogy egy szlovák nőnek jólneveltnek és csinosnak kellett lennie, mintha egy képeslapból kilépett barbibaba volna. És ha megittak három cent likőrket, arról beszéltek hetekig, hogy mennyire szétbulizták magukat. Persze az is igaz, hogy ezt várta el tőlük a szlovák társadalom. Emlékszem, volt olyan, hogy Pozsony főterén egy idősebb asszony a barátnőm szájából kiverte a cigarettát, mondván, hogy egy lány ne dohányozzon. A lényeg, hogy egyszerűen nem tudtam velük mit kezdeni, pedig esküszöm, nagyon igyekeztem. Máig nagyon kevés szlovák nővel vagyok jóban, két barátnőm van az egyetemről, kettő meg a mostani munkahelyemről, de őket egyáltalán nem tartom átlagos szlovák nőknek.

1992 őszén érkeztem Pozsonyba, pár hónappal azelőtt, hogy a szlovák állam 1993 januárjában megalakult, ezért nagyon erős volt a szlovák nacionalizmus. Ráadásul a szlovákoknak fogalmuk sem volt arról, hogy Magyarországon is élnek szlovákok. Két olyan tanárom volt az egyetemen, akikről már előre mondták, hogy nem fognak átengedni a vizsgákon, mivel nagyon nem bírják a magyarokat. És mivel nekem naponta le kellett írni a nevemet, ők természetesen tartották, hogy Erzsébet Tóth csak szlovákiai magyar lehet. A legnagyobb problémájuk az volt velem, hogy nincs ott az „ová” a nevem végén. Erre mondtam, hogy nem írhatom oda az „ovát”, mert ha összevetik az indexemmel, akkor nem fog stimmelni. De hiába erősködtem, hogy magyarországi szlovák vagyok, nekik csak a nevem számított.

Tulajdonképpen három különböző közegben mozogtam. A legelején, a nulladik évben, beraktak minket egy kollégiumba, ahol csak külföldiek voltak: feketék, arabok, lengyelek vagy éppen magyarországi szlovákok. Itt először a többi magyarországgal voltam együtt, akik között az volt a trendi, hogy utálni kell Pozsonyt, utálni kell az egészséget, mert Szlovákiában minden úgy szar, ahogy van. Ez egy idő után véresen unalmas lett számomra, mert ugyan tudok én is fikázni, de olyan szenvedélyes kitartással nem tudtam ezt művelni, mint sok magyarországi. Én szeretem a jót is látni, szeretek azzal is foglalkozni, ami tetszik, hiszen Szlovákiában vannak nagyon jó dolgok is. Úgyhogy ezek a kapcsolatok fokozatosan a háttérbe szorultak, ami egy teljesen logikus következmény volt ebben a helyzetben.

Utána jött a második közeg, ami lényegében a kirekesztettségéből fakadt. A szlovák szakon ugyanis ketten voltunk magyarok: Eszter, aki szerdahelyi, és azóta is a legjobb barátnőm, meg én. Úgyhogy a szakon mi lettünk a külsősök, az idegenek, a hülyék. A kapcsolatunk eleinte tulajdonképpen egyfajta „fogjunk össze” érzésből táplálkozott, aztán szépen kialakult egy saját társaságunk is felvidéki magyarokból, hiszen egy

helyen laktunk, a csodálatos malomvölgyi kollégiumban. Ebben a körben ott voltak Eszter magyar szakos csoporttársai és ismerősei egész Szlovákiából: Rozsnyóról, Nagymegyerről, Komáromból, Kassáról – fiúk és lányok vegyesen. Ezzel a magyar brigáddal sokat lógtunk a lyukasórákon, előadások között kávézóknban, esténként kocsmákban, koleszszobákban beszélgettünk, és rengeteget főztünk együtt. Ez egy nagyon családias érzés volt.

A szlovák volt a fő szakom, és emiatt elhanyagoltam az angolt. Tudtam, hogyha nem hajtok rá erre a nyelvre, akkor kirúgnak az egyetemről. Úgyhogy egy évre kimentem Angliába, ahol egy zsidó hotelben dolgoztam, ami egy hatalmas élmény volt, és ott felszedtem annyi nyelvtudást, ami elég volt az egyetem végéig. Amikor visszajöttem Pozsonyba, rájöttem, hogy annak semmi értelme, hogy hol ezekkel, hol azokkal lógok, és a szlovákokat csak kívülről nézegetem, mert akkor soha nem fogom megismerni őket. Nekem egyé kell válnom velük. Azt gondoltam, hogy akkor tudok egyé válni valamivel, ha annak érdekében teszek is valamit. Úgyhogy a kollégiumban kezdtem megismerkedni más emberekkel is, és ezáltal bekerültem egy olyan szlovák társaságba, amelyik sokkal lazább és sokkal kevésbé homogén volt, mint a felvidéki magyar banda. Volt közöttük közép-szlovákiai, rózsahegy, liptószentmiklósi és kelet-szlovákiai is. Egyikükbe halálisan szerelmes is lettem, csakhogy másfél év múlva kiderült, hogy meleg.

De hiába akartam eldönteni tudatosan, hogy mi szeretnék lenni, ha a mečiar idegenrendészetten folyton azzal kellett szembesülnöm, hogy idegen vagyok. Hiába szerettem volna beépülni, hiába akartam úgy érezni magam, hogy közéjük tartozok, amikor a tartózkodási engedélyemet kellett intézni, mindig belekerültem abba helyzetbe, hogy én vagyok az ellenség, a kurva magyar, akit a rend őrei megfigyelnek és fegyelmeznek. Ez számomra rettenetes megalázó volt minden évben, mivel tényleg kiélték magukat rendesen. Egy nyomorult igazolvány megszerzéséért legalább háromszor kellett visszamennem, míg végre megkaptam, és egyértelműen az volt az érzésem, hogy szándékosan aláznak meg. Ez a szorongás máig megvan bennem, ha személyi igazolványt vagy útlevelet kell készíttetnem. Amikor Békéscsabán csináltatom a személyimet, oda is úgy megyek be, hogy görcsben áll a gyomrom, pedig ott sohasem voltak ellenségesek velem. Egyébként az egyetemen már az indulásunk is nagyon nehéz volt, mert adminisztratív szempontból a két állam nem egyezett meg semmiben, és senki nem tudta, hogy tulajdonképpen mit kéne velünk csinálni. Szerencsére a tanulmányi osztályon egy ilyen nagymama típusú nénit fogtam ki, akinek mindegy volt, hogy honnan érkezett az unoka. Számára az volt a lényeg, hogy a problémáját meg kell oldani, pedig biztos vagyok benne, hogy ő is felvidéki magyarnak tartott engem.

Félévenként csak maximum egyszer utaztam Csabára, de a felvidéki magyarok majdnem minden hétvégén összecsomagoltak, és hazamentek, a kollégiumban pedig azok a szlovákok maradtak, akik távolabb laktak. Ez lett az a harmadik közösség, amelyhez elkezdtem tartozni. Ebben kizárólag fiúk voltak, akikkel sokat bohóckodtunk

hétvégén, kávéztunk reggeltől estig, estétől reggelig, és néha lementünk sörözni. Ez egy más közeg volt, mert a társaságban én voltam az egyedüli csaj, és ezek a fiúk hol a húguknak, hol az anyukájuknak tekintettek, hol pedig megpróbálták összejönni velem. Ez egy nagyon vidám brigád volt. A koleszban muszáj enni, nincs anyuci, aki elkészíti az ebédet, úgyhogy az egyik lehetőség, hogy az ember lemegy a kocsmába, és megeszi a lángost a kofolával. A másik pedig az, hogy főz magának. Úgyhogy ebben a társaságban is sokat főztünk, meghallgattam az összes nőügyüket, segítettem, hazudtam, bújtattam őket, és reggel, ha nem volt kávé, az én ajtómon dörömböltek, hogy azonnal adjak nekik kávé, máskülönben ott halnak meg. Hozzám kopogtak be akkor is, ha éjszaka bele akartak halni a hányásukba, mert annyira berúgtak. Úgyhogy ezeknek a fiúknak köszönhetően aztán sikerült, nem azt mondom, hogy beilleszkedni, hanem találnom olyan embereket, akikkel aztán valamennyire megpróbálhattam szlovákká válni, szlováknak lenni, vagy szlováknak játszani magamat – ahogy tetszik. A lényeg, hogy mind a két közeg nagyon családias volt. Innentől alakult ki a hármas felállítás: a magyarországi barátok, a felvidéki barátok és a szlovák barátok. Mindegyik közeg adott nekem valamit, mivel mindegyik másképp látta a világot. De érdekes módon egy-két emberen, egy-két próbálkozáson kívül alig volt átfedés a különböző baráti körök között. Nem volt tartós keveredés.

Ettől függetlenül a malomvölgyi életézés legfontosabb része az intim együtt létezés, együttélés volt, amelyben teljesen normális volt, hogy nem mindig kerültem haza aludni, de ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy valahol ott maradtam volna szexelni, hanem csak azt, hogy most éppen itt vagy ott alszok. Volt, aki már nem lakott a koleszban, és nálam ragadt, mert mondjuk ment volna tovább máshová, de már nem indult a busz. Ez egy nagyon boldog és szabad közösség volt, ahol otthon éreztem magam, végre én voltam én. Azt hiszem, nagyon meg is határozta az életemet: azóta sincs fogalmam arról, hogyan illik viselkedni a felnőttvilágban: mikor illik vinni ajándékot, mikor illik hazamenni egy vendégségből, mikor nem illik valakit elhívni kocsmázni, hiszen felnőtté válásom hat évét itt éltem le.

Az egyetem után a TASR-ban kezdtem el dolgozni, ami az MTI megfelelője Szlovákiában. A legfontosabb híreket fordítottuk szlovákról angolra. Azzal kezdődött a munkaidő, hogy egy óra alatt el kellett olvasni a napi sajtót, legalább hat-hét újságot, majd a cikkeket le kellett fordítani. Amikor két évvel később eljöttem onnan, elkezdtem pánikolni, hogy úristen, mi lesz velem? Le fogok maradni minden hírről, nem lesz rálátásom semmire, kész, el fogok veszni! De amikor eljöttem, szerencsére mégsem állt meg a világ, és egy idő múlva nem hiányoztak a napi hírek sem. Életben maradtam. Aztán magyar-szlovák-angol tolmácsként Pesten dolgoztam egy magáncégnél – akkor vette meg a MOL a Slovnaftot, és kiszervezte a pénzügyeit egy multinak, ahol a főnöknek voltam a jobbkeze, majd egy másik multinál dolgoztam ugyanezzel a csávóval, utána pedig kikerültem Brüsszelbe. Ez tizenöt évvel ezelőtt volt.

Jelenleg Brüsszel szélén lakunk, ahol zömmel flamand falvak vannak. A hivatalokban mindkét nyelvet lehet használni, de a helyiek flamandul beszélnek. Először nem is akartam megvenni a házat, mert attól féltem, hogyha bármit akarok majd intézni a városházán, szívatni fognak a flamanddal. Amikor a gyerekeket beírtattuk az óvodába, akkor is nagyon izgultunk, hogy jaj, mi lesz, mivel nem tudtak még franciául, ráadásul abban az óvodában nem uniós tisztviselők csemetéi voltak, hanem lengyel, marokkói, szíriai betelepültek gyerekei. De sehol nem volt semmi gond. Akárhányszor bementem a városházára, és az alapszintű francia tudásommal elmakogtam, hogy mit szeretnék, végtelenül kedvesek és türelmesek voltak. Soha nem volt egy negatív mondatuk, még egy negatív pillantásuk sem! Sőt, kifejezetten értékelték, hogy nem angolul próbálkozom. Szerencsére időközben elég jól megismertem magamat, úgyhogy manapság már előre röhögök az ajtóban, hogy a régi idegenrendészeti szorongást nyugodtan elfelejthetném, ha tudnám. Amikor kijövök az épületből, mindig tudatosítom magamban, hogy de jó, nem voltak bunkók. Mi több, ezt félhangosan ki is mondom. A gyerekeimnek is mindig végig kell hallgatni, mert minden ügyintézés után tudatosan verbalizáltam számukra, hogy ugye milyen rendes hivatalnokba futottunk bele megint? Úgyhogy bennük ezzel kapcsolatban nincsen semmiféle szorongás.

Nekem magyar az anyanyelvem. De abban a pillanatban, hogyha valaki komolyabb dolgokról szeretne velem beszélni magyarul, akkor elkezdek akadozni, mert a kifinomult magyar nyelvet tulajdonképpen soha nem használtam. A munkahelyeimen mindig angolul dolgoztam, és vannak olyan magyar nyelvi elemek, amelyek nekem hiányoznak. Nem tudok megfelelően viselkedni magyar környezetben, mivel sokszor nem tudom, mely kifejezéseket szabad használni, és melyeket nem. Tegnap például egy budapesti fogászati rendelőben az asszisztensnő magázódott velem, mert már sajnos úgy tűnik, hogy beléptem abba a korbá, amelyben már magáznak engem. Csakhogy közben folyamatosan olyanokat mondott, hogy „köszí”, amik az én értelmezésemben tegezésnek számítanak. És mivel már egy-két évtizede nem élek Magyarországon, elgondolkoztam, hogy vajon történt-e valami stíluscsúszás a magyar nyelvben, amiből kimaradtam? Vajon a magyar nyelv egy-két évtized alatt annyira megváltozott, hogy a „köszí” már nem számít tegezésnek, hanem a normális köznyelv részévé vált? Vagy így akarta jelezni, hogy inkább tegezze? Esetleg az idősebb jogán nekem kellett volna felajánlanom, miután egy órája a számban turkál, hogy tegezzen nyugodtan? Vagyis úgy fogalmaznék, hogy az én magyar nyelvem, legalábbis az aktív szókincsem, familiáris. Passzívan nyilván mindent megeszek, megértek, elolvasok, de magyarul soha életemben nem vettem részt mélyebb, bölcsészeti-filozófiai típusú beszélgetésekben akadémiai közegben.

A második nyelvem a szlovák, de abba is belebiccsaklok imitt-amott: vannak szavak, amiket nem ismerek. Persze tudom, hogy egy nyelvet sem képes száz százalékosan ismerni az ember – még az anyanyelvét sem. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy olyan magas szintre sikerült eljutnom ezen a rettentő nehéz nyelven, ami keveseknek adatik meg – legalábbis az én nyelvérzékeimmel. Ismerek olyanokat, akik jobban tud-

nak nálam szlovákul, de azokról már kisiskolás korukban kiderült, hogy hihetetlenül jó nyelvérzékük van. Mégis, tavaly kaptam egy hatalmas pofont a jelenlegi élettársam legjobb barátjától, aki azt mondta, hogy iszonyúan erős a magyar akcentusom. Pedig ő, már csak a barátságukból fakadóan is, rendkívül pozitívan áll hozzám. A legviccesebb az, hogy utána a pasim teljesen kiborult ezen, mondván, hogy ő ezt egyáltalán nem hallja. És valóban, ő évek óta azt mondogatja nekem, hogy nincs magyar akcentusom, ha szlovákul beszélek. És most ott tartok, hogy fogalmam sincs, hogy most van akcentusom, vagy nincs.

Amikor a szerdahelyi barátnőmhöz megérkezek, akkor a gyerekeim már az autóban röhögnek, hogy anya majd belép az ajtón, és úgy fogja kinyitni a száját, ahogy Szerdahelyen beszélnek a magyarok. És tényleg, amikor az Eszternél vagyok, pontosan úgy beszélek, ahogy ő. Sőt, már akkor is, ha csak róla beszélek valakinek. Amikor a barátom az anyukámmal beszélget, és az anyukám a saját nyelvjárásában szólal meg, a barátom pedig a rendes szlovákot használja, akkor én azon kapom magam, hogy a csabai nyelvjárás elemeit használom beszéd közben, annak ellenére, hogy soha nem tanultam. És ha meghallom a békéscsabai szlovákot, amit a nagyanyám beszélt, akkor elolvadok. Amikor először mondott a fiam valami csúnyát a szlovákokról, hogy buta nép, meg bénák, valami ilyesmi, akkor nagyon mérges lettem, és elmagyaráltam neki, hogy a csabai szlovák és a nagyon valószínű román vonalon kívül, az egyik dédnagypapa zsidó, a másik dédnagymama cigánylány, a harmadiknak pedig, aki bosnyák volt vagy szerb, mészárszékei voltak valahol a Vajdaságban, és őt mészárszéket kártyázott el egy éjszaka alatt. És hogy soha ne felejtse el, hogy a felmenőinek nemeslevele Zajac néven fut, mert csak később magyarosítottak. És ha ez mind-mind a fejében van, na, akkor kezdjen el másokat, más népeket anyázni! Na, azóta előszeretettel cigányozza és zsidózza egymást a két gyerek nagy kacagások közepette!

Eszembe jut egy hajdani pozsonyi évfolyamtársam, akit egy évig bámultunk, mivel nem értettük, hogy a baromi erős magyar akcentusa ellenére miért nem hajlandó megszólalni magyarul. És aztán kiderült, hogy a srác tényleg egy árva szót sem tud magyarul, de mivel Losoncról származott, erős magyar akcentussal tanult meg szlovákul. Azt tudom, hogy telefonon van akcentusom, de azt is tudom, mivel sokan mondták már, hogy ez nem az az erős felvidéki magyar akcentus. Tudok liptóiuil is beszélni, mert amikor liptói volt a pasim, akkor megtanultam az ő hanglejtését utánozni. Egyszerűen rám ragadt. A szlovákoknak egyébként sokkal több nyelvjárásuk van, mint nekünk. Fogalmam sincs, hogy most hányadik mondat után kérdeznék meg, ha belépnék egy vadidegen szlovák közösségbe, hogy hova valósi vagyok. Régen azzal szórakoztam, hogy azt számoltam, hogy két mondat, tizenöt perc vagy húsz perc után kérdezik-e meg, hogy hová valósi vagyok, ami azt jelenti, hogy valami gyanút fogtak a nyelvtudásommal kapcsolatban. Ez a szám fokozatosan ment fölfelé, és akadt olyan ember is, aki teljesen ledöbbsent, amikor csak többszöri találkozás után derült ki számára, hogy nem vagyok szlovákiai szlovák. Amúgy bennem a szlovák nyelv bármelyik fajtája kíváncsisá-

got vált ki. Figyelem, hogyan változik a nyelv, de nincsenek személyes érzelmeim, mert külső megfigyelő vagyok.

Persze nem tudom mindig megőrizni ezt az érzelemmentes kívülállást, főleg ha eszembe jut anyukám egyik traumatikus nyelvi élménye, amikor őt nagyon megalázták. Egyszer, fenn a Tátrában, jegyet akart venni a kisvasútra. Valamit rosszul ragozhatott, mert nagyon-nagyon csúnyán lecseszte őt a jegyárúsító, hogy már megint egy hülye magyar, aki képtelen rendesen megtanulni szlovákul. Békéscsabán ugyanis a nőnemű ragozás másképp van, mint a sztenderd szlovákban. Nem mintha Szlovákiában nem lenne olyan nyelvjárás, amelyben pont ugyanúgy ragoznak, ahogy az anyukám, csakhogy ők nem magyar, hanem szlovák akcentussal ejtik ki ugyanazt a végződést. Ráadásul abban a helyzetben egy olyan szót kellett volna használni, amit anyu nem ismert, mert az ezerhétszázas években, amikor a szlovákok leköltöztek Csabára, még viszonylag kevés vonat járt a Monarchiában. És amikor anyukám mondta a jegypénztárosnak, hogy ő szlovák, a válasz az volt, hogy maga nem szlovák, hanem egy szerencsétlen magyar, aki képtelen rendesen megtanulni szlovákul. Merthogy a szlovákok füle kifejezetten ki van hegyezve az úgynevezett magyar hibákra, amelyek főleg a visszaható névmással kapcsolatosak. Pedig azt figyeltem meg, hogy sok szlovák is rettenetesen helytelenül beszél. De az a többi szlovákot nem zavarja, mert az nem „magyar hiba”.

Sokszor előfordult, hogy a szlovákok megdöbbenek azon, hogy magyarországi szlovák vagyok – már amikor éppen olyan állapotban voltak, hogy lehetett velük beszélgetni erről. Vicces volt, amikor többükről is kiderült, hogy a nagymamájuk valamelyik alföldi magyar faluból települt át Szlovákiába. Többször észrevettem azt is, hogy a mečiaristák kezdtek megzakkanni attól, hogy mennyi mindenkit kell utálniuk. És amikor már kezdett recsegní-ropogni a rendszer, néhányan rájöttek, hogy tulajdonképpen ők csak a szlovákiai magyarokat utálják, engem nem. Ez azért nem volt jó érzés a felvidéki barátaim miatt. Árulásnak éreztem, még akkor is, ha nem tehettem róla. Ezzel kapcsolatban a kedvenc sztorim, szintén a kilencvenes évekből, hogy amikor a Tátrában egy sítúrán voltak a haverjaim, akikkel még a szlovák gimibe jártam Pesten, valamelyik este egy kis faluban kicsapták a kocsmáajtót, és egyikük, egy jól megtermett fiú, hangosan azt kiáltotta: „Ja som kokot Maďar, idem za Dunaj, ale predtým mi dajte slivovicu.” Vagyis „én egy fasz magyar vagyok, mindjárt megyek a Duna másik oldalára, de előtte adjanak egy szilvapálinkát”. Ha jól tudom, a szlovák nacionalista párt akkori vezetőjétől származik a „Maďari za Dunaj” mondás, ami azt jelenti, hogy „magyarok a Duna másik oldalára”. Erre az egész kocsmá a nyakukba borult, és fizették az összes pálinkájukat. Az ilyen helyzetekben teljes volt a képzavar egy Mečiar-rajongó szlovák nacionalista fejében.

A magyar és a szlovák olvasási és szövegértési készségem egyébként körülbelül azonos szinten van, és az irodalmi és kulturális referenciákkal sincs semmi gondom. Viszont jóval több kortárs magyar irodalmat olvasok, mivel otthon mindig könyveket kapok karácsonyra. A családban ugyanis rajtam kívül mindenki magyartanár, akik rengeteget olvasnak. Amióta az eszemet tudom, minimum-követelmény volt a családban, hogy ha három-

négy könyv nincs kinyitva az ágyad mellett, akkor nem vagy rendes ember. Krúdyt és Ottlikot, Esterházyt és Mészölyt egyaránt kellett olvasni. Emellett viszonylag sok cseh és szlovák irodalmat is olvastam. Életem egyik nagy élménye volt, amikor egy pozsonyi szeminárium órára késve érkeztem meg, ahol éppen egy felvilágosodás korabeli szlovák eposzt elemeztek. Én ezeken az órákon általában csöndesen üldögéltem, és figyeltem az eseményeket. De ezen az órán, mivel bennem volt már fél liter sör, ki mertem nyitni a számat, és nagyon hosszan és részletesen elmagyaráztam az egész csoportnak, hogy ez a szöveg azért van pontosan úgy megírva, ahogy, mert egy ókori görög eposzt próbál másolni a legkisebb részletekig. A tanár is csak nézett ki a fejből. Csakhogy éppenséggel nem élek egyik országban sem. Ezért ha egy mai szöveget veszek kézbe, abban lehetnek olyan politikai vagy kulturális referenciák, amiket nem értek, hiszen nem követem a jelenlegi eseményeket olyan mélyen ebben a két országban.

Az is egy érdekes dolog, hogy mikor kinek drukkolok. A nővéremmel korábban rájöttünk, hogy ugyanúgy drukkolunk. Ha egy versenyen a magyarok már kiesnek, akkor a szlovákoknak drukkolunk. Ha pedig a szlovákok is kiesnek, akkor jönnek a csehek meg a lengyelek, vagyis a többi visegrádi népség. Emlékszem, teljesen ledöbbsentem, amikor egy szlovák ember azt mondta nekünk, hogy ő sohasem fog a cseheknek drukkolni. Aztán többeknél is próbáltam a csehek iránti viszonyukat finoman kipuhatolni, mert ha megkérdeztem volna direktbe, hogy utálja-e a cseheket, nyilván nem mondta volna, hogy ki nem állhatja őket. És az derült számomra, hogy Közép-Szlovákiában tényleg sokkal negatívabban néznek a csehekre, ahhoz képest, amit én Pozsonyban megtapasztaltam. Merthogy, mondták többen is, milyen jó, hogy szétváltunk, mert a csehek voltak mindig nyerő pozícióban, Szlovákia csak ki volt használva, blablábla. Vagyis ezek a klasszikus sztereotípiák jöttek, nem volt semmi konkrétum.

Egyszer volt egy hatalmas élményünk, amikor az ezredforduló környékén egy szlovák nemzeti hokicsapat tartalékosai a magyar nemzeti csapat ellen játszottak Pesten. Egy barátnőmmel mentünk, aki egyébként magyar, és akit csak azért írtak be annak idején a szlovák iskolába, mert az óvodában szoltak az anyukájának, hogy zseni a gyerek, és hogy valami nagyon nehéz iskolába írassák be, mert különben meg fog bolondulni az unalomtól. Ő egyébként szintén Pozsonyban végzett szlovák-filozófia szakon. Úgy döntöttünk, hogy a magyaroknak fogunk szurkolni, hiszen ők sokkal bénábbak hokiban. Csakhogy azt vettük észre magunkon, hogy véresen a szlovákoknak drukkolunk. Vagyis magunk számára is meglepő módon nem sikerült érvényesíteni tudatosan választott szolidaritási elkötelezettségünket, hiszen nem a gyengébbnek szurkoltunk. Persze gyorsan rájöttünk, hogy rossz helyen vagyunk, mivel itt nem szabad drukkolni a szlovákoknak, mert még valaki odacsap, úgyhogy inkább meghúztuk magunkat – ráadásul ez abban az időben volt, amikor mi már eldöntöttük, hogy egymással szlovákul fogunk beszélni. Szerencsére nem bántottak. Azóta nemigen voltam hasonló helyzetben, és fogalmam sincs, hogy adott esetben kinek drukkolnék. Valószínűleg a kevésbé arrogáns felet választanám.

A nyolcvanas évek végén ömlesztve néztük a csehszlovák filmeket. Tulajdonképpen minden Magyarországon vetített csehszlovák filmet láttam a gimnáziumi négy év alatt, de soha nem mentem bele mélyebb elemzésükbe. Ugyanakkor a testvéremmel sokat beszélgettünk a szlovákokról, a csehekről meg a csehszlovákokról, hogy mennyire másképp viszonyulnak az élethez, a világhoz, illetve önmagukhoz, mint a magyarok. Szerintem a kilencvenes évek magyar művészfilmjei nagyon deprimálók, és baromi sötét világot ábrázolnak. Ehhez képest, ha megnézzük Chytilová vagy Jakubisko filmjeit a rendszerváltással kapcsolatban, szétröhögjük magunkat például azon, ahogy a földek visszaigénylését vagy a vadkapitalizmus időszakát bemutatják. Csak röhögünk és röhögünk önmagunkon, mert folyton ironizálnak. Ezeknek jelentős része máig nem cseh vagy szlovák, hanem csehszlovák, hiszen egyszerre játszanak bennük cseh és szlovák színészek. Amennyire meg tudom ítélni, a szlovák film némileg melankolikusabb, mint a cseh.

Pozsonyban, az egyik szlovák társaságban az volt a hétvége fénypontja, hogy vasárnap délután megnéztük a FILMET, így, csupa nagybetűvel. És míg a kilencvenes évek elején, Magyarországon a családi tévémozi a „Vasárnap délután a Disney-vel” volt, addig Szlovákiában, vasárnap délutánonként csehszlovák filmeket játszottak a tévében, amelyek általában csehül beszéltek. Mindez az egész élményre rátett még egy lapáttal, hiszen ahhoz, hogy be tudjak épülni a szlovák kultúrába, teljesen meg kellett értenem a cseh nyelvet is. Van egyfajta csehszlovák film, amit a külföldiek valószínűleg sohasem látnak, mert ezek nem híres művészfilmek. Például volt egy film, az „Adéla ještě nevečeřela” (Adéla még nem vacsorázott), ami egy hatalmas tölcéses virágról szól, aki egy házban él. Adéla csöndben áll a sarokban, és amikor a látogató belép, a nagy tölcésér egyszer csak lekonyul, és hamm, bekapja a látogatót. Ez egy teljesen abszurd vígjáték volt, amin a néző a hasát fogta a röhögéstől. A vasárnap délutáni filmeknek az volt a lényege, hogy üljünk le a képernyő elé, és szakadjunk meg a röhögéstől. Ezeknek a filmeknek nem volt semmi édesbús, komor felhangjuk, csak arra szolgáltak, hogy röhögjünk, röhögjünk és röhögjünk. Vagy itt van Jakubisko „Ezeréves méh” című filmje, aminél szebb sztorija alig van az Osztrák–Magyar Monarchiának. Ez egy szlovák könyv gyönyörű filmváltozata, amiben még az is benne van, hogy a lipitói szlovákoknak nincs munkájuk, ezért lejárnak a magyar városokba építkezni. Azt szokták mondani, hogy az összes pesti palotát a szlovákok építették. Na, ebben a filmben a szlovákok Debrecenbe mennek le, és valami zavargásokba keverednek. A film aztán egészen az első világháborúig viszi tovább a történetet.

A nővéremmel életre szóló vitáink vannak ezekről a dolgokról. Szerinte a szlovákok egyszerűbbek, nem olyan mélyen élnek meg az érzéseiket, mint a magyarok. Én viszont nem vagyok hajlandó ezt elfogadni. Inkább azt mondom, hogy másképp közelítik meg a dolgokat, és nem olyan tragikus felfogásúak, mint a magyarok. Például ott volt a Krétakör „Fekete ország” című előadása, amit korábban láttam Budapesten, és ami egy kilátástalanul sötét, nehéz darab. Ennek született egy szlovák változata is, ami sok-

kal könnyedebb, kevésbé tragikus kicsengésű volt, mint a magyar, mivel ők nem sírtak, hanem inkább röhögtek saját magukon. Több új jelenetet is beillesztettek az előadásba. Volt benne például egy olyan sztori, amiben jött a migráns, akit kenyérral meg sóval fogadtak. És arra volt kihegyezve az egész, hogy amikor a migráns rádöbbsen, hogy Szlovákiában van, rémülten menekült tovább. És ezen mindenki jóízűen röhögött. Velem együtt. Magunkon neveltünk, nagyon felszabadultan. Egy magyar nem tud így röhögni saját magán, ő véresen komolyan veszi a nyomorát, és rettentően szenved tőle. De egy szlovák vagy egy csehszlovák úgy tud röhögni magán, hogy az elképesztő! És ez ebben az előadásban is gyönyörűen kijött.

Persze azért a dolog nem ilyen egyszerű, hiszen az is igaz, hogy a szlovákoknak van egy erős kisebbségi komplexusuk. Úgy gondolják, hogy ezer évig a magyarok nyomták el őket, aztán meg jöttek a csehek. És míg a magyarokat a balsors tépi, a szlovákoknak sem könnyű, mert nekik meg „Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú...”, vagyis a Tatra fölött villámlik és mennydörög. Erről szól a himnusz... Azon is röhögtünk a múltkor a pasimmal, hogy a csehek meg arról himnuszolnak, hogy „Kde domov můj”, vagyis hogy hol az én hazám. Ezek szerint még ezt se tudják? Persze ez csak egy olcsó vicc, hiszen nyilván úgy kell értelmezni az első sort, hogy „ott az én hazám, ahol...”

De visszatérve Brüsszelre: a családjunkban most teljesen új helyzet alakult ki, ugyanis összeköltözött két félcsalád, és hirtelen egy olyan szituációban találtuk magunkat, amitől teljesen meglepődtem, és amit sokszor nehezen tudok kezelni. Az egyik félcsalád szlovák-francia, a másik pedig magyar-szlovák-francia. Az én gyerekeim legelőször intim nyelve még mindig a magyar, mivel a válásom óta fokozatosan csúsztam át a magyarba, noha előtte szlovákul beszéltem velük. De mivel a válásom egybeesett a tinédzserkorukkal, egyre több komoly témáról is kellett velük beszélni, és nem éreztem magamban annyi erőt, hogy ezt következetesen és természetesen szlovákul tegyem. És mivel nem laktunk magyar környezetben, úgy éreztem, talán nem baj, ha nem napi huszonnégy órán keresztül toljuk a szlovákot. Amikor kimentünk Brüsszelbe, a lányom hároméves volt, a fiam pedig kilenc hónapos. Az anyanyelvük a szlovák volt, az apanyelvük pedig a magyar. Otthon a közös nyelv most a szlovák, de a gyerekek egymás között franciául beszélnek, mert kiderült, hogy mindhármuk tinédzser nyelve a francia, a viccekig bezárólag, hiszen francia nyelvű iskolába járnak. És amikor ott ülünk a vacsoránál, mi, a szülők egy szót sem értünk abból, amit a gyerekek beszélnek. Három gyerek van velünk, mivel a pasim nagyobbik lánya már Prágában él egy cseh fiúval. A legnagyobb fiú huszonegy, az enyéme meg tizenhét és tizenöt évesek. És különös módon többször nem a saját gyerekeim adnak összefoglalót arról, hogy miről beszéltek franciául, hanem az új fiam, aki szlovákul elmondja, hogy miről volt szó, aztán folytatják franciául, és röhögnek tovább. Az új fiam tudja, hogy a szlovákok utálják a magyarokat, de ezzel ő nem érez közösséget, hiszen két éves korától ő is Brüsszelben él. Elvileg persze az angol is lehetne a közös nyelv, hiszen mind az öten beszéljük, de ez a mi esetünkben nem játszik, hiszen ott van helyette a szlovák.

Így viszont a magyar nyelv valahogy átalakult egyfajta intim nyelvvé. Tehát ha a gyerekeim valami fontosat akarnak mondani, csak nekem, akkor azt magyarul teszik. Arra persze próbálok figyelni, hogy ezt elkerüljük, mivel pontosan tudom, hogy engem is rossz szul érint, ha ők franciául beszélnek egymás között. Úgyhogy lehetőség szerint nem kezdünk bele intim beszélgetésekbe, ha mind az öten az asztalnál ülünk. A pasim a Duolington tanul magyarul, úgyhogy ő néha elkap egy-egy szót. Egyébként fogalmam sincs, mikor kezdett el tanulni, merthogy részemről egyáltalán nem volt elvárás, hogy tudjon magyarul. Ez meglepetésként ért engem. Ő nagyon kedvesen azt mondta, hogy azért tanul magyarul, hogy a nagybátyámmal tudjon beszélni. Vagyis nemcsak mi dolgozunk egy multikulti környezetben, hanem a gyerekeink is ugyanezt kapják, mivel mindannyian az úgynevezett Európai Iskolába járnak, illetve jártak. Ezt az iskolatípust arra találták ki, hogy az eurokraták gyerekei a saját nyelvükön tanulhassanak. Brüsszelben öt Európai Iskola van, az én gyerekeim együtt járnak spanyol, görög és cseh gyerekekkel. Nyilván a fő nyelv az angol, a francia és a német. Ezek a munkanyelvek. A második nyelv után bármilyen új nyelvet lehet választani minden második évben. Úgyhogy nekik olyan mennyiségű nyelvvél és kultúrával van dolguk, amit mi el sem tudunk képzelni, és csak ámulunk és bámulunk, amikor erről mesélnek. A fiam a tavalyi osztálykirándulását Rómában töltötte, mert a harmadik nyelves olasz osztályával volt.

Persze az csak a problémahalmaz legegyszerűbb része, hogy milyen nyelven beszélünk. Merthogy a nyelv közvetíti a kultúrát, az életstílust, meg az ízlést. De ők már nem úgy élik meg az irodalmat, a filmeket, mint az az ember, aki egy nemzetállamban nő fel. Nyilvánvaló, hogy ők lesznek azok, akiket jobb napokon világpolgároknak nevezünk majd, rosszabb napokon pedig gyökérteleneknek. Még szerencse, hogy a családom erősen intellektuális beállítottságú, hiszen a felmenőim közül mindenki tanár. És matriarchátusban működünk, ezért a gyerekek nem tőlem félnek, hogy milyen lesz a bizonyítványuk, hanem az anyukámtól, hogy úristen, mit fog szólni a mama, ha tőriből nem lesz meg a tízesem – mivelhogy az iskolában egytől tízig osztályoznak.

Úgyhogy az én gyerekeimnek van egy ilyen háttere, és ehhez jön hozzá, hogy az én brüsszeli kapcsolataim nem magyarok, hanem szlovákok. Nincsenek magyar barátaink. Én Brüsszelben szlováknak számítok. A gyerekeim szlovák Mikulás-ünnepségre jártak, és a helyi csehszlovák focicsapatnak drukkoltak. A cseh és szlovák uniós eurokraták ugyanis húsz éve létrehozta egy csehszlovák focicsapatot, és mi az ő meccseikre jártunk szurkolni. Emellett szlovák mesekönyveket örökölték, szlovák cédéket hallgattak, és minden évben szlovák táborba jártak. Van egy fantasztikus tábor Szlovákiában, valahol Banská Bystrica és Ružomberok között, amit úgy hívnak, hogy Első Szlovák Gyerekköztársaság. A gyerekeim mindig repesve várták a nyarat, hogy két hetet ott lóghassanak. Ehhez jönnek az új szlovák számok, amiket a táborban ismernek meg, de például nekem is van néhány kedvenc szlovák zenekarom – ők azokon nőttek fel. Úgyhogy sokszor jobban ismernek néhány szlovák zenekart, mint a szlovákiai emberek. Emellett megvannak a magyarországi rokonok, ismerősök is, onnan is jönnek informá-

ciók, hallgatják az új magyar zenéket is. Azahriah-t például nem különösebben kedvelik. És mivel az apukájuk nagyon szereti a színházat, amikor Pesten vannak, mindig megnézik a fontosabb előadásokat. Egyébként a volt férjem is Brüsszelben él, és a gyerekek nála is töltenek hétvégeket, ahol a fő tevékenységük a közös filmnézés.

Mostanában alig beszélek magyarul a mindennapi életben, legfőljebb a saját gyerekeimmel. Velük is leginkább akkor, amikor hármasban vagyunk az autóban. Legutóbb például a Winnetout hallgattuk magyar hangoskönyvben. Betettem a felvételt Budapesten, és ők tátott szájjal hallgatták, meg sem szólaltak Frankfurtig. Ez nagyon jó volt. Én meg közben arra gondoltam, hogy mostanra végleg ufó lettem. Sőt, hivatalosan is fölvettem ezt a nevet. S mivel Brüsszelben Erzsébet Tóthnak hívnak, a kezdőbetűim rövidítése egy „e” betű, meg egy „té” betű. Vagyis én vagyok E.T., a *földönkívüli*. Az íméleimet mindig úgy írtam alá, hogy „et”. És rájöttem, hogy földönkívüli vagyok a felvidéki magyarok között, földönkívüli vagyok Pozsonyban, és földönkívüli vagyok akkor is, amikor hazamegyek Csabára. Brüsszelben meg amúgy is mindenki ufó, hiszen teljes abszurdum, hogy a 27 európai országból érkezett huszonötezer eurokrata az összes gyerekével egy olyan ország kellős közepén él, amelyik nem tudja eldönteni, hogy mit szeretne: flamand-vallon együttélést, vagy valami egészen mást.

Ez az *ítíség* lassan alakult ki, amiben közrejátszott az is, hogy egy külföldi nemigen tudja kimondani az én szerencsétlen keresztnévemet. Ezen kívül születésem óta Zsóka vagyok, és csak azért nem lettem hivatalosan is Zsóka, mert annak idején ezt a nevet nem lehetett anyakönyveztetni Magyarországon. Engem csak a szolfézs- meg a fizikatanárok szólítottak Erzsikének, mindenki más tudta, hogy Zsóka vagyok. Ha valaki engem Erzsikének hív, akkor rögtön azt gondolom, hogy valami nagyon csúnya dolgot akar tőlem. Így aztán szép lassan ET lettem, és így hívnak a munkatársaim is. Ezt kérem tőlük. Most már jó, most már elfogadom, hogy nem tartozom sehová. Korábban volt bennem egy rettenetesen erős vágy, hogy tartozzak valahová, de ezt sohasem tudtam elérni. Valószínű, hogy az egyéniségem nem tette ezt lehetővé. Az anyukám a múltkor elszólta magát, hogy hatéves koromban azt mondta a nagymamámnak, hogy hát csak megmaradok most már. Akkor felkaptam a fejem, hogy eszerint ők hat évig azt gondolták, hogy nem maradok életben. Úgyhogy lehet, hogy ez az *ítívé* alakulás már jóval korábban elkezdődött.

Budapest – Brüsszel, 2023. augusztus – december

Acta Ethnologica Danubiana

25

Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie

Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2023

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ

KÖSZÖNTŐ

Somogyi Tibor felvétele

Az Integrátor

Véghe László 75. születésnapjára

Nem tudom, mások hogyan vannak ezzel, de az életemet néhány, egy kézen megszámolható, olyan ember kíséri, akikkel annak idején, nagyon régen, megismerkedésünk pillanatában azonnal megtaláltuk azt a közös hangot, ami mintha már azt megelőzően korábban is meglett volna, csak nem tudtunk róla, s barátsággá nemesedve meg is maradt évtizedeken át. Előfordulhat, hogy évekig nem találkozunk, de mihelyt ez megvalósul, ugyanúgy, ugyanott tudjuk folytatni, akár egy közösen átborozott éjszaka emlékfeszegető másnapján. Véghe László, de maradjunk csak a Véghe Lacinál, *véghe* *laci* *nál*, számomra ebbe a maroknyi embercsoportba tartozik. Ezért is jelen köszöntő inkább személyes, mint szakmai lesz. Nota bene: honnan is venném a bátorságot, hogy egy szociológust, akár dicsérve is, minősítsek, miközben elsősorban talán nem is, de semmiképpen nem kizárólagosan szociológussal van dolgunk. De akkor kivel?

Annak idején, 2009-ben, amikor megkaptam a Márai Alapítvány Nyitott Európáért Díját, laudációmban azt fejtegettem, hogy vannak egykönnyes és vannak sokkönnyes szerzők. Hozzátehetjük, jelentettem ki akkor: vannak könyvtelen szerzők is – és Véghe Laci, ha akarom, ezek közé tartozik. Nem volt (lett) teljesen igazam, hiszen van néhány, általa jegyzett kötet, ám ezek súlya ahhoz az irtatlan tudás- és ismeretanyaghoz képest, ami a fejében van, szinte elhanyagolható. Akkor úgy oldottam föl a dilemmát, hogy ha akarom, akár sokkönnyes szerzőnek is titulálhatom. Nézzük dióhéjban pályája alakulását, s abból ezek az állításaim is megmagyarázhatóak.

Sárosfán született, hogy pontosan mikor, azt kissé szereti homályba burkolni, talán a születése idején vastag hótakaróba burkolt Felső-Csallóköz mintájára. Mondjuk így, hogy ténylegesen valamikor 1948 decembere végén látta meg a napvilágot, anyakönyvezve viszont 1949. január elején lett. Mert tényleg „nagy hó volt akkor”, s a legközelebbi anyakönyvezési lehetőség, ahová édesapjának el kellett gyalogolnia, meg Nagy-

szarván. Különbösen sárosfai születésére nagyon büszke, s ezt a büszkeségét utólag indokolni is tudja Fényes Elek rövid, ám gyümölcsöző helyi ténykedésére hivatkozva. A somorjai érettségi (1967) után a pozsonyi Comenius Egyetem politológia–szociológia szakán 1972-ben szerzett diplomát, majd nem sokkal utána doktori címet. A pozsonyi Kultúrakutató Intézet tudományos munkatársaként az 1970-es években részt vett a szlovákiai magyarok művelődésszociológiai vizsgálatában, aminek magyarul és szlovákul megjelent tanulmányai a lenyomatai. 1981–1990 között a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának nemzetiségi ügyekben illetékes főelőadója, majd 1990-től 1992-ig (a szintén sárosfai születésű) A. Nagy Lászlónak, a Szlovák Nemzeti Tanács alelnökének szaktanácsadója. 1993–1995 között a Csemadok Országos Választmányának főtitkára. Életének bármelyik szakaszát nézzük, azt látjuk, hogy a szlovákiai magyarság életének sokoldalú megismerésén és dokumentálásán munkálkodott konok következetességgel. Nem véletlen tehát, hogy a rendszerváltás után a Bibliotheca Hungarica Alapítvány alapítója és kuratóriumi tagja (1991). Az alapítvány megszüntte őta (1997) a Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa, 2016-ig az intézet könyvtáraként működő Bibliotheca Hungarica, majd a Szlovákiai Magyar Levéltár igazgatója. 2006-tól az MTA külsős köztestületi tagja.

Véleményem szerint a központi magyar könyv- és levéltár, tehát a somorjai Bibliotheca Hungarica és az ehhez kapcsolódó Szlovákiai Magyar Levéltár kiépítése, profi módon való felfejlesztése a fő érdeme. Miről is van szó konkrétan? A szlovákiai magyar értelmiség már a két világháború közötti időktől gyakorlatilag folyamatosan arról beszél, hogy az egészséges szellemi (ezen belül tudományos) élet fellendítése érdekében szüksége van egy központi magyar könyvtárra. 1990-ben néhány lelkes somorjai atyafi (Zalabai Zsigmond, Presinszky Lajos és nem utolsósorban Végh László) elhatározta, hogy önerőből létrehozza ezt a könyvtárat. Adományokból kezdték kiépíteni és tartották fenn az első években amolyan műkedvelői szinten (ne értsék félre, ez a jelző nem lebecsülést jelent, hanem csupán a működési/működtetési formára vonatkozik). Valószínűleg a sors is úgy akarta, hogy Végh László ne a Csemadok főtitkárként morszolgassa egész nyugdíjba vonulásáig napjait, ezért két végéről égette már ebben a tisztségében is a gyertyát. Ennek az lett a következménye, hogy egészségügyi okokból meg kellett válnia a Csemadoktól, ám szinte azonnal belevetette magát a szlovákiai magyar nemzeti(ségi) könyvtár, a Bibliotheca Hungarica komoly kiépítésébe. Miközben azt a bizonyos gyertyát továbbra is két végéről égette, gyakorlatilag a Bibliotheca Hungaricának és a Bibliotheca Hungaricában él(t). Csúcsidőben nem volt szükség számára könyvkatalógusra: a nem kis állomány minden egyes darabját fejben tartotta számon, szerzőt, könyvcímet kellett neki mondani, s azonnal megindult a polcok között, hogy percekben belül előkerüljön a keresett publikációval. Tudatosan, tervezetten, a fejlesztést is szem előtt tartva szortírozta a könyveket. *Még harminc centi könyvet írhatok*, mondta nekem sok-sok évvel ezelőtt, s kezével is mutatta a méretet, amennyi még üresen maradt a polcon az *Li* betűkombinációnál. Mára alighanem betöltöttem küldetésé-

met. Az intézmény pedig valóban megkerülhetetlen kutatási helye lett a szlovákiai magyar történészek iránt érdeklődő kutatóknak. A (Cseh)Szlovákiában megjelent magyar nyelvű könyvek zöme birtokában van, de ami a kutatás számára ennél jóval fontosabb: egy csomó irattár (a Csemadok, a magyar pártok levéltára, magánszemélyek levelezései, kéziratai stb.), hírlap- és folyóirat-, fénykép- és hangszalaggyűjtemény áll a kutatók rendelkezésére. A zökkenőmentes kutatást megfelelő infrastruktúra, szolid kézikönyvtár is segíti. Nem túlzok, ha állítom, az, hogy a Bibliotheca Hungarica ma úgy néz ki, ahogy kinéz, egyedül Végh Lászlónak köszönhető. Ami nem azt jelenti, hogy a szó szoros értelmében egyedül végzett volna mindent, hanem azt, ami talán még fontosabb az alapításnál, hogy keresett és talált (!) lelkes munkatársakat, a vezetésben utódot, s az általa pályára állított intézmény működik, fejlődik.

És hát mindezekből adódik, hogy bizony ennyi szervezőmunka közepette igazi saját művek megírására ideje bizony csak nagy ritkán akadt. Fontos tanulmányai jelentek meg szaklapokban, gyűjteményes kötetekben, összeállított, szerkesztett, de igazi önálló kötete (tudomásom szerint) a mai napig nincs. Ezért lehet igaz, hogy Végh László könyvtelen szerző. Viszont az is igaz, hogy sokkönyves szerző, hiszen már a Bibliotheca Hungarica-éra előtt is számtalan kutatót segített tanácsaival, majd a somorjai központi könyvtár kiépülésével a tanácsok mellett konkrét adatokkal, kutatási lehetőségekkel, ötletekkel is. Ily módon egy csomó, más szerzők által jegyzett könyvön valahol ott van az ő keze nyoma is. És ez bizonyos szempontból jóval fontosabb, mint a névvel jegyzett önálló kötetek. Mindamellet kell az önálló mű is! A szétszórta megjelent tanulmányai, az általa adott interjúk vaskos kötetet eredményeznének, meg kell ezt csinálni. Ez Neked is, Laci, meg nekünk is feladtunk!

Személyiségének köszönhetően, hiszen az az embertípus, aki nem tud senkivel „rosszban lenni”, mindenkivel megtalálja a hangot, szóval integratív személyiségének köszönhetően a somorjai bibliotéka rengeteg szlovákiai magyar értelmiségi találkozóhelye is lett évtizedeken át. Tudományos, művelődésszervezési ötletek tömkelege született, valósult meg Laci személyiségének hatósugarában. Egyáltalán nem túlzok tehát, ha az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb szlovákiai magyar kulturális *Integrátorát* látom benne. Igen, afféle szürke eminenciásként fontos döntések háttérében volt jelen, azok kidolgozásában oroszlánrész vállalt, eltérő álláspontokat közelített, békített meg egymással. Kisugárzása olyan, hogy bármit megmondhat, bármilyen kritikai megjegyzést, azt olyan utánozhatatlan barátsággal, sajátos humorral teszi, hogy egyszerűen nem lehet miatta megsértődni, haragudni rá. Szóba hozhatnék most itt sok mindent, amit csak Laci mondhat ki, hiszen mindenki, de tényleg mindenki tudja, hogy nincs mögötte bántó szándék. Ahogy könyvtárigazgatóként hangoztatott híres bonmot-ja (ami persze vándormotívum*), miszerint *két dolgot utál tiszta szívből: a könyveket és a kuta-*

* Vö. a színész a színházat és a közönséget, a pedagógus az iskolát és a gyerekeket stb. utálja.

tókat (olvasókat). Ez a mondat leírva enyhén szólva is meghökkentőnek, sőt botrányosnak tűnik, de ahogy Laci ezt kimondja, minden élet elveszti. Pláne mivel, aki ismeri, tudja, mi mindent tett, tesz, megtenne a Könyvtárért, a könyvekért. Vendégségben, bárhol, bármikor könyvespolcot látva a jelenlévőkre fittyet hányva azonnal elmerül a gerincek vizslatásában, majd nonchalance közvetlenséggel közöli a házigazdával, hogy ezekről majd az özvegyeddel fogok tárgyalni. S hogy az olvasókért, kutatókért (egyetemistáktól kezdve az akadémikusokig) mi mindent megtett, megtesz, arról éppen ők tudnának a legtöbbet mesélni...

Meg én is, de terem véges, itt és most legyen elég ennyi. Isten éltesen sokáig, kedves Laci, erőben, egészségben, hogy sokáig legyél még a Fórumban és azon kívül is igazodási pontunk. S most fölállok, kinyitok egy üveg száraz, köböldkúti fehér bort, alighanem rajnai rizlinget, Halász Robi pincészetéből, s megiszok egy pohárral az egészségedre...

Liszka József

Durst Judit–Nyíró Zsanna–Bereményi Ábel (szerk.): A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei. Budapest, Gondolat Kiadó–Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022, 454 p.

Izgalmas, sokrétű kötet jelent meg 2023-ban¹ a Gondolat Kiadó és a Társadalomtudományi Kutatóközpont gondozásában, amely a társadalmi mobilitás árával foglalkozik, és amely egy hároméves kutatási projekt összegzéseként értelmezendő. A téma tudományos kibeszéletlenségét és aktualitását talán az is szemlélteti, hogy a budapesti Három Hollóban 2023. szeptember 25-én szervezett könyvbemutatón a lépcsőn is ültek az emberek, a szervezők és a megszólalók pedig hangot is adtak meglepettségüknek, amit a nagy érdeklődés váltott ki belőlük. Maga a kötet nem hibátlan, számos kérdést és problémafelvetést hagy maga után, hiszen az ilyen kutatások soha nem egy téma lezárásaként, sokkal inkább vitaindítóként és további kutatások motivációjaként is értelmezhetőek. A tanulmányokban felvetett témák, a bevezetett nyelvhasználat mindenképpen hiánypótlóak a magyar nyelvű társadalomtudományos közegekben, és fontos lépéseket jelentenek az első generációs értelmiségekkel, a társadalmi mobilitással és társadalmi reprodukcióval kapcsolatos kutatásokban.

A kötet címe és alcíme sem utal etnikai meghatározottságra, azaz nincs explicit utalás arra nézve, hogy a kutatás elsősorban az első generációs roma értelmiségiek, tehát egy, a többségi társadalom által *rasszizált kisebbség* tagjainak mobilitástörténeteivel foglalkozott volna. A kutatásban valóban részt vettek a több-

ségi társadalom és magukat romaként identifikálók tagjai is, ehhez képest a kötet tanulmányai jelentős részben a romaként megélt mobilitással foglalkoznak. Felmerülhet a kérdés, hogy a kutatást és a róla szóló könyvet miért nem kategorizálták másképpen, azaz miért nincs nyílt utalás arra, hogy ez egy romákkal kapcsolatos vizsgálat volt? A válasz ott keresendő, hogy a kutatók által alkalmazott hálóbdamódszer, a közösségi médiában terjesztett felhívások és online kérdőívek véletlenszerűen találták meg a többségi társadalom tagjait és a romákat, és az, hogy több volt a roma válaszadó és interjúalany, minden bizonnyal azt jelenti, hogy többségében őket érinti az első generációs értelmiségi életút megélése (illetve vélhetően rájuk jellemzőbb a válaszadási hajlandóság).

A könyv számos ponton kiemeli, hogy a kutatás nem volt reprezentatív: nem a számbeli reprezentativitásra, inkább a kvalitatív megértésre törekedtek. A kvalitatív értelemadásnak azonban gátat szabnak például az olyan tényezők, mint hogy a középosztálybeli integráció végett a roma identitásukat *teljesen* hátrahagyók (azaz pont azok, akik az identitás és a magánélet szempontjából biztosan magas árat fizettek a mobilitásukért) jellemzően nem jelentkeztek ezekre a felhívásokra. A szövegek ezt a hiányt úgy igyekeznek pótolni, hogy felhívják az olvasó figyelmét az esetleges hiányosságokra.

A kutatás tehát nem a számmal mérhető társadalmi mobilitás mértékének bemutatására törekedett, hanem arra, hogy kvalitatív módszertannal, esettanulmány jelleggel mutassa meg a mobilitástörténetek személyes megélését, és hogy a 165 narratív, félig strukturált mélyinterjú érzékeny elemzésével megtalálja (vagy inkább: birtokba és használatba vegye) azt a társadalomtudományos nyelvezetet, amely segítségével az első generációsok tapasztalata elbeszélhetővé válik. A kötet tanulmányai iskolapéldái annak, hogy a kvalitatív

1 A könyvben 2022-t jelölik a megjelenés éveként, a könyvet azonban csak 2023 második felében mutatták be.

kutatások miként egészíthetik ki a kvantitatív szemléletűeket: a társadalmi mobilitás pusztán számokkal bemutatott mértéke, amint ez a kötet budapesti bemutatóján többször elhangzott, egyfajta „kegyetlen optimizmust” sugall, amely vak marad azokra az érzelmi-mentális terhekre, életút- és identitásdilemmákra, amelyeket a társadalmi mobilitás áráként könyvelhetünk el. Hogy ezt az árat nem mindenki egyformán fizeti meg, a projektben részt vevő kutatók is tudatosították: a köteten végigvonul a szemlélet, mely szerint az etnikai elkülönülés látható antropológiai jegyeit magukon viselő, a többségi társadalom által rasszizált kisebbségek – esetünkben a romák – hatalmas árat kénytelenek fizetni egyrészt a saját felfelé mobilitásukért, másrészt az új életkörülményeik fenntartásáért. A mobilitás árát ugyanis jelentősen növeli, hogy az első generációs romák nemcsak osztályt ugranak, hanem jellemzően etnikai közeget is váltanak: az értelmiségi mezőbe való belépés ugyanis a fehér középosztály világába, szokásrendszereibe való integráció követelményét jelenti.

A kötet sok fontos megállapítása ennek az integrációnak a folyamatával és buktatóival/segítőivel foglalkozik. A szövegek olvasása egy többgenerációs értelmiségi esetében egy számára valószínűleg ismeretlen világba és érzésvilágba enged betekintést, míg az első generációsok számára, etnicitástól függetlenül reveláció értékű lehet: segíthet felismerni azokat a folyamatosan újratermelődő struktúrákat, amelyek meghatározzák az első generációsok tapasztalatait. Azaz bemutatják az egyéni történetek rendszerszintű beágyazottságát, az ismétlődő motívumokat, ezzel pedig sokszorosán számolnak le a meritokrácia mítoszával, tehát azzal a tévhittel, mely szerint a neoliberális demokrácia keretei között minden esetben az egyéni érdek (szorgalom, kitarás, motiváció) határozzák meg az előreljutást, tehát a társadalmi mobilitás mértékét, tempóját, minőségét. Az interjúk elemzése során a szerzők érzékenyen hívják fel a figyelmet azokra a pontokra, amikor az interjúalany kizárólag saját érdemeinek tudja be az előbbrejutását (ezzel könnyítve azt a terhet,

amit a „visszaadás terheként” fogalmaztak meg a kutatók), azonban ezekben a történetekben is minden esetben ott vannak az oktatási támogató programok, a különböző ösztöndíjak, támogató családtagok, pedagógusok és mecénások, akik hozzájárultak az egyén előbbrejutásához. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódik a kutatás egyik legfontosabb következtetése is, nevezetesen, hogy a társadalmi mobilitás elsősorban azoknak válik elérhetővé, akik a fenti támogató háló néhány elemével találkoznak a kritikus életszakaszokban. Ezek hiánya mellett a társadalmi mobilitás hozzáférhetetlen marad, tehát épp azokat nem éri el, akiknek a legnagyobb szüksége lenne rá (azaz a szegregált körülmények között élőket, a családi támogatást mellőzőket).

A 454 oldalas kötet hosszú felvezetővel indul. A *Bevezető* előtt egy szerkesztői előszó és egy, a kötet nyelvhasználatáról szóló rövid szöveg vezet be a könyv és a mögötte álló kutatások legfontosabb szemlélet- és fogalomhasználatbeli sajátosságait. A szerkesztői előszó vegyesen elevenít fel meghatározó, a témába vágó irodalmi vonatkozású szövegeket (Borbély Szilárd sokszor idézett és megrázó, *Az elveszett nyelv* című, 2013-as szövegét, amelyet az előszó tévesen *Kulturális migráns* című cikként jegyez; valamint Milbacher Róbert 2020-as, *A kulturális migráns* című cikkét), Bourdieu-nek a testiesült kulturális tőkéről szóló elméletével, amelynek lényege, hogy a kulturális tőke bizonyos formái tulajdonképpen elsajátíthatatlanok, és azok kiváltságai maradnak, akik beleszületnek egy olyan környezetbe, amely eleve birtokolja ezeket a tőkéket.

A kutatás eredményeinek fényében a kutatók a társadalmi mobilitással járó osztályváltást egy sajátos problémahalmazként értelmezik, melynek egyebek között része a társadalmilag mobil egyéneket jellemző kisebbségi érzés, impozitorszindróma, megfelelési és túlteljesítési kényszer, túlzott szorgalmasság, és az igyekezet, hogy elsajátítsanak egy olyan viselkedési kódrendszert, amely a többgenerációs értelmiségi családban szocializálódnak számára magától értetődő. Szintén a kutatásból leszűrt követ-

kezetés, hogy ez a fajta szorongás és megküzdés elsősorban a társadalomtudományi és a kulturális/bölcsező értelmiségre jellemző, amely ráadásul folyamatosan reflektál „saját kulturális otthontalanságára” – szemben például a gazdasági vagy műszaki első generációs elittel, amely láthatóan sokkal jobban boldogul új közegében (9. p.).

A kutatás, ahogy a kötet címe ezt ki is jelöli, elsősorban a társadalmi mobilitás különböző típusú áraival foglalkozik, azonban az előszó figyelmeztet, hogy a társadalmi mobilitásnak nem csak ára, hanem üveglafonja is van, ami azt jelenti, hogy egy sikeresnek mondható mobilitási pálya sem jelent automatikus belépőt bizonyos elit állásokba. Bizonyos pozíciók a többgenerációs elit kiváltságai maradnak, és nagyon alacsony azok száma, akik ide kívülről be tudnak lépni, vagy akik a megszerzett pozícióban meg is tudnak maradni (10. p.).² A kötet tanulmányaiban idézett interjúrészeket illusztrálják is ezen elméleti állításokat: például a többségi társadalomhoz tartozó nő, aki a PhD megszerzése után otthagyta egyetemi adjunktusi munkáját, mert úgy érezte, hogy túl nagyot lépett előre, és az akadémiai közeg struktúrája és viselkedési rendszere túl sok szorongást okozott neki (120. p.).

Amint az előszó kiemeli, a kötet főszövegei a fentiekhez hasonló osztályváltók mobilitási útjainak szisztematikus elemzését tűzték ki célul, mindez egy nemzetközi elméleti és empirikus keretbe ágyazva, amely megközelítés sok ponton nyújt érdekes észrevételeket a hasonlóságok és különbségek érzékeltetésével (10. p.). Az előszó „egymásra reflektáló, egymást kiegészítő” tanulmányként hivatkozik a kötet szövegeire, ami nagyrészt igaz, meg kell azonban jegyezni, hogy bizonyos szövegrészek néha szinte szó szerint ismétlődnek szöveghelyről szöveghelyre; elsősorban azokra a szövegrészekre

kell gondolni, amelyek a kiválasztott elméleti és fogalmi keretet ismertetik. Így többször is leírásra került a meritokrácia mítosza és annak jelentése, a rasszizált üveglafon és a rasszizált kisebbség fogalmi, az interszekcionalitás elmélete, amely egyébként az egyes kutatásoknak valóban meghatározó eleme. Az interszekcionális szemléletmód alapján a társadalmi mobilitást nemcsak a társadalmi osztályváltás felől közelítik meg a kutatók, hasonlóan figyelnek az *etnicitás* és a *társadalmi nem* dimenzióira is – azaz, hogy e tényezők hogyan jelennek meg, hogyan dinamizálják egymást, és milyen hatással vannak az egyes mobilitástörténetekre, és milyen strukturális sajátosságokról, jellemzően strukturális egyenlőtlenségekről beszélnek.

Az, hogy a fent említett szöveghelyek többször megismétlődnek a kötetben, zavarja a folyamatos olvasást, bár némileg indokolható olyan szempontból, hogy így az egyes szövegek önmagukban is megállják a helyüket, tehát ha egy olvasó csak egy-egy szöveget szeretne elolvasni, akkor is maradéktalanul képbe kerülhet a kutatást meghatározó elméleti alapállásokkal. Máskülönb a szövegek tartalma, az interjúk elemzéseire épülő, saját nézőpontú tanulmányok valóban kiegészítik egymást és egymásra épülnek.

Rövid, de meghatározó a kötet nyelvhasználatáról szóló írás, amely a romákat érintő társadalomtudományi nyelvészletről szól. Amint a szöveg (nem megnevezett) szerzője írja, a társadalomtudományi nyelvhasználatban rejtett struktúrák, az elnyomás rendszerei ölthetnek alakot, ezek reflektálatlan használata pedig újratermeli az egyenlőtlenségeket, a már meghaladott nézőpontokat. A korábbi magyarországi demográfiai és szociológiai nyelvhasználat a romákat nemzetiségként vagy etnikumként kategorizálta (erre könnyen rezonálhat a *szlovákiai magyar* kategorizáció történetiségét ismerő kutató, ha arra gondolunk, hogy a szocialista Csehszlovákiában milyen jelentése volt a magyar kisebbség *nemzetiség*ként való megnevezésének, és a *kisebbség* szó tiltásának – ennek lényege az volt, hogy a csehszlovákiai

2 Friedman, Sam–Laurison, Danielson: *The Class Ceiling. Why it Pays to be Privileged*. Bristol, Policy Press–Bristol University Press, 2020.

kisebbség ne politikai közösségként kategorizálja magát, hanem kizárólag kulturális közösségként gondoljon magára).

A kutatók a roma interjúalanyokkal kapcsolatos elemzéseikben a *rasszizált kisebbség* fogalmát tartják ideálisnak, ugyanis úgy vélik, hogy ez a fogalom magába foglalja azokat az elnyomó gazdasági, politikai, társadalmi struktúrákat, amely a romákat vélt származásuk vagy bőrszínük alapján diszkriminálja és stigmatizálja. Hasonlóképpen a *rasszizált üvegplafon* azokat a rejtett strukturális akadályokat hivatott nyelvilag megjeleníteni, amelyekkel a rasszizált kisebbség tagjai találkoznak mobilitási pályájuk során (14. p.).

A kötet első tanulmánya (Durst Judit–Nyíró Zsanna–Bereményi Ábel: *Bevezető. Egyéni siker, kollektív kudarc: első generációs diplomások és a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmus*) lényegében folytatja a kutatás háttérét adó elméleti és nézőpontbeli háló felvázolását. A kutatások az oktatáson keresztül megvalósuló mobilitással foglalkoztak, e szöveg pedig világosan kifejti a társadalmi mobilitás oktatásba vetett hitének hamisságát, azaz azt a tévhitet, hogy az oktatás általi előbbre jutás feloldja a társadalmi egyenlőtlenségek bonyolult rendszerét. A szöveg ezen pontján kissé esetlenül Éber Márk Áron és Róbert Péter 2022-es, az *Intersections* folyóirat *Társadalmi mobilitás* című lapszámának bemutatóján elhangzott szóbeli hozzászólására hivatkozik, amikor azt írja, hogy a fenti szemléletmód (azaz az oktatás általi mobilitás nem valódi mobilitásként való értelmezése) szerint a társadalmi mobilitás árának kutatása lényegében „nem más, mint a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, azaz a *társadalmi reprodukció* vizsgálatának egyik változata” (18. p.). Érdekes, hogy a szöveg nem idézi Ébernek a témában írt szövegeit, elsősorban a 2020-ban megjelent, *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* című könyvét.

A szóbeli hozzászólás hivatkozása után a kötetben egyetlen szöveg kivételével lényegében reflektálatlanul használják a középosztály fogalmát, illetve a középosztályba való belépés

jelenségét, bár tény, hogy többször említik, hogy az oktatás által elért mobilitás és az értelmiségi munkakör betöltése nem minden esetben jár együtt a középosztállyal azonosított jövedelmi helyzettel, a megtakarítások meglétével és egyáltalán, a középosztályi életmóddal. Ezt a hiányt Dész Fanni „*Nagyon nehéz a rendszert hibáztatni, amikor ott van előtted egy ember, aki ugyanannak a rendszernek a terméke, de szemben álltok egymással*”. A *Társadalmi mobilitás költségei a párkapcsolatok kontextusában* című szövege pótolja, amelyben idézi Éber és Huszár–Berger³ azon megállapításait, miszerint „Magyarországon – az országnak a regionális és a globális gazdaságban elfoglalt félperifériás helyzetéből adódóan – nem létezik olyan jól körülírható középosztály, mint a centrumországokban, ahol megvan a gazdasági bázis egy széles középréteg számára”. Éber elemzéseiben a helyi középosztályt ezért nevezi inkább „közvetítő osztálynak”, amely fogalom kifejezi, hogy egy, az alsó és a felső osztály között elhelyezkedő rétegről van szó, amely azonban mégsem azonosítható a középosztállyal (313. p.).

A bevezető továbbá hangsúlyozza, hogy a társadalmi mobilitás kvalitatív megközelítésű kutatása Bourdieu analitikai és módszertani eszköztárát alkalmazza, a habitussal kapcsolatos elméletek ugyanis összekötik az egyéni és strukturális szinteket, érzékenyek az időbeliségre, és figyelembe veszik a változatos tőkefelhalmozásokat és azok hatását (27. p.).

Mivel a kutatások az oktatáson keresztül megvalósuló mobilitással foglalkoztak, ezért fontos része a kötetnek Zolnay Jánosnak a magyar közoktatás történetét összefoglaló, a könyvben olvasható mobilitási történetek háttérét adó tanulmánya (*Esélyteremtés és kirekesztés. A közoktatás-politikai változások mint a tár-*

3 Éber Márk Áron: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2020.; Huszár Ákos–Berger Viktor: *Az új középosztály? Politikatudományi Szemle*, 29. évf. (2020) 2. sz. 71–99. p.

sadalmi mobilitás keretrendszer). A fejezet korszakolós lebontásban követi végig a magyarországi közoktatás-politika elmúlt évtizedeinek történetét, arra fókuszálva, hogy az egyes törvények és intézkedések milyen mobilitási és integrációs esélyeket teremtettek az alsóbb osztályból származó hallgatóknak, hangsúlyosan a roma diákoknak. Az elemzés megmutatja, hogy a szocializmus alatt és a rendszerváltást követő évtizedekben is voltak kirekesztő, ugyanakkor esélyteremtő intézkedések is, ezekhez képest pedig jelentős változást mutat a 2011-es oktatáspolitikai fordulat, amely átjárhatatlanná teszi a társadalmi osztályokat, esetlegessé téve a legszegényebbek mobilitási pályáit.

1985 és 1993 között a magyarországi iskolarendszer a fejlett világ egyik leginkább szelektívebb és egyenlőtlenebb szisztémája volt, Zolnay ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a korszakban szintén jellemző középiskolai és főiskolai expanzió, valamint a tankötelezettségi korhatár felemelése nagyon jelentős pótlólagos esélyeket teremtett a legrosszabb helyzetű családok számára (54. p.). Jelentős fordulópontnak tekinthető az első PISA-jelentés 2000-ből, amely a korszakban nagy megdöbbenést keltett és felhívta a figyelmet a szélsőséges szelektivitás és az esélyteremtés kettősségére, a kettő közötti feszültségekre (75. p.). A felmérés egyik fontos eredménye kimutatta, hogy hatalmas a diákok teljesítménye közötti eltérés: a jól teljesítők a skandináv országok diákjaival azonos eredményeket érnek el, a rosszul teljesítők pedig a harmadik világbeli országok átlagához hasonló eredményt hoztak (76. p.).⁴ A PISA-felmérés után oktatáspolitikai korrekció következett, amelynek következtében az etnikai szegregáció 2006 és 2008 között csökkent, majd évekig stagnált (80. p.).

Zolnay a 2011-es oktatáspolitikai fordulatot drasztikus kirekesztő fordulatnak nevezi, megmutatva fontos elemeit: azaz a központi középfokú keretszám-gazdálkodás 1990 előtti rendszerének visszaállítását, a gimnáziumokba való bejutás megnehezítését, a tankötelezettségi korhatár csökkentését 16 évre, a négyéves szakiskolai képzés háromévesre redukálását és kedvezőtlen átalakítását. A változásokat a szerző úgy értelmezi, mint az esélykiegyenlítő rendszerkorrekciós kísérlettel való szakítást, a világnézeti egyöntetűségekre való törekvést (elsősorban a tanszabadság és a korábbi tankönyvpiac felszámolása által), a társadalmi problémák etnicizáló elbeszélésére való hajlam újbóli megjelenését, az iskolai szegregáció többé-kevésbé nyílt támogatását. Zolnay megállapítja, hogy a fentiek következtében kimutathatóan ismét növekedésnek indult a korai iskolaelhagyók száma (81–82. p.).

A kötet következő fejezetét (*Rasszizálás mindenek felett. Az oktatási mobilitás hatása a habitusra*) Nyíró Zsanna és Durst Judit jegyzi. A tanulmány azt próbálja megragadni, hogy a társadalmi világok közötti mozgás miként befolyásolja az egyén habitusát, és milyen tényezők vezethetnek az egyén habitusának destabilizációjához, azaz az úgynevezett *hasadt habitus*-hoz. A kutatók a következő faktorok hatásait vizsgálták az egyének szubjektív mobilitási történetében: az egyén rasszizált kisebbségi csoporthoz való tartozását; a társadalmi mobilitás terjedelmét; a származási család aspirációs tőkét; a mobilitás sebességét; és a mobilitás érzései állapotát. A kutatás során megállapították, hogy e tényezők a habitus átalakulásához vezethetnek, és hogy a hasadt habitus jelensége kifejezetten gyakoribb tapasztalat a roma interjúalanyok körében (105. p.): „Míg a többségi társadalom tagjai csupán az osztályukat hagyják maguk mögött, addig roma interjúalanyainknak az osztályváltás mellett az identitás és a rasszizált kisebbségi helyzet, etnikai alapú hovatartozás kérdésével is foglalkozniuk kell” (108. p.). A szerzők kifejtik továbbá, hogy a családi közegetől való eltávolodás és az érzelmi osztályhoz való alkalmazkodás (másképpen:

4 Radó Péter: A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In Fejes József Balázs–Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged, Motiváció Oktatási Egyesület, 2018, 31–55. p.

akkulturáció) gyakran vezet sajátos belső konfliktusokhoz, valamint konfliktushoz a származási családdal, közösséggel (109. p.). Mindezek ellenére a legtöbb válaszadónál erős roma identitás volt beazonosítható, és a roma közösség iránt érzett szolidaritás (110. p.).

A következő fejezet (Durst Judit–Nyíró Zsanna–Dés Fanni–Boros Julianna: *Rasszizált üvegplafon. Rejtett akadályok és az első generációs roma értelmiségiek szegmentált munkaerőpiaci helyzete Magyarországon*) egyebek között az olyan szociológiai adatok mögött meghúzódó okokat keresi, mint hogy az első generációs diplomás romák közül sokan a romákat érintő ügyekkel kapcsolatos segítő szakmákban helyezkednek el. A szöveg nagyban épít Friedman és Laurison 2020-as *The Class Ceiling* című könyvére, amelyben a szerzők megállapították, hogy azok, akiknek szüleik alacsony társadalmi osztályba tartoznak, gyakran nem érik el azt a szintet a munkaerőpiaci létrán, amelyet képességeik és végzettségük folytán megérdemelnének (147. p.). A fejezet mögött álló kutatás során egyebek között az derült ki, hogy a megkérdezettek munkaerőpiaci szegmentálódását nem kizárólag a (rasszizált) üvegplafon, hanem önkorlátozó személyes döntések (azaz az énhatékonyság hiánya, mely, mint arra a szerzők rámutatnak, szintén a strukturális diszkriminációból fakad) és a származási közösség iránt érzett felelősség is jelentősen meghatározzák (172. p.). A kutatási eredmények összességében arra világítanak rá, hogy az elért mobilitások valójában nagyon is törekenyek (174. p.).

Durst Judit és Bereményi Ábel *„Úgy éreztem, hazaérkeztem”*. A *mobilitás kisebbségi útja első generációs roma diplomásoknál* című szövege egy újabb fontos fogalmat, a *kisebbségi mobilitási pályát* vezet be, amelyet a következő elemek meglétével azonosít: a roma középosztálybeli identitás kialakítása, amely egy büszke roma identitást jelent, szembemelve a rasszizált sztereotípiákkal; saját roma civil szervezetek, támogató programok létrehozása; a társadalmi mobilitás során szerzett előnyöknek a saját közösségbe való visszaforgatása (190. p.). A

kutatás meghatározó következtetése, hogy a fenti elemek nem a mobil egyén gazdasági mobilitását segítették elő, hanem a társadalmi mobilitás árának, érzelmi terhelésének csökkentését segítették (p. 190). Továbbá hogy az ún. *etnikai tőke*, más néven *közösségi kulturális vagyon* mozgósítása egyrészt megkönnyítette az első generációs romák mobilitását, másrészt szintén csökkentette a mobilitás érzelmi árát (221. p.).

A kötet következő része (Boros Julianna–Bogdán Péter–Durst Judit: *Roma kulturális tőke. Első generációs diplomások és a tehetségnevelő oktatási programok szerepe a társadalmi mobilitás árának csökkentésében Magyarországon*) azokat a segítő programokat elemzi, amelyeket az előző fejezet a társadalmi mobilitás ára csökkentésének szempontjából jelentősnek ítélt meg. Ezek a programok „etnikailag célzott, komplex megközelítést alkalmaznak, [és] különböző típusú tőkékkel ruházhatják fel kedvezményezettjeiket” (231. p.). Naudet-re hivatkozva⁵ a szerzők leírják, hogy a társadalmi mobilitás érzelmi költsége jellemzően abból fakad, hogy a mobil egyének kétfajta mobilizációs utat járnak be (egyét a családi, egyet az oktatási kontextusban), és a kettő között feszültség keletkezik, ha a két út egymásnak ellentmondó működési elveket követ. Mindennek erkölcsi vonzata is van, amennyiben a társadalmilag mobil egyén magáévá teszi a domináns középosztálybeli normákat és értékeket. E kérdés minden mobil egyéntől állásfoglalást követel, és a mobilitási pálya gyakran váltja ki a származási közösség felől érkező elmarasztalást (például azért, mert az illető roma „elmagyarosodott”; 237. p.). A tanulmány megismerteti az olvasót azon magyarországi segítő programok tipológiájával, amelyek a kutatás során felvett interjúkban is megjelentek és amelyek sikeresen enyhí-

5 Naudet, Jules: *Stepping Into the Elite. Trajectories of Social Achievement in India, France and the United States*. Oxford, Oxford University Press, 2018.

tették a megkérdozettek érzelmi terheit és identitásválságait.

A kötetben továbbá helyet kapott két, a társadalmi nem dimenzióit kiemelten figyelembe vevő tanulmány (Bereményi Ábel–Durst Judit: *Jelentésalkotás mint társadalmi navigáció reziliens diplomás roma nőknél Spanyolországban és Magyarországon*; Dés Fanni: *„Nagyon nehéz a rendszert hibáztatni, amikor ott van előtted egy ember, aki ugyanannak a rendszernek a terméke”. A társadalmi mobilitás költségei a párkapcsolatok kontextusában*); Kállai Ernőnek az olyan, első generációs roma értelmiségieket elemző szövege, akik nem a hagyományos, romákhoz köthető pályákon helyezkedtek el (*Rendhagyó foglalkozású roma értelmiségiek*), és amely szöveg egy értékes történelmi kitekintővel indul; valamint Kalla Éva írónak a kutatás eredményeire adott, szubjektív meglátásokkal és élményekkel teli reflexiója (*Átok és áldás. Az első generációs roma értelmiség identitásküzdelméi*).

A könyv utolsó fejezete (Papp Z. Attila–Zsigmond Csilla: *Szabadon lebegve? Kisebbségi magyar első és többgenerációs fiatal értelmiségiek*) jelentősen kilóg a többi szöveg sorából, mind a nyelvhasználatát, mind a módszertanát illetően. A kötet elején felvezetett, majd többszörösen körülírt szókinccs egészen más szavakkal és szempontokkal helyettesítődik (például a társadalmi mobilitás árának lelki terhei itt „patologikus hatásként” vannak említve), a kvalitatív módszertan helyét átveszi a pusztán kvantitatív megközelítés. Míg a kötet korábbi szövegei következetesen ügyeltek arra, hogy minden felmerülő fogalmat megfelelően körülírjanak, ez a szöveg sokkal belterjesebb tudományos attitűdöt képvisel: felmerül például az intergenerációs és intragenerációs társadalmi mobilitás, a kettő közti különbség azonban nem kerül kifejtésre; más szöveghelyen az „oktatás purifikáló hatására” nem kapunk magyarázatot. Mindez azért szembetűnő, mert nagyon más szerzői pozíciót feltételez, mint amit a könyv korábbi fejezeteiben megszokhatott az olvasó, és amelyek sokkal inkább hozzáférhetővé tet-

ték a kutatás eredményeit a tudományos közeg határain kívül is.

A szövegben a társadalmi mobilitás árának bemutatása helyett inkább annak következményeire és feltételeire helyeződik a hangsúly, illetve az első generációs és többgenerációs értelmiségiek között kimutatható különbségekre. A kutatásból hiányzik a kötet egészére jellemző interszekcionális szemléletmód: az adatok, amelyekkel dolgozik, kevés hangsúlyt fektetnek az osztály által meghatározott tényezőkre (lakhatási körülmények, szülők aspirációs tőkéje stb.), és tulajdonképpen teljesen vakok a rasszizálható különbségekre, azaz a határon túli kisebbségi magyar csoportok esetében nem találják relevánsnak a rasszizált különbségtételt (ezzel a kutatás számára láthatatlanná téve a romániai, szerbiai, ukrainai, szlovákiai romákat, akik roma identitásuk mellett magyar identitással is rendelkeznek). A szöveg ilyenfajta különütassága onnan ered, hogy az alapjául szolgáló kutatás nem a fent ismertetett kutatásokkal összhangban, hanem egy korábbi, nagyméretű reprezentatív adatfelvétel elemzéséből született, nevezetesen a *GeneZYs 2015* című, az MTA Kisebbségkutató Intézete és a Mathias Corvinus Collegium közös kutatásából, amely során 400 ezer fő adatait vették fel a 15–29 éves korosztályban.

A szerzők kiemelik, hogy a *GeneZYs 2015* kutatás tervezésekor az első és többgenerációsok célzott vizsgálata nem szerepelt a célok között, a rendelkezésre álló adatokból azonban lehetséges következtetéseket levonni a két csoportra vonatkozóan. A kisebbségi magyar értelmiségi fiatalok több mint fele első generációs, ezen belül is a szlovákiai magyar fiatal értelmiségieknek a több mint kétharmadát teszik ki az első generációsok (432. p.). A négy vizsgált régióban a Kárpátaljára a legkevésbé jellemző az intergenerációs mobilitás, ezzel az adattal összevetve a szlovákiai magyar intergenerációs mobilitásé nyolcszoros esélyt mutat. A kutatók következtetése szerint ez azt jelenti, hogy a vizsgált csoportok közül a szlovákiai magyar társadalom tűnik a leginkább nyitottnak (434. p.).

A kutatás további következtetése, hogy az első generációs értelmiségiek nagyobb eséllyel származnak falusi környezetből – ám ha a kutatási modellt kiegészítik a kulturális reprodukció változóival, a településtípus hatása elveszíti jelentőségét, és a kulturális tőke változói veszik át ezt a hatást (435. p.). A minél magasabb szintű nyelvismeret (az angol és az államnyelv ismerete) jobban jellemzi a többgenerációs értelmiségi habitust, hasonlóan a magánórák igénybevételéhez, ami a szülők tudatos iskoláztatási stratégiájának részeként értelmezhető (435. p.). A civil szervezeti kötődés hiánya az első generációsokra jellemző, míg a liberalizmus és a többségi nemzettel szembeni tolerancia és a többségi szervezeti aktivitás inkább a többgenerációs értelmiségi fiatalokra jellemző. A társadalmi mobilitás ára szempontjából lényeges adat, hogy az élettel való elégedettség és a boldogság mértékében nincs értelmezhető különbség az első és többgenerációs értelmiségi fiatalok között – a kutatók azonnal hozzá is teszik, hogy ez az adat az életkorból adódóan nem meglepő, hiszen a válaszadók még életük elején tartanak; ezt a vélekedést a kötet többi tanulmányában szereplő interjúrészeket vizsgálva is megerősítik, amikor egyes interjúalanyok felidézik, hogy a hasadt habitussal való szembesülés csak később, az egyetem befejezése és a munkaerőpiacon való elhelyezkedés után történt meg, például az üveglafon jelenségével való találkozás során (441. p.).

A szerzők külön vizsgálják a társadalmi mobilitás identitáspolitikai vetületeit, és megállapítják, hogy az identitáspolitikai változók nagyon meghatározóak: a hazafelfogásnak szignifikáns hatása van. Megállapítanak egy nagyon fontos habituális elemet, e szerint az első generációsok sokkal lokálpatriótábbak, mint a többgenerációsok (443. p.).

Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla szövege azzal a mondattal indul, hogy a kisebbségi magyar első generációs értelmiségiek témaköre meglehetősen alulkutatott (416. p.). Adatgazdag tanulmányuk számos tudást ad át ezekről a csoportokról, de a kötet olvasása után indokoltan tűnik a hiányérzet, amit a kvalitatív

megismerés hiánya hagy maga után. Továbbá fontos, a kötet többi tanulmányából eredő megállapítás lehet, hogy a kisebbségi magyar társadalmi mobilitásvizsgálatoknak is figyelembe kellene venniük a roma származású válaszadókat, hiszen az ő eseteik további rétegekkel gazdagíthatják a társadalmi mobilitás és reprodukció folyamatainak megértését a kisebbségi magyar kontextusokban. Mindez érdekes tanulság, hiszen a határon túli magyar közösségekkel kapcsolatos kutatások általában vakok a „saját kisebbségeikre”, azaz a magyar-roma identitású emberek tapasztalataira.

A *Társadalmi mobilitás ára* című kötet tehát valóban sokszínű, sok szempontból hiánypótló kötet, amely egyebek között felveti a társadalmi reprodukcióval és a félperiferiás társadalmak középosztályával kapcsolatos égető kérdéseket: például adja magát a kérdés, hogy másfajta társadalmi szerkezetben is ilyen magas ára volna a társadalmi mobilitásnak, a középosztályba való integrációnak, mint amilyenről a kötet számtalan interjúrészelete és elemzése beszámol?

A könyv egyik felróható hibája a szerkesztés olykor tapasztalható következetlensége, azaz a már említett ismétlések vagy jegyzetelési következetlenségek; s még egy további kérdésfelvetés: bár a szerzők világosan elutasítják az úgynevezett kulturizáló megközelítést (34. p.), azaz a tévhitet, mely szerint a rasszizált kisebbségre jellemző társadalmi sajátosságok a kisebbség kultúrájából, nem pedig a társadalom szerkezetéből, a mélyen gyökerező strukturális egyenlőtlenségekből erednek. A könyv borítóján egy vélhetően roma gyermeket ábrázoló festmény szerepel egy roma származású festőtől, Kállai Andrásztól, a kötet szerzői között szépíró is találunk, a budapesti könyvbemutatón pedig a Független Színház performanszát is láthattuk. A kötet tanulságaként világossá vált, hogy a roma kulturális tőke mozgósítása enyhíti a roma egyének társadalmi mobilitásának lelki árát, kérdés marad azonban, hogy a roma kulturális tőkét bevető tudományos pozíció valóban segíti-e a kulturizáló megközelítés elhagyását.

Nagy Zsófia

Kiss Anita: Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvhasználathoz és nyelvi változatosságához kapcsolódó attitűdjei. Nyíregyháza, IMI Print Kft., 2022, 162 p.

A beszélők nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz kapcsolódó attitűdjének nyelvhasználatot befolyásoló szerepe vitathatatlan. Mind a magyarországi, mind a határon túli magyar közösségek kapcsán születtek erre vonatkozó vizsgálatok az elmúlt évtizedekben. A felsőoktatásban tanuló kárpátaljai magyar fiatalok körében viszont átfogó, nagyszabású felmérés még nem történt.

Kiss Anita *Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvhasználathoz és nyelvi változatosságához kapcsolódó attitűdjei* című monográfiája ezt a hiányt kívánja pótolni. A szerző Kárpátaljáról származik, Beregszászban, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán szerzett alapfokú diplomát, majd a Debreceni Egyetemen folytatta tovább tanulmányait. Nyilvánvalóan személyes érintettsége, saját tapasztalatai ösztönözték arra, hogy doktori tanulmányai során a kárpátaljai felsőoktatásban s az onnan tanulmányi céllal Debrecenbe költözött fiatalok nyelvi attitűdjeit és az ezek között felfedezhető esetleges különbségeket vizsgálja. A most bemutatott kötet 2022-ben sikeresen megvédett doktori értekezésének anyagát tartalmazza. Ahogy bevezetőjében megfogalmazza, kutatási eredményei egyebek között „rávilágítanak a kétnyelvű hatások következtében létrejövő kontaktushatásokkal és különböző nyelvi változatokkal kapcsolatos értékítéletekre, fényt deríthetnek arra is, hogy a mobilitás, illetve a különböző nyelvi környezetben élő közösségekkel való kapcsolattartás milyen befolyással lehet a nyelvhasználatra, a nyelvi attitűdök alakulására, és mindezek milyen nyelvi viselkedést eredményeznek” (11. p.). A kötet kilenc nagyobb fejezete után a felhasznált szakirodalom jegyzéke, melléklet s rövid angol nyelvű összefoglaló segíti az érdeklődők további tájékozódását. A kiadvány ábrái és táblázatai közötti könnyebb

tájékozódást azok jól szerkesztett jegyzéke biztosítja.

A *nyelvi attitűd* című fejezetben Kiss Anita a nemzetközi és a magyar vonatkozó szakirodalom alapján ismerteti az attitűd, a nyelvi attitűd fogalmát, valamint vázolja azokat a módszereket, melyekkel eredményesen kutatható ez a terület. A további alfejezetekben részletesen ismerteti azoknak a felméréseknek az eredményeit, melyeket Magyarországon és a kisebbségi magyar nyelvterületeken végeztek a korábbi években. Ezek alapján megállapítja a szerző, hogy „többnyire jelen vannak a nyelvjárásokkal szembeni sztereotípiák, ugyanakkor a saját nyelvváltozatáról minden közösség pozitívan vélekedik, és az erős csoportkohézió is jellemző” (21. p.).

A harmadik fejezetben a kutatás elméleti hátterét ismerteti Kiss Anita. Kitér a nyelvváltozatok hagyományos és társasnyelvészeti szempontú megközelítéseire, a társas kapcsolathálózatok nyelvhasználatot befolyásoló szerepére, s meghatározza azokat az alapfogalmakat, melyeket munkájában a nyelvváltozatokhoz kapcsolódóan használ. A negyedik fejezetben azt kívánja bemutatni, hogy „kisebbségi kétnyelvű magyar nyelvterületen milyen tényezők befolyásolják a nyelvek, nyelvváltozatok megítélését” (30. p.). A fejezet nagyobb részében a kétnyelvűséghez kapcsolódó alapfogalmakat tárgyalja, majd röviden vázolja a kárpátaljai magyarság demográfiai, nyelvi helyzetét, a nyelvhasználatukat vizsgáló kutatások eredményeit. A *Társadalmi, politikai, oktatáspolitikai folyamatok mint nyelvi attitűdöt befolyásoló tényezők* című alfejezetben néhány olyan ukrajnai és magyarországi rendeletet, törvényt emel ki, melyek „kedvezőtlenül hatnak a magyar nyelvhasználatra, és befolyásolják a magyar nyelv presztízsét, illetve a Magyarország felé történő elvándorlást is” (42. p.).

Az ötödik fejezetben a vonatkozó szakirodalom alapján 7 pontban fogalmazza meg hipotéziseit, majd bemutatja a vizsgálat során használt kérdőív és az adatközlőkkel készített interjúk szerkezetét. A *vizsgálat adatközlői* címmel

részletesen megismerkedhetünk az adatközlők csoportjaival. A kérdőíves felmérésben 2017 és 2019 között összesen 488 adatközlő vett részt: 158 olyan kárpátaljai fiatal, aki a középiskola után a Debreceni Egyetemen folytatta tanulmányait, 166 hallgató a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskoláról, 164 magyarországi magyar diák a Debreceni Egyetemről. A kérdőívvel gyűjtött adatokat 67 interjúval is kiegészítette a szerző: olyan kárpátaljai magyar fiatalokkal beszélgetett, akik már több éve éltek és tanultak Magyarországon, „ezért nagyobb tapasztalattal és határozottabb véleménnyel rendelkeznek a kárpátaljai magyar és a magyarországi nyelvhasználat sajátosságairól” (50. p.).

Az *anyanyelv és a másodnyelv szerepe a tanulmányi célú mobilitásban* című fejezetben az adatközlőkkel készített interjúk eredményeit ismerteti a szerző. Megállapítja, hogy a magyarországi továbbtanulást nagyban befolyásolja a fiatalok nyelvtudása, nyelvi attitűdjei. Adatokat kapunk arról is, hogy milyenek a megkérdezett fiatalok jövőbeni tervei: hol szeretnének élni, hol szeretnének munkát vállalni. A szerző megállapítja, hogy a vizsgálat idején a Kárpátalján élő fiatalok szülőföldjükön képzelik el jövőjüket, míg a Debrecenben tanuló hallgatók szívesebben élnének Magyarországon.

A hetedik fejezet részletesen elemzi, bemutatja azt, hogy a vizsgált csoportok saját bevallásuk szerint mennyire ismerik a magyar, az ukrán és az orosz nyelvet. Legnagyobb arányban a Kárpátalján élő hallgatók ismerik jól az ukrán nyelvet, viszont mindkét csoportról elmondható, hogy „gyenge ukrán nyelvi kompetenciájuk ellenére törekednek arra, hogy a kommunikáció során, tudásukhoz mérten, alkalmazkodjanak az ukrán anyanyelvűekhez” (70. p.). A kódváltás gyakori okai között szerepel a megszokás, a humor, az identitás kifejezése. Arról is képet kapunk, hogy mennyire hatnak a vizsgálatban részt vevő közösségek szóbeli és internetes nyelvhasználatára más nyelvek. A beregszászi hallgatók digitális kommunikációja során gyakoribbak a szláv kölcsönszavak, míg a Debrecenben tanuló kárpátaljai fiatalok eseté-

ben többször fordulnak elő angol átvételek, szleng kifejezések csakúgy, mint a magyarországi fiatalok esetében.

A *Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvi attitűdjei* cím alatt több felmérés eredményeit mutatja be a szerző. Ezek alapján megállapítja, hogy a Kárpátalján tanuló fiatalok pozitívan viszonyulnak anyanyelvváltozatukhoz, nem tartják kevésbé szépnek, mint a magyarországi magyar beszédet. Többüknek volt már része kellemetlen élményben magyarsága vagy magyar beszéde miatt. Ugyanakkor a Magyarországon tanuló fiatalok nagyobb arányban számoltak be ilyen történésekről, így ők pozitívabbnak ítélik a magyarországiak vélekedését a kárpátaljai magyarokról. A kódváltáshoz kapcsolódó attitűdjeik kapcsán nem fedezhető fel jelentős különbség a két csoport között: többnyire előítéletektől mentesen nyilatkoznak erről mind a szóbeli, mind az internetes kommunikáció kapcsán, természetes jelenségként tekintenek rá. Viszont azt is megállapítja Kiss Anita, hogy a beregszászi hallgatók „...számára a kódváltás nem csak egy megszokott és természetes jelenség, hanem az identitás és a közösségi összetartozás kifejezőeszköze is” (130. p.). Ugyanez az erősebb érzelmi kötődés fedezhető fel a nyelvjárási jelenségekhez kapcsolódó attitűdök elemzésénél: „A KMF csoport hallgatói elismerték, hogy ők is szoktak nyelvjárási jelenségeket használni az online üzeneteikben, játékoságból” (141. p.). A debreceni intézmény kárpátaljai és magyarországi hallgatóinak véleménye ezzel szemben megegyezett abban, hogy „saját internetes nyelvhasználatukban nem tartják jellemzőnek a nyelvjárási jelenségek előfordulását, de mások online kommunikációjában megfigyelhetők” (141. p.).

Következtetésként megállapítja a szerző, hogy a vizsgálat eredményei is alátámasztják: a dialektológiai, szociolingvisztikai ismeretek átadásának fontos szerepe lehet a felsőoktatásban, hiszen „elősegítené az egyes nyelvváltozatokkal kapcsolatos negatív attitűdök eloszlását” (146. p.).

A monográfiát haszonnal forgathatják nyelvészek, diákok, pedagógusok, de az érdeklődő laikus olvasók is. Hiszen a statisztikai adatok mellett számtalan személyes történet, nyelvhasználattal kapcsolatos pozitív vagy kellemtelen élmény enged bepillantást a lakhelyet változtató fiatalok nyelvi tudatába az interjú-részletek, kifejtett válaszaik által.

Dudics Lakatos Katalin, Bárány Erzsébet

Pusztai-Varga Ildikó: Mézescsók, dögcédula, szauna. A finn költészet fordításának kulturális dimenziói. Budapest, HTSART-ÚMK, 2022, 227 p.

Az utóbbi évtizedekben a kultúratudományi fordulat hatására megváltoztak a fordításról való gondolkodás alapstruktúrái mind irodalmi, mind nyelvészeti kontextusban, előtérbe került a fordítások kulturális kötöttségének vizsgálata. Ebbe az áramlatba kapcsolódik be Pusztai-Varga Ildikó nagy erudícióval megírt monográfiája is, mely egy éveken át tartó kutatómunka eredményeit adja közre.

Pusztai-Varga Ildikó, aki maga is aktív műfordító, fordításkutatóként egy meghatározott szempontok szerint létrehozott finn-magyar-angol verskorpuszt vizsgál. A korpuszba 160 olyan kortárs finn verset válogatott be (a „kortárs” kategóriát tágan értelmezve, 1950 után íródott verseket értve alatta), amelyeknek mind angol, mind magyar fordításuk van. Hogy a forráskultúrához való viszony egyértelműbben vizsgálható legyen, kizárta a nyersfordításból, közvetítő segítségével létrejött fordításokat, tehát csak olyan fordítók műveivel dolgozott, akik közvetlen kapcsolatba kerültek a finn forrásszöveggel. Az elemzés során kiválasztotta a finn szövegekben azokat a kifejezéseket, amelyeket kulturálisan kötött kifejezéseként határozott meg, majd ezekhez hozzárendelte magyar és angol megfelelőiket, az egyes fordítói megoldásokat megfigyelte, értelmezte és tipologizálta. Ezzel a deduktív módszerrel a fordítói megoldások tíz típusát

különböztette meg, ennek a tipológiának jellegzetes példákkal dokumentált bemutatása alkotja a monográfia gerincét.

A kötet az elméleti kiindulópontok precíz és körültekintő felvázolásával indul. A Bevezetés a kutatási célok kitűzését és a kutatói motivációk összefoglalását tartalmazza. A második fejezet azt a problémakört járja körül, milyen szerepe lehet a nyelvészeti módszerekkel dolgozó fordítástudományban a versfordítások kutatásának. A szerző rámutat arra, hogy a fordítástudomány ugyan a műfordítás irodalmi megközelítésétől elszakadva, a nyelvészeti terminológiát használva vált önálló tudománnyá, ám a fordításkutatást megtermekekenyítő alapszövegek (pl. Gideon Toury tanulmányai) az irodalmi fordításokból kiindulva építették fel elméleti rendszereiket. Pusztai-Varga Ildikó a szakszövegek elemzése során alkalmazott kutatási módszereket a verses szövegekre is alkalmazhatónak tartja, hangsúlyozva, hogy „a versek nem légtüres térben születnek”, „a versolvasók tábora közösen oszt műfaji elvárásokat”, ezért joggal vizsgálhatók a versekben előforduló, kulturálisan kötött kifejezések, „amelyekhez a forráskultúra tagjai közösen osztott többlettartalmakat társítanak” (27. p.). A versekre vonatkozó, a szakirodalomból idézett definíciók közül talán a legrelevánsabb az a versszövegeket tágan értelmező finn szakirodalmi meghatározás, mely szerint „vers az, ami egy nyomtatott verseskötetben szöveggént megjelenik, és versként értelmeződik az olvasók számára” (23. p.).

A harmadik fejezet a kulturálisan kötött nyelvi elemek fordításának elméletét foglalja össze, tisztázva a fordítás és kultúra viszonyát, valamint felvázolva a kulturálisan kötött kifejezések kutatásának legfontosabb eredményeit. Utal rá, hogy az irodalmi fordításelméletek a szövegeket korábban is kultúrához való kötöttségükben vizsgálták, később a kulturális fordulat hatására a nyelvészeti alapú fordítástudományban is elmozdulás történt ez irányba. A kulturálisan kötött kifejezéseket a szakirodalom többféle kifejezéssel illeti (pl. kultúraspe-

cifikus szavak, reáliák), különbözők a definícióik és a tipologizálásuk is. Ha a jelenséget két kultúra viszonylatában vizsgáljuk, a kultúrához kötöttséget jelezheti, hogy az adott kifejezésnek nincs a másik nyelvben megfelelője, tágabb értelemben azonban kultúraspecifikusnak tekinthető minden olyan nyelvi elem, „amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga” (43. p.). A definíciók hangsúlyozzák az asszociatív és érzelmi töltet fontosságát is, a monográfus egyetértőleg idézi pl. Drahot-Szabó Erzsébet meghatározását, aki szerint reáliának olyan nyelvi jelek vagy jelkapcsolatok tekinthetők, amelyek „az adott csoport tagjaiban messzeemenően azonos, vagy legalábbis hasonló asszociációk sorát” képesek elindítani (44. p.).

Pusztai-Varga Ildikó az elemzés során arra törekszik, hogy elválassza az egyéni, asszociatív elemeket a versfordításokban is érvényesülő, a kulturálisan kötött kifejezésekhez kötődő általános tendenciáktól. Kiinduló hipotézise szerint (mely a konkrét szövegelemek vizsgálata során be is igazolódik) különböző a fordítók hozzáállása, ha egy kevésbé ismert irodalom szövegeit fordítják egy domináns kultúra nyelvére (finn–angol fordítás), illetve ha a fordítás két kevésbé domináns, kisebb irodalom közötti kulturális kapcsolat részeként születik meg (finn–magyar fordítás). Míg a finn versek angol fordításai sokszor finn megrendelésre születnek, a finn kultúra globális megismertetésének szándékával, a magyar fordítások létrejöttében nagyobb szerepük van a fordítók egyéni preferenciáinak, s ez a fordítói megoldások szintjén is tükröződik.

A monográfus nem vizsgálja a harmadik kultúrából (pl. a görög–latin mitológiából) származó elemeket, az ún. transzkulturális kifejezéseket, melyek mind a cél-, mind a forráskultúra tagjai számára ismertek lehetnek, ezeket csak abban az esetben veszi be a vizsgált elemek közé, amennyiben azokhoz „a forráskultúra tagjai közösen osztott érzelmi-asszociációs jelentéseket társítanak” (48. p.), ilyenek pl. egyes, az orosz kultúrához kötődő elemek,

melyek a történelmi tapasztalatok révén a finnekben hasonló asszociációkat keltenek.

A kulturálisan kötött elemek közé sorolnának egyebek között a monográfia címébe emelt szavak, köztük a dögcédula finn megfelelője, a tuntelevy kifejezés, mely a katonák nyakában hordott, azonosításra szolgáló fémlemez. Az indoklás szerint azért tartja ezt a kifejezést kulturálisan kötöttnek, „mert a finn kultúrában a kötelező katonai szolgálat nagyon pozitív konnotációjú állampolgári kötelesség”, s az Oroszországgal határos vidékeken a finn férfiak egy része ma is egyfajta készenléti állapotban él, a „dögcédulát” mintegy ékszerként hordva a nyakában (94. p.). Az már egy további, stilisztikai elemzés része lehetne, mennyire más asszociációkat kelt a Szopori Nagy Lajos fordításában használt magyar dögcédula kifejezés, mely a holttestnek egy durva megnevezését (dög) is magában foglalja, mint a finn tuntelevy (személyi igazolójegy: a finn szóösszetétel elemei a tunto 'azonosság tudat' és a levy 'lemez' szavak). A szóhasználatbeli különbség nyilván a katonai szolgálathoz kötődő különböző kulturális konnotációkból is fakad. A Sirkka Turkka versében szereplő tuntelevy fordításainak elemzése Pusztai-Vargai Ildikó monográfiájának egyik emlékezetes eleme. A monográfus kimutatja, hogy az angol fordító, bár finn anyanyelvű, félreértelmezte a forrásnyelvi elemet, a magyar fordítóval ellentétben nem ismerte fel, hogy egy katonai kifejezésről van szó.

A szerző munkamódszere során a finn verskorporuszban kijelöli azokat a kifejezéseket, melyeket kulturálisan kötötteknek tart, majd megvizsgálja, hogy milyen fordítói eljárást, stratégiát választottak a magyar, s melyet az angol fordítók az adott elem lefordításakor. A példák alapján különböztet meg tíz fordítástípust, ezeknek az elnevezéseit, definícióját a szakirodalomban talált hasonló klasszifikációk meghatározásaival is párhuzamba vonja. Utal rá, hogy az átváltási műveletek száma és tipológiája a vizsgált szövegek korpusz jellegétől is függ. Valló Zsuzsa például angol drámák

magyar fordításainak elemzésekor hétféle fordítói stratégiát különböztetett meg (átvétel, behelyettesítés, részleges megfeleltetés, kiváltás, magyarázó fordítás, részleges elhagyás, teljes elhagyás), Vermes Albert Esterházy Péter regényeinek angol fordítását elemezve négy kategóriába sorolta a fordítási műveleteket (átvitel – transfer, szorosabb értelemben vett fordítás – translation, behelyettesítés – substitution, módosítás – modification).

Az elemzés lépéseiről a kutatás módszertanát bemutató negyedik fejezet ad számot. Hangsúlyozza, hogy a kultúrakutató maga is csak egy, a világot értelmező hang, nem a „végső igazság birtokosa” (59. p.). Miközben objektivitásra törekszik, a finn irodalom fordítójaként, a finn kultúra jó ismerőjeként személyes tapasztalatai is közrejátszanak a kritériumok kiválasztásában, az adatok értékelésében. Személyes fordítói tapasztalataiból is adódik az az előzetes megfigyelés, „misperint finn versek magyar fordításai kreatívabb és a célnyelvi olvasóközönséghez jobban közelítő fordítási megoldásokat hívnak elő, mint ugyan ezen forrásversek angol fordításai” (76. p.).

A monográfia kulcsfejezete az ötödik, mely a fordítói megoldások korpuszalapú tipológiáját adja, tíz alfejezetben mutatva be a finn–magyar–angol verskorpusz alapján meghatározott típusokat: átvétel, részleges átvétel, megfeleltetés, betoldás, általánosító fordítás (generalizálás), konkretizálás, kihagyás, kulturális adaptálás, kulturális kifejtés, szó szerinti fordítás. Ehhez járul a tematikus csoportok szerinti rendszerezés, valamint a fordítói megoldások számszerinti megoszlásának táblázatos és grafikonos szemléltetése.

Az átvétel módszerével kerülhetnek bele például a magyar fordításokba a finn versek svéd nyelvű betételei. Az elemző hangsúlyozza a finnországi svédek sajátos kulturális pozícióját, mely ezek mögött a finn nyelvű versekbe került svéd elemek mögött van; rámutat arra, hogy a határon túli magyarokkal ellentétben a finnországi svédek nem tekintik anyaországnak Svédországot, oda csak a közös nyelv

köti őket, a hazájuknak azonban egyértelműen Finnországot tartják. Ebből fakadóan bír a finn olvasó számára többletjelentéssel egy-egy finn versbe került svéd nyelvű elem, az átvételt alkalmazó magyar fordítások azonban ezt a többlettartalmat nem hozzák át, az idegenszerűséget emelik ki, illetve fokozzák.

Részleges átvételről Pusztai-Varga Ildikó olyan esetekben beszél, amikor egy forrásnyelvi kifejezés egyik eleme változatlanul átkerül a fordításba, a másik elemét azonban a fordító szó szerint lefordítja, pl. a finn Kymijoki az angol fordításban Kymi River. A megfeleltetés során a fordító a forrásnyelvi kifejezésnek a célnyelvben megszokott megfelelőjét használja, pl. növény- vagy állatfajok megnevezése esetében. Betoldás során a fordító plusz információt is közöl az olvasóval. Jávorszky Béla például egy Paavo Haavikko-vers fordításában a Musta Rykmentti (fekete sereg, fekete regiment) fordításához zárójeles magyarázatot is fűz: „hétszer gyűjtötték a Fekete Regimentet (sovány hadat) a fekete zászlók alá” (100. p.). A fordító ezzel a betoldással eléri, hogy a magyar olvasó ne Mátyás fekete seregére, hanem egy lerongyolódott hadseregre gondoljon (arról a seregről van ugyanis szó, melyet XI. Károly Karéliából toborozott a dánok elleni harchoz).

Általánosító fordítás során a fordító az adott kifejezést egy fölérendelt fogalommal ülteti át (fajfogalom helyett a nemfogalommal), például növény- vagy állatnevek esetében, konkretizálás esetében viszont egy szűkebb értelmű kifejezés kerül a célnyelvi kifejezés helyére (a nemfogalom helyett a fordító a fajfogalmat adja meg). A monográfus a kihagyásra a vizsgált korpuszban kevés példát talált, az angol fordításokban jóval kevesebbet, mint a magyar fordításokban.

Különösen érdekes a kulturális adaptálás módszere, mely Klaudy Kinga tipológiájában a teljes átalakításnak felel meg, Pedersen ugyanezt kulturális helyettesítésnek (cultural substitution) nevezi. A Pusztai-Varga Ildikó által feldolgozott példák közül ilyen a mono-

gráfia címébe emelt mézescsók esete. Szopori Nagy Lajos Saarikoski-fordításában a finn piparkakku megfelelőjeként szerepel a mézescsók, bár két különböző süteményről van szó: a finn piparkakku gyömbérral és kardamommal ízesített, kekszszerű édesség, mely a karácsonyi ünnepkörhöz kötődik, a magyar mézescsók ízesítése más, s nem kifejezetten karácsonyi süteményről van szó. Az angol fordító a piparkakku helyett a gingerbread szót használja, ez esetben is kulturális adaptációról van szó. Az adaptáció mint stratégia közelebb hozza az olvasóhoz az adott szöveget, ugyanakkor kulturálisan el is bizonytalaníthatja, hiszen nem egyértelmű, hogy melyik kultúrához kötődő szöveget olvas.

A kulturális kifejtés (explicitáció) a forrásnyelvi elem többlettartalmának kifejtése (hasonlíthat a betoldásra, de eközben a morfológiai egységek száma nem kell, hogy növekedjen). A tizedik vizsgált eljárás, a szó szerinti fordítás a vizsgált korpuszban azért is nagy számban fordult elő, mert Pusztai-Varga Ildikó a kulturálisan kötött kifejezések között olyan kifejezéseket is megjelölt, amelyekhez más kulturális konnotációk, érzelmi-asszociációs terek kötődnek a finnben, „a finn emberek számára közösen osztott többletjelentéseket hordoznak” (141. p.), van azonban egyértelmű szótári megfelelőjük a magyarban és az angolban (pl. metsä – erdő/forest, järvi – tó/lake). A monográfus megállapítja és számszerűsített adatokkal bizonyítja, hogy a magyar fordítók ritkábban élnek a szó szerinti fordítás módszerével, mint az angolok. A magyar korpuszban jóval több példát talál a kulturális kifejtés stratégiájára, mint az angolban, azzal magyarázva ezt, hogy „a magyarra fordítók bátran merik mozgósítani kulturális tudásukat, a finn kultúráról szerzett tapasztalataikat, és egyúttal el mernek szakadni a finn vers szikárságától” (159. p.).

A vizsgálat fontos tanulsága, hogy általában véve a magyar fordítók gyakrabban élnek olyan stratégiákkal, melyek jobban elszakadnak a forrásnyelvi szövegtől, mint az angolok,

s közelebb viszik fordításukat a célnyelvi olvasóhoz. A kutatás perspektíváit felvázoló zárófejezet utal arra, hogy a kialakított és használt finn–magyar–angol verskorpusz alkalmas lenne további jelenségek vizsgálatára, például stíluskülönbségek összevetésére, s felmerül egy, a célnyelvi olvasóközönség körében elvezethető percepciósi vizsgálatára terve is.

Polgár Anikó

Ladányi István: Megújuló befejezetlenség. Az Új Symposion folyóirat arculata, szerkesztési gyakorlatai és műfajai. Budapest, Gondolat Kiadó, 2022, 332 p.

Az *Új Symposion* kivételes helyet tölt be a magyar lapkultúrában. A kisebbségi kereteken túlmutató küldetéses narratívát esztétikai alapokra helyezve nyitott utat a párbeszéd kultúrája felé. A többközpontúságot hirdette, mely a klasszikus, Budapest-centrikus magyar kultúrafelfogást kibillentő kulturális modellel váltotta fel, s ezzel mintegy új kisebbségi létesztétikát teremtett. Ez a policentrizmus természetesen leg járt együtt a folyamatos interakcióból táplálkozó energiák esztétikává transzformálhatóságának gyakorlati lehetőségeivel. A kisebbségi helyzet nem börtön vagy kiszolgáltatottság, hanem a művészi többvegyértékűség lehetősége. Ez a párbeszédhelyzet rokonítja a folyóiratot a Kalligram tevékenységével. Ladányi Istvánt elsősorban az értelmiségi magatartásminták foglalkoztatják, s a történeti folyamatrekonstrukciók helyett nagy előszeretettel helyezi a hangsúlyt arra a felismerésre, hogy egy-egy lapszám önmagában is kezelhető műtárgyként, és hogy a határok tágitását jelentő lapdinamika az együttgondolkodás alapja.

A szerkesztők és alkotó egyéniségek koncepcióit erőteljesen determinálta az átpolitikált légkör is, mely részint közösségi feladatokat követelt meg, valamiféle felelős értelmiségivé nevelési stratégiák kidolgozását rötta a folyóiratra, részint hatalmi érdekek ütközöte-

révét vált, mint például a Sziveri János vezette harmadik nemzedék leváltását követő időszakban, amikor egyes szerzők egyenesen bojkottálták az új lapot. Ladányi még ebben a krízisidőszakban és törésszakaszban is inkább az alkotó energiák dinamikus áramlására figyel.

Ladányi bizonyos értelemben szerencsés helyzetben van, hiszen az *Új Symposion*ról vagy az azt érintő értelmiségi, művészeti mozgásokról már több könyv is létezik, például Bosnyák István *Politikai symposion a Délvidéken*, Szerbhorváth György *Vajdasági lakoma* című, a Kalligramnál kiadott munkája, vagy Losonc Alpár *A hatalom(nélküliség) horizontja* című könyve. Bizonyos aspektusok átlátásának pozitívuma mellett azonban Ladányinak több olyan mozzanattal is szembe kellett néznie, melyek éppohogy megnehezítették a munkáját, s ha irodalomtörténészként nem ennyire figyelmes, jó eséllyel akadályozhatták volna meg a higgadt és kiegyensúlyozott értekezői nyelv megtalálását. Ezek a munkák ugyanis eltérő karakterűek, műfajúak, szempontúak. Bosnyák Istváné az ellenzékiesség apoteózisa, Szerbhorváth György viszont egyenesen legendaromboló részletességgel mutatja be a hatalmi játszmák és az emberi, szerkesztői taktikák mintázatát. Losonc Alpár a harmadik nemzedék tagjaként a jugoszláv problémakörrel ötvözi a jelenség kontextuális vizsgálatát, de az egyes nemzedékek habitusa, az eszmei töréspontok feltárása is szerephez jut. Ladányi a legendaképzés és a legendátlanítás dinamikus gyakorlatait is elemzi, külön bevezető fejezetet szentel a *Symposion*-interjúknak, a közösségalkotó mozgalommá terebélyesedő publikációs fórum mások szövegeiben megképződő arcultatainak. Óvatossága és körültekintő érzékenysége alighanem a leginkább Tolnai Ottóéval rokonítható, s alighanem Tolnai a legmeghatározóbb viszonypont is a *Symposion*-narratívában, noha Ladányi a sok szálon futó párhuzamosan „igaz” narratívák híveként rajzol meg egy színes képet, természetesen nem a költő,

hanem a filológus, irodalomtörténész következetességével.

A Tolnai Ottó szavaival élve „csodaként” megképződő nemzedéki együttállásnak köszönhető, hogy az *Ifjúság* hetilap mellékleteként elindulhatott egy önfejlesztő nemzedéki fórum is, a *Symposium*. Az *Ifjúság* irodalmi rovatában kezd el publikálni például a tizenhat éves Tolnai Ottó, de felbukkan Ladik Katalin vagy Domonkos István is. Az első melléklet 1961. december 21-én jelent meg öt szerkesztővel, akik mögött már irodalmi teljesítmények álltak. A *Híd*, az Újvidéki Magyar Tanszék vagy az Újvidéki Rádió kulturális együttműködéséről sem lehet megfeledkezni. Figyelemre méltó, hogy már a kezdet kezdetén a kortárs, modern horvát és szerb folyóiratok irodalomfelfogása felé is kinyílt a nemzedék horizontja. 1961 és 1964 között hetvennyolc *Symposium*-melléklet jelent meg, s olyan fiatalok munkáit közölte, mint például Bányai János, Brasnyó István, Domonkos István, Gion Nándor, Ladik Katalin, Tolnai Ottó vagy Végel László. Ladányi behatóan elemzi a melléklet szerkesztési elveit, kivált az esszé műfajára helyezve a hangsúlyt, de kitér azokra a világirodalmi és regionális kultúrkontextusokra is, melyek a nyitottság a korban meglepő változatait hozzák játékba, hiszen a világirodalmi tájékozódás mellett megjelenik például a kortárs zene (pl. Karlheinz Stockhausen művészete) vagy éppen a film (Truffaut). Az esztétikai „forradalom”, a kompromisszumok nélküli költészet és művészet generálta viták feldolgozása ugyancsak e fejezet érdeme. A *Symposion*-könyvek „harsány” poétikai újításai a magyar irodalom két jelentős életművének, nevezetesen Tolnai Ottó és Domonkos István költészetének forrásvidékeire vezetnek vissza bennünket.

A *megújulás napi gyakorlatai* című fejezet már a címében hordozza a neoavantgárd poétika egyik ismérvét: a nyitottság permanens gerjesztése egyúttal új tartományok meghódítását is jelenti. Az első önálló lapszám Bosnyák István szervezőmunkájának köszönhetően 1965. január 15-ei keltezéssel *Új*

Symposion címmel jelent meg, alcíme szerint művészeti-kritikai folyóiratként. Ladányi pontosan dokumentálja a lapban zajló szerkesztőségi munka változásait, dinamikáját. A kritika és az esszé vezető műfajként továbbra is erőteljes, a társadalomtudományi termés is megélénkül. A délszláv térség irodalmának pásztázása mellett olyan jelentős világirodalmi esszék is megjelennek a lapban, mint például T. S. Eliot Ezra Poundról írt klasszikussá vált esszéje, de a protest song, a beat tematika is hangsúlyossá válik, az esszétől egészen a dal-szövegfordításokig. Az 1968-as csehszlovákiai események gazdag reflektáltsága ugyancsak kivételes: fotók jelennek meg a bevonulásról, szlovák és cseh szerzők munkáival ismerkedhet az olvasó, de publicisztikai állásfoglalásokat is közöltek. Ugyanez a fejezet tárgyalja a folyóirat korszakait: az egyik jelentős töréspont 1983, Sziveri János botrányos leváltása, amikor szolidaritásból a főszerkesztővel együtt a teljes szerkesztőség távozott. Néhány szám kihagyásával 1984 januárjáról indul újra a lap Purger Tibor főszerkesztésével. Ekkor kerül a szerkesztőségbe Szombathy Bálint képzőművész is, aki megindítja a folyóirat neoavantgárd átalakulásának történetét (ebben játszik majd nagy szerepet Lantos László és Bada Dada, azaz Bada Tibor is). Az irodalom szempontjából kifejezetten markáns szerzőgárda azonban csak 1988-ban jelentkezik, ráadásul a szerkesztőségi dinamika ismét nagyobb erősségre kapcsol, hiszen Sziveri rehabilitációja után Beszédes István „kompromisszumos megoldásként” több nemzedékből toboroz új szerkesztőséget, mely eklektikus, szervesen alakulatként már nem képes egységes lendülettel fellépni. A Sziveri-ellenes politikai fellépéshez való viszony traumatizáló energiákat szabadított fel, de az 1989 utáni újrászerveződés is végjáték jellegűvé vált, ugyanis a délszláv háború ellehetetlenítette az érdemi közös munkát, 1992-ben pedig az *Új Symposion* megszűnt. Folytatóként tekinthetünk részint az 1992-ben Veszprémben indított *Ex*

Symposionra és az 1993-ban induló szabadkai *Symposion* folyóiraatra.

Ladányi külön fejezetet szentel a modern és avantgárd önmeghatározásoknak az értelmiségi és alkotó önreprezentáció szemszögéből, mely a hagyomány és modernizmus ütközőterének jellemzése után az autonóm művészet szabadságának aspektusai felé veszi az irányt. A délszláv és a világirodalmi tájékozódás rétegzettségét egy mai irodalmi folyóirat is megirigyelné. A tematikus összeállítások körültekintő gazdagsága ugyancsak cizellálja az értelmezési kontextusok mintázatait. A decentralitás, a lokálshoz való viszony, a deterritorializáció elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy a kisebbségfelfogás új modelljét teremti meg: a művészet nem kényszeríthető „zsugorított kisebbségi programra”, a saját tér igenis lehet a szabadság tág tere, a kulturális identitás pedig az átjárás, az összenyitás koordináta-rendszereiben bontakozik ki. A vizualitás és a szöveghez való viszony innovatív alakváltozatai már a könyv illusztrációs anyagából is kitetszenek.

Az *Új Symposion* műfajai című fejezet az esszé dialogicitásának hangsúlyozásával indul. Az esszé tudás- és tudatpanorámát kínál, Ladányi valóban elképesztő tárházát tekinti át ennek az univerzumnak. A kritika műfajának szokásos kisebbségi dilemmái is előjönnek: esztétikai alapozású ízlésformálás, szakmaiság és pedagógiai kritikaeszmények csapnak össze, de ennél sokkal fontosabb, hogy a délszláv és a nemzetközi irodalomtudományi és művészetelméleti diskurzus markáns hatása is lecsapódik a kritikusi figyelem különféle alműfajaiban. A Magyar Tanszék kritikuseveldeje egy olyan erőteljes impulzusokkal átítatott értelmezői közösségbe szocializálódik, mely pulzáló vitapozíciói ellenére, illetve azok révén folytonosan képes energiákkal feltölteni a legkülönfélébb művészeti ágak iránti érdeklődést tükröző kritikusi kíváncsiságot. A tudományosság elsősorban a délszláv és a nyugat-európai baloldali színezetű társadalomkutatások közvetítését jelentette. Iroda-

lomtudományi és irodalomtörténeti szempontból megkerülhetetlen Bányai János vagy Bori Imre tevékenysége, de felbukkan az új kritika, a strukturalizmus, a kulturális antropológia értelmezési stratégiáinak ismertetése, vagy az avantgárd újrapozicionálásának lehetősége is. A *Tel Quel* folyóirat iránti érdeklődés élénken rajzolja ki a kulturális irányulásokat egy szövegközpontú irodalomtudományi gondolkodás felé. Az elméleti kontextualizálás fokozatosan szinte számonként válik fontossá. Társadalomtudományi vonatkozásban erőteljes a non-konformizmus, a fogyasztói kultúra, a nyelvpolitika, a nemzetiségi iskolarendszer és jövőképkalkotás kérdéseinek jelenléte, de a folyóirat egészen konkrét szociológiai elemzéseknek is helyt adott.

A *szabad vers kultusza* című fejezet kitér arra, hogy a vers az arculatformáló műfajok közé tartozott, ráadásul esszé és vers a speciális spontaneitás szubjektivitásában találkozott. A szabad vers térhódítása Tolnai Ottó és Domonkos István poétikájának szerencsés recepciójával függ össze, de ezek a tendenciák elválaszthatatlanok a már említett elméleti tájékozódástól és a magyarországi neoavantgárd kiszorított alkotóinak befogadásától. Az avantgárd hagyományok felértékelődésének irodalomtörténeti háttérrevízióját Bori Imre kutatásai és publikációi teremtették meg: a magyar futurizmus vagy expresszionizmus mint éles irodalomtörténeti kategóriák jelennek meg.

Külön alfejezetet kap a folytatásos regény műfaja: a lap többek közt Tolnai *Érzelmes tolvajok* és Végel *Egy makró emlékiratai* című műveit közölte folytatásokban. Ladányi remek érzékkel mutatja meg, miként hatottak egymásra az egymás mellé kerülő szövegek, miként keletkeztek különféle egymást támogató hipernarratívák, illetve azt is,

hogy miként formálódik a végleges változat, miként indul be a vendégszövegek és intertextusok játéka (erre jó példát nyújtanak Esterházy Péter *Függőjének Végel-vendégszövegei*). Az utolsó vizsgált műfaji kategóriát a vitaműfajok csoportja jelenti. A reagálás műfajai az aktív vitakultúra kialakulása szempontjából elengedhetetlenek: a *Centrifugális sarok*, majd a *Centripetális farok* című rovatok kifejezetten a vitacikkeknek adtak helyet. A viták tárgya meglehetősen sokféle lehetett, az értelmiségi szerepek újrafogalmazásától kezdve egy-egy megbírált szerző válaszcikkein át az ideológiai elköteleződéséig. De vita zajlott arról is, hogy egy olasz nyelvű jugoszláv irodalmat bemutató antológiában helyük van-e a kisebbségi nyelveknek alkotóknak. Kétnyelvűn zajlott le pl. Gerold László és Danilo Kiš vitája Gerold egy fordításkritikájáról, mely Kiš Adyfordításainak problematikusságára hívta fel a figyelmet.

Az utolsó egység a *Hatások, utóélet, befejezés* címet viseli. Ez a fejezet megkísérli megrajzolni a szerkesztői nemzedékek mentalitástérképét, az együttgondolkodás mintázatait, összegezni a konfrontációs narratívák poétikai hozadékát. Külön érdekesség a folyóirat regionális kánonban betöltött szerepének vizsgálata a tankönyvi jelenlét által.

Az *Új Symposion* története messze nem csak egy folyóirat története, hanem egy önelvű kultúrateremtő igyekezet szabadságvágyának története is, melyet Ladányi István monográfiája sokrétűen, nagy filológiai alaposággal, ugyanakkor érdekfeszítően tár elénk. A recensens óhaja talán nem is lehet más, mint hogy egyszer hasonló munka készüljön a szlovákiai magyar kultúra hasonló „nagy történetéről”, a Kalligramról is.

Csehy Zoltán

Számunk szerzői

Bárány Erzsébet (1975)

nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ukrán Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna)

Csehy Zoltán (1973)

költő, műfordító, irodalomtörténész
(Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Dančo Jakab Veronika (1995)

doktorandusz (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Dudics Lakatos Katalin (1980)

nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna)

Fedinec Csilla (1968)

történész, szerkesztő (HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország;
ORCID 0000-0002-9156-9002)

Fülöp László (1944)

nyelvész (Kaposvár, Magyarország)

Gazdag Vilmos (1984)

nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna)

Hadas Miklós (1953)

szociológus, egyetemi tanár (Regionális Kutatások Intézete, Pécs; HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország; Ipolyvisk, Szlovákia)

Keresztes Csaba (1976)

főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Magyarország)

Liszka József (1956)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)

Miklós Dániel (1989)

történész, levéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Magyarország)

Nagy Zsófia (1990)

kultúrakutató, kurátor, a Kontur Magazin főszerkesztője (Magyarország)

Polgár Anikó (1975)

irodalomtörténész, költő, műfordító (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Somorjai Ádám OSB (1952)

emeritus vatikáni levéltáros (Pannonhalma, Magyarország)